

ХОТИНСЬКА БИТВА 1621

БИТВА
ЗА ЦЕНТРАЛЬНУ
ЄВРОПУ

Новітні історичні дослідження біографій гетьманів Яна Кароля Ходкевича і Петра Конашевича Сагайдачного, проведені українськими та литовськими науковцями, дозволяють відкрити невідомі раніше сторінки життєписів видатних військово-політичних діячів початку XVII століття.

**ХОТИНСЬКА
БИТВА
1621**

**БИТВА
ЗА ЦЕНТРАЛЬНУ
ЄВРОПУ**

Военна удача
чи воєнний талант –
що переважає
на терезах історії?
Відчайдушна сміливість
чи чітко спланована
та детально розроблена
операція – що принесе
більший успіх?
Європа, перша
чверть XVII століття,
Хотинська битва 1621 р.
– битва двох держав,
двох цивілізацій,
двох світів...
А ще історична пам'ять
про двох полководців,
для яких ця битва
стала останньою...

ХОТИНСЬКА БИТВА 1621

БИТВА
ЗА ЦЕНТРАЛЬНУ
ЄВРОПУ

ХОТИНСЬКА БИТВА 1621 – БИТВА ЗА ЦЕНТРАЛЬНУ ЄВРОПУ

Науково-популярне видання

Автори:

доктор історичних наук **Петро САС** (Україна),
доктор історичних наук **Генуте КІРКЕНЕ** (Литва)

Післямова:

доктор історичних наук, професор **Алфредас БУМБЛАУСКАС** (Литва)

Партнери проекту:

Департамент розвитку співробітництва і підтримки демократії
Міністерства закордонних справ Литовської Республіки,

Вільнюська Академія історичної пам'яті,

Посольство Литовської Республіки в Україні

Координатори проекту:

доктор історичних наук, професор **Алфредас Бумблаускас**,
доктор історичних наук **Генуте Кіркене**

Видавць «Балтія-Друк»

Генеральний директор: **Рута Малікенайте**

Головний редактор: **Віргініюс Строля**

Відповідальний редактор: **Юлія Ференцева**

Макет і художнє оформлення: **Олександра Андросюка**

Літературний редактор: **Олена Кір'ятська**

Верстка: **Ігоря Павлова та Олексія Чурюмова**

Підготовка до друку: **Володимира Сульженка**

Переклад з литовської: **Владислава Журбі**

Фотозйомка:

Мангірдаса Бумблаускаса, Юрія Бусленка, Андрія Дибовського, Клаудіюса Дріскокса, Олександра Іванова,
Юрія Литвиненка, Романа Михайлюка, Петра Саса, Дмитра Следюка (повітряна фотозйомка),
Віргініюса Строля, Володимира Сульженка, Миколи Ференцева, Віктора Жмари

Видавництво «Балтія-Друк»

Україна, 03150, Київ, вул. А. Барбюса, 51/52,

тел. +380 44 502 1047,

e-mail: info@baltia.com.ua

www.baltia.com.ua

Свідцтво суб'єкта в'їзвничної справи
серія ДК, № 643 від 23.10.2001

Зміст

ПЕРЕДМОВА	6
-----------------	---

ЧАСТИНА ПЕРША. ВІЙНА

РОЗДІЛ 1.

ЦЕЦОРСЬКА БИТВА 1620 РОКУ.....	8
--------------------------------	---

РОЗДІЛ 2.

АРМІЇ ПРОТИВНИКІВ У ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ	25
--	----

РОЗДІЛ 3.

ВІЙНА НА ЧОРНОМУ МОРІ ПРОТИ ТУРКІВ 1621 РОКУ	49
--	----

РОЗДІЛ 4.

ПРОСУВАННЯ СИЛ ОСМАНА ІІ ДО КОРДОНІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ. ПОЛЕ ХОТИНСЬКОЇ БИТВИ	73
--	----

РОЗДІЛ 5.

ХОТИНСЬКА БИТВА: ФРОНТОВІ РЕАЛІЇ ТА БУДНІ	97
---	----

ЧАСТИНА ДРУГА. ПОЛКОВОДЦІ

РОЗДІЛ 1.

ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ - ГЕТЬМАН ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО	138
---	-----

РОЗДІЛ 2.

ЯН КАРОЛЬ ХОДКЕВИЧ – ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ВІЙСЬКА.....	177
---	-----

ПІСЛЯМОВА.....	209
----------------	-----

БІБЛІОГРАФІЯ.....	212
-------------------	-----

ПОКАЖЧИКИ.....	216
----------------	-----

ВИДАВНИЦТВО ВИСЛОВІЮЄ ПОДЯКУ ЗА ПІДНУ СПІВПРАЦЮ І НАДАННЯ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

Національному музею Литви,
Художньому музею Литви,
бібліотеці Академії наук Литви,
бібліотеці Вільнюського університету,
Видавничому науково-енциклопедичному
центру (Вільнюс),
Науковій бібліотеці ім. В. Вернадського
бібліотеці Центру польської мови
та культури у Києві,
Музею війни ім. Вітова Великого у Каунасі,
Крайовському культурному центру
ім. Матеюса Казимира Сарбоса
Монастирю оо. францисканців у Кретині,
Крезнавчому музею у Скуодасі,
Посольству Литовської Республіки в Україні,
Посольству Литовської Республіки
в Туреччині,
Військовому музею у Стамбулі,
Морському музею у Стамбулі,
Музею «Топкапи палац» у Стамбулі,
Музею ісламського
і турецького мистецтва у Стамбулі,
Музею «Айя-Софія» у Стамбулі,
Національному заповіднику
«Софія Київська»,
Державному історико-архитектурному
заповіднику «Хотинська фортеця»,
Національному музею історії України,
Балчарсайському Державному
історико-культурному заповіднику
Волинському краєзнавчому музею,
історико-культурному заповіднику
«Старий Луцьк»,
Луцькому музею книги,
Меморіальному музею
П. Сагайдачного у Кульчицях,
Кам'янськ-Подільському
історико-культурному заповіднику,
Білгород-Дністровському
краєзнавчому музею,
Ізмайльському краєзнавчому музею,
Музею «Арсенал» у Львові,
Запорізькому краєзнавчому музею,
Національному заповіднику «Хортиця»,
Дніпропетровському Національному
історичному музею,
Приватному музею історії зброї
у Запоріжжю,
Андредасу Бумблукісаусу,
Патрасу Вайтехунасу,
Йрланді Кришквінене,
Сігітасу Нарбутасу,
Дайні Нарбутене,
Біруте Кумьніте,
Гаміні Кобецкайте,
Гінтаутасу Шескорюнасу,
Віктору Кіркевичу,
Івану Сорочи.

Передмова

Війна є побічним і однозначно викривленим проявом цивілізаційного поступу людства, що не має нічого спільного з культурою. Для істориків-дослідників, яким доводиться вивчати не лише піднесення та прекрасне, але й воєнні конфлікти, останні можуть слугувати в якості своєрідних збільшувальних лінз, що дають можливість роздивитися суспільство та людину в ньому у тих трагічних обставинах, які слонювали їх максимально мобілізувати усі ресурси виживання, в тому числі економічні, технічні, демографічні, а також фізичні, духовні й моральні. Війна суворо перевіряє не лише конкурентоздатність суспільства та держави у світі, а й силу людського духу. Внаштовпаний нею іспит завжди супроводжується правдивою відповіддю на запитання, чого насправді варті для конкретної особи та її спільноти такі поняття, як Вітчизна, патріотизм, самопожертва, спільне благо, честь і гідність.

Хотинська війна 1621 р. між Османською імперією та Річчю Посполитою за своїми гігантськими масштабами вразила сучасників. Дехто з них вів рахунок сил турецького султана навіть не на сотні тисяч, а на мільйони.

У пізніші часи мрія таких великих чисел заворожувала деяких істориків, котрі бралися за вивчення Хотинської війни. Хоч би там як, а виступ 1621 р. у похід проти Речі Посполитої молодого і запозятого султана Османа II зі справді велетенською для тих часів армією обіцяв записати в історію Османської імперії нову блискучу сторінку завоювань на Європейському континенті. У цей час країни Західної Європи були охоплені полум'ям Тридцятилітньої війни (спалахнула 1618 р.). Невідомо, чи глибоко усвідомовали розсварені між собою європейські володарі важливість того, що на полях Хотинської війни вирішується не лише доля Речі Посполитої, але й значного мірою і доля європейської християнської цивілізації. Адже в разі перемоги могольської Східної імперії, озброєної ідеологією Священної війни проти «невірних», вогняний вал цієї війни покотився б далі територіями європейських держав.

Справді, захищаючи свою землю, війська Речі Посполитої водночас обороняли цивілізаційні рубежі Європи. Однак Хотинська війна не зводилася винятково до напівденної місії боротьби з агресором і не була лише нивом служіння високим ідеалам свободи, особливо для інземних найманців, яких цікавили насамперед гроші. Вона не зводилася і до судильних перестрілок, заплеканих атак та контратак під невеличким містечком Хотиним та його цегляним замком, що височів на дісторвських кручах. Водночас для XVII ст. це таки був доволі глобальний воєнний конфлікт, у якому вояки, зібрані фактично з трьох континентів, билися на велетенському оперативному просторі, як на морі, так і на суші. Для безпосередніх учасників Хотинської війни вона поставала безліччю граней та проявів, в діапазоні від діяльного переборювання страху на полі бою, що сприймався сторонніми як героїзм, до втрати особистості моральних орієнтирів. На цій війні стратегічні замисли амбітних полководців не завжди могли протистояти невідлорній логіці чавунних ядер ворога. Війна під Хотином проявлялася також у рутинних фронтоних буднях, що стивчали у ритмі окопів та постійних пошуках їжі на тіл повсюдних слідів щедрих живих голодної смерті, яка безжалюно косила обложених та їхніх коней.

Армія Османа II прийшла під Хотин разом із військами васалів турецького султана – кримського хана, а також правителів Трансильванії (Семиграддя), Волощини та Молдавії. Нападникам протистояли збройні сили Речі Посполитої, якими командував литовський гетьман Ян Кароль Ходкевич (після його смерті головнокомандувачем став коронний підचाший Станіслав Любомирський). Армія Речі Посполитої формувалася з жителів Корони Польської, в тому числі руських земель (так у ті часи називали українські землі, що входили до складу Польського королівства), а також Великого князівства Литовського, тобто білоруських та литовських територій. Під командуванням Я. К. Ходкевича служило чимало іноземних найманців, насамперед німців. На захист Речі Посполитої від ворога піднялися також козаки Війська Запорозького. За походженням це були переважно українці, або, за тогочасною термінологією, русини, представники руського народу (такими термінами позначали й білорусів, які також належали до руської віросповідної спільноти Речі Посполитої). Запорозьким військом, сформованим насамперед із козаків Київського та Подільського воєводств, командував гетьман Яків Нерода Бородавка, а пізніше гетьманський пост обійняв Петро Конашевич-Сагайдачний.

Що спричинило Хотинську війну 1621 р.? Чи можна назвати Цецьорську битву 1620 р., у якій військо на чолі з найвищими польськими воєначальниками, коронним гетьманом Станіславом Жолкевським та польним гетьманом Станіславом Конєцьпольським зазнало поразки від османського провінційного правителя та воєначальника Іскендера-паші, початком Хотинської війни? Якщо ні, то коли саме вона розпочалася? Чи точилися під час цієї війни ще якісь битви, окрім Хотинської? Наскільки великі були за чисельністю війська противників і які тактичні принципи вони сповідували? Як виживали і від чого гинули рядові солдати Хотинської війни? Відповіді на ці та інші запитання можна знайти у першій частині цієї книжки (читачі, котрі поглиблено цікавляться історичними джерелами, що покладені в її основу, а також нюансами того, як автор вибудовував свої судження та аргументи, можуть недоволі ознайомитися з повною версією наукової монографії про Хотинську війну: Сас П. М. Хотинська війна 1621 року (у друці)). В другій частині книги розповідається про життєвий шлях двох чільних полководців Хотинської битви – запорозького гетьмана П. К. Сагайдачного (ширше про джерела та дослідницький інструментарій вивчення цієї історичної постаті можна дізнатися із таких праць: Сас П. М., Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки – К., 2006; Сас П. М. Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний (у друці)), а також литовського гетьмана Яна Кароля Ходкевича.

Першу частину книжки, а також розділ I частини другої написав П. М. Сас. Автором розділу II частини другої є литовська дослідниця Г. Кіркеня.

Ілюстрація з посібника з військової справи, виданого Якобом фон Вальхаузенем у 1621 році

Частина перша

ВІЙНА

Турецько-польська Хотинська війна 1621 р., як і будь-який великий воєнний конфлікт, визривала поступово, підживлюючись суперечностями між державами – майбутніми її учасниками. Цих суперечностей у відносинах між ними не бракувало. Не дивно, що вони вилилися у локальне збройне зіткнення – Цецорську битву 1620 р., що залишила по собі тліючий жар конфліктної напруги між Османською імперією та Річчю Посполитою. Минуло порівняно небагато часу і він спалахнув пакучим полум'ям широкомасштабної турецько-польської війни, у якій зійшлися в протиставі, з одного боку, могутня Східна імперія, яка належала до мусульманського світу, з економікою та суспільними відносинами, що базувалися на рабській системі, з сильною централізованою султанською владою, а з іншого боку – європейська християнська держава, шляхетська республіка, з порівняно слабкою владою виборного короля, панівні соціальні верстви якої будували своє благополуччя насамперед на праці залежних селян. Водночас у межах Речі Посполитої, яка виникла в результаті об'єднання 1569 р. в одну державу Корони Польської та Великого князівства Литовського, фактично була своєрідна республіка у республіці – Військо Запорозьке. Останнє об'єднувало у собі особисто вільних українських козаків, які витворили особливий військовий і соціально-політичний устрій та економічний уклад. Отож, на фронтах Хотинської війни 1621 р. зійшлися збройні сили Османської імперії та Речі Посполитої, сформовані на різних цивілізаційних, військово-організаційних та матеріально-технічних засадах. Для одних учасників цієї війни перемога у ній давала можливість істотно наростити свої межі та створити потужний плацдарм для воєнної експансії у Європу – хоч на Захід, хоч на Схід. Інші ж учасники війни ставили на кін у турецько-польській війні свободу Вітчизни, причому їхня боротьба об'єктивно поставала і як захист європейських сусідів Речі Посполитої від османського поневолення. Про те, як саме розгорнулися події Хотинської війни і якими були її наслідки, йтиметься у цій частині нашого видання.

С. Жолкевський під Цецорою.
Худ. Ю. Коссак

1 розділ

ЦЕЦОРСЬКА БИТВА 1620 РОКУ

Польща, а пізніше Річ Посполита, здавна вела обережну політику щодо Османської імперії, намагаючись не спровокувати війну з цієї агресивно налаштованою та сильною державою. Довгий час польській владі це вдавалося, що відповідало інтересам переважної більшості шляхетства, яке переймалося своїми економічними інтересами і не мало охоти воювати. Однак у другому десятилітті XVII ст. у польсько-турецьких відносинах почала брати гору конфронтаційна складова, яка призвела до Цецорської битви 1620 р. Після цієї битви Річ Посполита та Османська імперія опинилися на порозі великої війни, яка не забарилася вибухнути.

ПРИЧИНИ ЦЕЦОРСЬКОЇ БИТВИ: ВЕРСІЇ ІСТОРИКІВ

Вітчизняні історики у своїх працях зазвичай принагідно згадували Цецорську битву 1620 р., пишучи про неї загальному плані. Порівняно більше їх цікавило те, що саме спричинило цей конфлікт. На думку Платона Жуковича, праці якого справили певний вплив на українських дослідників початку XX ст., Цецорська битва тісно була пов'язана з початковим етапом Тридцятилітньої війни у Європі 1618–1648 рр. Адже після того, як польські лісовчики (особливий підрозділ легкоозброєної кавалерії, організований полковником Олександром Лісовським (бл. 1580–1616)) прийшли на допомогу Габсбургам і восени 1619 р. змусили трансільванського (семиградського) князя Бетлена Габора зняти облогу Відня, цей князь звернувся зі скаргою на дії поляків до турецького султана. П. Жукович вважав, що вчинений улітку 1620 р. запорозькими козаками на чолі з гетьманом Яковом Бородавкою напад на османські володіння не спровокував бойові дії між Туреччиною та Польщею. Натомість істотною причиною конфронтаційного загострення турецько-польських відносин історик назвав спробу Речі Посполитої поширити свої впливи на Молдавське князівство, васально залежне від турецького султана. Історик зазначив, що по тому, як польська влада на прохання молдавського господаря Каспера Граціані погодилася приєднати до Польщі Молдавію, великий коронний гетьман Станіслав Жолкевський із 9-тисячним військом зійшовся у Цецорській битві з майже 100-тисячними турецько-татарськими силами. Дещо по-іншому дивився на Цецорську битву Михайло

Молдавський господар
Каспар Граціані

Грушевський. Він доводив, що восени 1620 р. Туреччина оголосила війну Польщі, оскільки, з одного боку, Бетлен Габор зазнав поразки від ісовчиків, а з іншого – османський провінційний правитель високого рангу Іскендер-паша доповів у турецьку столицю про великий морський похід проти Османської імперії, до якого готувалися запорожці. Отож, після того, як у липні 1620 р. вони рушили у цей похід, турецька влада остаточно вирішила воювати із Річчю Посполитою. Історик вважав, що С. Жолкевський пішов у молдавський похід без запорожців, бо не спромігся скористатися двовладдям, яке начебто у той час панувало у Війську Запорозькому. На думку М. Грушевського, коронному гетьманові потрібно було контактувати не з бунтівним гетьманом Я. Бородавкою, а зі схильним до співпраці з польською владою Петром Сагайдачним, у якого, мовляв, були чималі сили і котрий таки послав С. Жолкевському полк чисельністю 1600 козаків.

Мамедкесир Алекбер-заде Алекберлі, автор монографії «Хотинська війна (1621 р.)», що побачила світ 1957 р., розглядає Цецорську битву як початковий етап Хотинської війни. Він писав, що війну спричинили антипольські настрої в османських колах, зокрема серед яничарів. Ще одну причину Цецорської битви він вбачав у бажанні Османа II поквитатися з Польщею.

На думку Ноя Рашби, Цецорська битва стала початковим етапом турецько-польської війни 1620–1621 рр. Водночас він доводив, що 1621 р. війну між двома державами спровокувала таємна політика польського короля Сигізмунда III та його близького оточення. Вона начебто полягала в тому, щоб через вторгнення польської армії у Молдавію надати підтримку Габсбургам. Адже звітні армія С. Жолкевського повинна була рушити у Волощину й Трансильванію, а це позбавило б Бетлена Габора можливості надати допомогу Чехії та Моравії. Стосовно ж того, що похід коронного гетьмана відбувався під гаслом надання допомоги молдавському господареві Каспару Граціані, то це, переконав Н. Рашба, був тактичний хід, аби уникнути протестів внутрішньої опозиції.

Тему Цецорської битви активно досліджували польські історики. Зокрема, Юзеф Третак у своїй монографії на тему Хотинської війни 1621 р., наполягав на тому, що головною причиною Цецорської битви стали козацькі морські походи проти Османської імперії. Важливим чинником у цьому плані історик називав молодий вік та запальну вдачу султана Османа II, який ненавидів запорожців, а також мріяв про лаври великого полководця. Ю. Третак писав, що С. Жолкевський не залучив військо запорозьких козаків до свого молдавського походу, бо серед них нуртувала незгода. Адже вони начебто мали двох гетьманів – представника козацької старшини Петра Конашевича-Сагайдачного, а також ватажка «черні» Якова Бородавку. Ю. Третак наполягав на трикратному переважанні турецько-татарського війська у Цецорській битві над силами С. Жолкевського.

Примітно, що хибне уявлення Ю. Третяка про наявність у Війську Запорозькому в рік Цецорської битви двох владних центрів, що ґрунтувалися навколо Я. Бородавки та П. Сагайдачного, поділяли історики пізнішого часу, приміром, А. Подгородецький та Н. Рашба, автори монографії «Хотинська війна 1621 року». Між іншим, вони вважали, що С. Жолкевський не захотів мати справу з козаками, оскільки ті перебували поза правом, до того ж, польський гетьман вважав, що війна – це не «хлопська» справа.

Антон Прохаска, так само як Тадеуш Корзон, пов'язував Цецорську битву із вигнанням Польщі у Тридцятилітню війну. Згідно з версією цього історика, С. Жолкевський рушив до Молдавського князівства з місією захисника християн та усієї Європи від армії Османа II. Примітною чисельність поляків та перебільшуючи чисельність турків і татар, А. Прохаска писав, що С. Жолкевський зазнав поразки у Цецорській битві, оскільки, зокрема, під його командуванням виявилися чи не самі зрадники та дезертери.

У 1630 р. побачила світ монографія Францішека Сувари «Причини та наслідки цецорської поразки 1620 р.». Цей автор розглядав морські походи запорожців проти Османської імперії як головну причину загострення польсько-турецьких відносин. На думку Ф. Сувари, завинив у цьому плані і голландський посол у Стамбулі, який провокував турків до війни з Польщею. Провина лежала і на грецькому духовенстві. Польський історик доводив, що відновлення Єрусалимським патріархом Феофаном вищої православної ієрархії Київської митрополії також було на руку туркам у майбутній війні з Річчю Посполитою, адже це начебто віддалало запорожців від польської влади. Історик наголосив, що С. Жолкевський був за локальну («зачіпну») війну з турками, оскільки хотів у такий спосіб гарантувати безпеку Польщі. Його план зводився до того, щоб окупувати Молдавію та Волощину за підтримки молдавського господаря Каспара Граціані та волоського господаря Габрієля Могили. Той факт, що С. Жолкевський виступив у молдавський похід без запорожців (взявши їх лише «на рух тисяч»), історик пояснював тим, що коронний гетьман не хотів, аби вони чисельно переважали у його війську та не компрометували польське військо своїми пограбуваннями місцевого населення. Ф. Сувара звинувачував магнатів у поразці поляків у Цецорській битві. Згідно з його пояснювальною схемою, вони дезертирували, оскільки, мовляв, не хотіли, щоб С. Жолкевський посадив

Трансильванський князь
Бетлен Габор

Герб Молдавського князівства
і господаря Раду Міхні
на його похованні

Чеське повстання проти Габсбургів, що розпочалося 1617 р.

Під час заворушень повстанці викидали з вікон пражської ратуші членів імператорської ради

Фердинанд II Габсбург

на молдавський престол Габрієла Могили, а на волоський – Раду Сербана. Серед винних у цецорській поразці польського війська були, зазначив історик, Каспар Граціані, а також ті запорожці, які перебували під Цецорою та займалися грабуванням шляхти у польському таборі.

Помітним кроком у вивченні польськими істориками проблематики Цецорської битви стала монографія Ришарда Маєвського «Цецора. 1620 рік» (1970), написана з використанням широкого кола джерел. Це дало можливість Р. Маєвському зробити самостійні спостереження та розставити відповідні авторські акценти щодо причин Цецорської битви, її перебігу та політичних наслідків. Історик виходив із того, що Цецорську битву фактично спровокувала польська влада, пославши коронного гетьмана із військом до Молдавії. Водночас Р. Маєвський відзначав негативний вплив на польсько-турецькі відносини морських походів запорожців проти Османської імперії. Історик звернув увагу на позицію Сигізмунда, який побоювався, що чеське повстання проти Габсбургів може спричинити заворушення на релігійному ґрунті у Польщі. Під приводом турецької загрози король видав перші й другі віці (правові акти щодо скликання посполитого рушення – шляхетського ополчення). Коронне військо зосередилося в Україні, було заборонено вивозити з країни стратегічні товари. Оскільки реальної загрози війни з турками насправді не було, Сигізмунд III та його близьке оточення вирішили скористатися вже здійсненими воєнно-мобілізаційними заходами, щоб потіснити Османську імперію у Наддунав'ї. Для цього окреслилися сприятливі зовнішньо-політичні перспективи, адже молдавський господар Каспар Граціані вирішив позбутися васальної залежності турецького султана та перейти під польський протекторат.

15 липня 1620 р. на засіданні так званого малого сенату таємно схвалили вторгнення польського війська у Молдавське князівство, яке пізніше представили як оборонний захід. Швидкий переможний похід у Молдавію в королівському оточенні розглядали як нагоду показати Османській імперії свою силу та застерегти її від воєнного нападу на Річ Посполиту, а також як принагідний спосіб поставити на місце внутрішню політичну опозицію. Що ж до 72-річного С. Жолкевського, то молдавський похід не лише давав йому шанс реалізувати свої давні наступальні плани проти Наддунайських князівств, а й позбутися закидів опонентів у боягузстві. За підрахунками Р. Маєвського, С. Жолкевський вирушив у молдавський похід із понад 10-тисячним військом, яке під Цецорою зустрілося з силами Іскендера-паші чисельністю у 10–13 тисяч воїнів. Поразку польського війська у цій битві дослідник пояснив втратою С. Жолкевським стратегічної ініціативи, відсутністю у державі воєнно-стратегічного резерву, а також недостатньою маневреністю коронного війська, недисциплінованістю та слабкою психологічною стійкістю жовнірів.

Серед польських істориків, котрі розглядали С. Жолкевського як ідеолога польського просування до Дунайського рубежу, був, зокрема, Ян Петжак. У монографії «Після Цецори та під час Хотинської війни: Сейм 1620 і 1621 років» він висловив думку, що в разі реалізації цього задуму зміцнилися б воєнно-стратегічні позиції Речі Посполитої. У близькому оточенні Сигізмунда III прагнули до перемоги на наддунайському напрямі, оскільки побоювалися, що шляхетська опозиція скористається скликанням посполитого рушення з метою обмеження королівської влади.

Загалом у польській історіографії спостерігається сталий інтерес до теми Цецорської битви 1620 р. як трагічної для коронного війська події, що залишила помітний слід в історичній пам'яті нащадків, а також підштовхнула Річ Посполиту до великої війни з Османською імперією. Звісно, що якогось одного, цілком об'єктивного та єдино правильного, тлумачення усіх аспектів Цецорської битви не може бути, що зумовлено вже самою природою людського пізнання. Історики належать своєму часу та певному соціально-культурному середовищу. Відтак вони не можуть бути вільні від домінуючих уявлень, способів мислення, ідей та дослідницьких практик тієї доби, у якій живуть. Створене авторами у сфері історичної науки індивідуальне знання постає насамперед на основі історичних джерел. Тому саме від повноти останніх, коректного та критичного їх використання, а також обраного дослідницького ракурсу значною мірою залежить ступінь наближення автора до розуміння сутності певних історичних явищ, фактів та подій, у тому числі Цецорської битви 1620 р.

КОЗАЦЬКИЙ ФАКТОР У ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІДНОСИНАХ ТА ПОЛЬСЬКІ ПЛАНИ «ЗАЧІПНОЇ» ВІЙНИ З ТУРКАМИ

Напади запорожких козаків на володіння Османської імперії, насамперед їхні морські походи, велими напружували польсько-турецькі відносини. Польській владі доводилося постійно виправдовуватися перед офіційним Стамбулом за такі дії запорожців і давати різні заспокойливі обіцянки. Польський уряд неодноразово вдавався до спроб встановити над козаками надійний контроль через створення невеличко-

го військового контингенту – так званого реєстрового війська, до якого планували записати купку козаків до політичного режиму запорожців, а десятки тисяч їхніх товаришів позбавити козацького статусу. Зокрема, це безуспішно спробували вирішити під час Вільшанської 1617 р. та Роставицької 1619 р. урядових комісій із козаками.

Попри такі ризичні плани польської влади щодо запорожців, деякі її впливові представники робили ставку на козацьке військо у протистоянні з Османською імперією. На сеймі 1619 р., який тривав від 21 січня по 5 березня, С. Жолкевський запропонував завдати по Туреччині впереджалного воєнного удару 100-тисячним військом за підтримки запорозького флоту, який повинен був захопити Білгород, Тягиню та Кілію.

Сейм не наважився схвалити цей радикальний план коронного гетьмана. Замість війни з Османською імперією учасники сейму вирішили укласти з нею мир. Невдовзі теребовлянський староста Петро Ожга у статусі великого (повноважного) посла рушив до Стамбула, де і було укладено мирний договір між двома державами, який 8 червня 1619 р. затвердив султан. Згідно з ним підтверджено чинність укладених раніше польсько-турецьких угод, у тому числі підписаної у вересні 1617 р. угоди в Буші. За цим договором поляки зобов'язувалися покласти край бойовим виправам запорожців проти турків.

Вже у грудні 1619 р. до турецької столиці поїхав Самуїл Ієронім Отвіновський – новий польський посол із нижчим, порівняно з П. Ожгою, дипломатичним статусом. Йому належало підтвердити вірність польської сторони попереднім договорам з Османською імперією, а також домогтися того, щоб турецька влада забрала з прикордоння Іскандера-пашу, який вельми дошкуляв полякам. Важливим завданням, яке стояло перед С. Отвіновським, було переконати турецьку владу, що Річ Посполита, котра сплачує татарам данину – так звані упоминки, – повинна мати можливість взамін за це користуватися їхнім військом. Із таким самим завданням до Криму відбув польський посол Флоріан Олешко.

Ще до того, як С. Отвіновський прибув до Стамбула, Іскандер-паша надіслав до турецької столиці депешу, з якої випливало, що 1620 р., козаки, мовляв, аж на 300 човнах збираються напасти на Османську імперію. Це неабияк ускладнило посольську місію С. Отвіновського, який прибув до Туреччини в березні 1620 р. Тривалий час його не впускали до Стамбула. Лише наприкінці квітня великий візир (фактично заступник султана) Алі-паша погодився прийняти польського посла. Під час зустрічі він чинив великий тиск, налягаючи на дразливе для турків «козацьке» питання. 17 червня Алі-паша знову дав аудієнцію С. Отвіновському, висловлюючи різні погрози та ультиматуми на адресу Речі Посполитої. Зокрема, великий візир вимагав від польської влади знищення упродовж чотирьох місяців усіх козаків, а також ліквідації низки міст у Київському та Брацлавському воеводствах. Така позиція великого візиря, а також вплив на С. Отвіновського австрійського посла Молмарта, який робив усе, щоб зашкодити турецько-польському примиренню, змусувала польського посла відправляти до Варшави панічні депеші. У них він хибно повідомляв, що Османська імперія розпочала підготовку до війни з Річчю Посполитою, а султан із військом вже виступив зі Стамбула до Адріанополя (сучасне турецьке місто Едірне). У другій половині липня заляканий С. Отвіновський вирішив рятувати своє життя: таємно сів на венеціанський корабель й утік зі Стамбула.

Тим часом С. Жолкевський не змирився з тим, що сейм відхилив його план «заціпної» війни з турками, тобто локального воєнного конфлікту. 21 червня 1620 р. він ознайомив Сигізмунда III зі своєю ідеєю нападу запорозького флоту на Османську імперію. Однак король не підтримав її. Коронний гетьман на цьому не заспокоївся і вже 30 червня знову писав Сигізмунду III про потребу дозволити запорожцям морські виправи проти турків. С. Жолкевський наказав запорозькому гетьману П. Сагайдачному збирати козаків на Запорозжі, готувати човни до морського походу і чекати його подальших розпоряджень. Щоправда, П. Сагайдачний так і не дочекався від С. Жолкевського цих розпоряджень, оскільки 9 липня козаки скинули його з гетьманства, обравши замість нього гетьманом Я. Бородавку.

15 липня король та великий сенат пішли на те, щоб фактично дозволити С. Жолкевському вступити до Молдавії. Оскільки коронний гетьман не хотів співпрацювати із не надто лояльним до польської влади Я. Бородавкою, то питання про участь запорожців у молдавському поході для нього стало неактуальним. С. Жолкевський не захотів давати запорожцям жодя (платню), передбачений умовами Роставицької угоди 1619 р. Цим він вочевидь свідомо підштовхнув їх до морського походу. Я. Бородавка спорядив близько сотні чайок, і 20 липня вони вирушили у похід. Невдовзі запорожці напали на Варну та вщент спустошили місто.

Хоча С. Жолкевському не подобався новий запорозький гетьман, однак для молдавського походу йому таки потрібні були козаки. Відтак він вирішив їх завербувати, оминувши запорозьке командування.

Фортеця в Тягині (Бендерах), яку, за задумом польської влади, мали штурмувати з моря запорозькі козаки

Карта володінь Османської імперії на другу половину XVI ст.

Турецький султан на офіційному прийомі. Поряд стоять великий візир і ага ханчарів

Сигізмунд III Ваза.
Худ. П. Рубенс

Попри заборону останнього, С. Жолкевському вдалося сформувати козацький полк чисельністю 1600 «пленяжників», тобто найнятих за гроші козаків. Причому охочих піти до Молдавії серед козаків було більше, проте коронний гетьман відмовився брати із собою всіх.

А вже 19 серпня Сигізмунд III наполегливо рекомендував С. Жолкевському залучити до молдавського походу запорозькі підрозділи. По-перше, йшлося про те, щоб організувати силами запорозького флоту невелику морську виправу проти турків. По-друге, сухопутне козацьке військо повинно було рушити на Білгород, щоб у цьому районі блокувати татарські сили. Не відомо, з яких причин С. Жолкевський не виконав королівські настанови і не встановив контакт із запорозьким гетьманом, на чому наполагав Сигізмунд III. Щоправда, пізніше йому довелося просити допомоги у козаків. Після того, як становище коронного війська під Цецорою стало загрозливим, С. Жолкевський 24 вересня звернувся до запорожців з універсалом, згідно з яким їм належало терміново прибути на допомогу коронному війську. Однак С. Жолкевський спохопився надто пізно. Те, що і король, і коронний гетьман не поспішали із залученням козаків Війська Запорозького до молдавського походу польського війська, стало істотним проразумком, який дорого обійшовся Речі Посполитій.

БИТВА ПІД ЦЕЦОРОЮ 1620 РОКУ

Напередодні походу у Молдавію С. Жолкевському вдалося сформувати 7-тисячне військо у складі п'яти полків. Їх командирами стали сам коронний гетьман, польний гетьман Станіслав Конецьпольський, галицький староста Миколай Струць, князь Самійло Корецький, а також кам'янецький староста Валентин Калиновський. Командувати артилерією коронний гетьман доручив Теофілу Шембергу (у війську було 20 гармат, а також кільканадцять гаквиць, тобто важких фортечних рушниць). Старшим над піхотою було призначено Станіслава Требуховського. З-поміж підрозділів, з якими С. Жолкевський вирушав до Молдавії, перерахали ті, що їх привели магнати. Невдовзі до війська влилися додаткові сили, і його чисельність зростає до понад 10 тисяч осіб основного бойового складу. Окрім того, у ньому налічувалося кілька тисяч слуг.

2 вересня 1620 р. сили коронного гетьмана підійшли до Дністра, напроти містечка Підбитого (між сучасним Могилевом-Подільським та Ямполом). Трохи нижче по течії ріки поляки розпочали переправу бродом, а також на поромач, завершивши її 4 вересня. Наступного дня військо пройшло повз Сорюки. С. Жолкевський вів своє військо до Ясс, столиці Молдавського князівства, аби з'єднатися з силами господаря Каспара Граціані. За інформацією, що надійшла до польського командування, 3 вересня молдавський господар стратив посланців Іскандера-паші, які хотіли доправити його до Стамбула. Зустріч С. Жолкевського та С. Конецьпольського з Каспаром Граціані відбулася раніше, аніж очікували гетьмани – 7 вересня він уже був у польському таборі. Одразу з'ясувалося, що замість обіцяного 25-тисячного війська молдавський господар привів лише 600 своїх прибічників. Це не зупинило С. Жолкевського, палкого прихильника «зачіпної» війни з Туреччиною. Отож він наказав піти назустріч ворогу. 12 вересня його сили підійшли під Цецору, розташовану на правому березі Прута, за 18 км нижче від Ясс.

На лівому березі ріки навпроти зазначеного поселення вирішено було закласти укріплений табір. Рельєф місцевості сприяв обороні. Адже у цьому місці русло Прута робило зворотний поворот, утворюючи 3,5–4 км терасу, яка поступово підвищувалася до підніжжя Кодр. Окрім того, можна було використати польові укріплення, споруджені ще у 1595 р. за наказом коронного гетьмана Яна Замойського. С. Жолкевський розпорядився їх зміцнити. Із заходу, півночі та півдня ці укріплення захищала ріка. На ділянці зі сходу було насипано двометровий земляний вал із чотирма воротами, а також бастіонами, тобто земляними оборонними спорудами особливої геометричної форми, що виступали перед валом і давали можливість збільшити сектор обстрілу. Таких бастіонів налічувалося тринадцять – їх було вштовпано через кожні сто метрів. За 1700 м від цих укріплень пролягав яр із невеликим струмком. На північ від Цецорського поля височіли чималі гори.

Коронному гетьманові стало відомо, що бейлербей Слістринсько-Очаківського еялету Іскандер-паша йде в напрямку до Цецори з 10-тисячним військом. Насправді ж його військо було чисельнішим. У ньому налічувалося від 4 до 6 тисяч турків і молдаван, 5 тисяч ногайських татар Буджацької та Добрудзької орди на чолі з мурзою Кантеміром, а також 6–8 тисяч кримських татар під зверхністю калги-султана (наступника ханського престолу) Девлет-Гірея. Тобто у розпорядженні османського воєначальника перебувало десь 15–19 тисяч вояків. Відтак за чисельністю це військо було приблизно таким самим, що й військо С. Жолкевського (разом із слугами та обозниками), однак помітно поступалося останньому оснащенням вогнепальною зброєю та артилерією.

С. Корецький.

Князь вирізнявся відчайдушною сміливістю. Під час Цецорської битви потрапив до турецького полону

Польські вояки.
Фрагмент барельєфу з домовини С. Жолкевського

17 вересня 1620 р. Кантемір-мурза, який був в авангарді турецько-татарських сил, зі своїми ногайцями розпочав бойові дії проти сил С. Жолкевського і захопив багато полонених. На допиті вони повідомили про справжню чисельність польського війська. Тим часом жовніри С. Жолкевського та С. Конецьпольського так і не спромоглися уіймати «язика». Отож польське командування не орієнтувалося, яким дійсно було військо Іскандера-паші. У своєму розпорядженні воно мало лише інформацію Каспара Граціані, згідно з якою під командуванням османського воєначальника перебувало не більше 10 тисяч осіб.

18 вересня під Цецору підійшли основні турецько-татарські сили. Спочатку бойові сутички розпочали герцвіники, тобто окремі воїни та підрозділи, які вступали у поєдинки з такими самими добровольцями з польського війська. Метою цих герців було з'ясувати стан бойової готовності противника, провести розвідку боєм. По цьому у сутичку втяглися головні сили обох сторін. Запеклий бій тривав аж до вечора, однак не виявив переможців. Щоправда, полякам вдалося потіснити противника по усьому фронту. Увечері вояки коронного гетьмана таки захопили «язика». Він повідомив, що Іскандер-паша має 100-тисячну армію. Однак польське командування не повірило йому. С. Жолкевський прийняв рішення дати противникові генеральну битву наступного дня.

Головнокомандувач польського війська бачив своє завдання насамперед у тому, щоб нейтралізувати татар, рухлива кіннота яких загрожувала флангам польського війська. Задля цього на правому та лівому крилі війська він вирішив поставити рухомі табори з возів, під захистом яких польська піхота, використовуючи ручну вогнепальну зброю та артилерію, повинна була блокувати татарську кінноту. Кожен із цих таборів складався з возів, поставлених у чотири ряди. Табором, розташованим на лівому фланзі польського війська, командував Вольмар Фаренсбах, якому підпорядкувалися 500 німецьких піхотинців, а також 200 польських жовнірів Вядровського і 100 жовнірів Уяздовського. Щоб прикрити розрив між тилом зазначеного табору та земляним оборонним валом, вирішено було поставити у відповідному місці 900 кіннотників та 400 піхотинців під командуванням Стефана Хмелецького. Загальне командування правим табором із возів коронний гетьман довірив Теофілу Шембергу. Він мав під своєю рукою 400 жовнірів так званої вибранецької піхоти (рекрутувалася з селян, які мешкали у королівських маєтках) на чолі з Рибінським та Даменцьким, а також 300 угорських піхотинців, яких надав зі свого полку С. Жолкевський. Уразливу ділянку між кінцем цього табору та земляним валом захищали, зокрема, лісовички на чолі з Роговським і молдавани Каспара Граціані.

Головнокомандувач польського війська вирішив поставити у середині бойового шикуння п'ять кавалерійських полків: М. Струся, С. Конецьпольського, С. Жолкевського, В. Калиновського та С. Корецького (попереду мали стати гусари, а за ними – легка кавалерія). Центром війська командував С. Жолкевський, лівим флангом – С. Корецький, правим флангом – С. Конецьпольський.

19 вересня, у день генеральної битви під Цецорою, Іскандер-паша не був таким вигадливий у шикунні своїх військ, як С. Жолкевський. Турецький воєначальник заховав ногайців Кантеміра-мурзи у лісі, що ріс на схилах перед польським табором. У центрі став сам, а на правому фланзі поставив Девлет-Гірея з кримськими татарами. Тим часом із земляних укріплень почали виходити польські підрозділи, яким належало здійснити тактичні задуми свого головнокомандувача. Насамперед сунули вперед рухомі табори з возів, на яких з усіх сторін встановили гармати – цю ідею С. Жолкевський вчепав запозичив із бойової практики запорожців. Однак польські жовніри не мали достатнього досвіду використання таких бойових засобів. Варто було лівому табору з возів покинути земляні укріплення, як він застрів, заважаючи розгортанню польських полків. Задні корогви почали відтискати правий табір з возів щоразу далі вперед і врешті-решт його розвернуло правим флангом до пагорба, де стояли ворожі війська.

Побачивши, що праве крило війська С. Жолкевського залишилося без прикриття, Іскандер-паша наказав атакувати. Татари Девлет-Гірея, незважаючи на вогонь, який відкрили з рухомого табору жовніри Т. Шемберга, вдарили на стик цього табору з земляним валом польського війська. Молдавани Каспара Граціані замість того, щоб чинити опір татарам, перейшли на їхній бік. Лісовички Роговського не змогли довго опиратися і почали втікати до земляних укріплень. Вони бігли також до лівого крила польського війська. Однак і це крило, де стояв полк М. Струся, атакувала татарська кіннота. Польські кавалеристи кидали на землю списи, що заважали їм якомога швидше мчати до свого табору.

Тим часом у критичному становищі опинився табір із возів, яким командував Т. Шемберг. Чимало його жовнірів шукали надійного порятунку під возами, або ж утікали подаль від цього небезпечного місця. С. Конецьпольський наказав табору відступати. Проте виконати наказ польного гетьмана не було кому, оскільки джури (зброєносці, слуги) випрагали коней і верхи на них утікали. Татари висікли тих захисників табору, які ще продовжували чинити опір і захопили кілька гармат.

С. Жолкевський під Цецорою.
Худ. В. Коссак

Картошка № 1.
Цецорська битва 1620 р. Початкова фаза бойових дій 19 вересня.
За Р. Мавєвським (Majewski R. Cecora. Rok 1620. – Warszawa, 1970. – S. 186)

- війська турецькі
- ▲ війська польські
- гадана лінія польського окопу
- 1 – полк Струся
- 2 – полк Конецьпольського
- 3 – полк Жолкевського
- 4 – полк Калиновського
- 5 – полк Корецького
- 6 – правий табір
- 7 – лівий табір
- 8 – група прикриття Роговського
- 9 – група прикриття Хмелецького
- 10 – піхота, захищена у таборі

Литовська
"Погоня" – герб
С. Корецького

Герб
"Калнива"
В. Калиновського

Парадні обладунки польських гусарів

Оборона лівого табору під командуванням В. Фаренсбаху була стійкішою й організованішою порівняно з правим табором. Однак це не врятувало його захисників від тяжких втрат. З 2000 німецьких піхотинців живими залишилися зазедве півтора десятка. Причому вони продовжували вперто оборонятися під командуванням двічі пораненого ротмістра Денгоффа. У цьому таборі небагато відійло й польських жовнірів.

Сини Іскандера-паші діями не лише в районі таборів із румомих возів. Вони навально атакували гусарів на правому крилі противника, зміщали їхні ряди, не давши можливості діяти важкими списами – головною зброєю гусарів. Гусари спробували чинити опір вогнелюбною та холодною зброєю, однак надвоє їх не вистачило. Стійкіше в бою діяли кавалерійські підрозділи по-козацьки, а також піхотинці. Усі вони зазнали тяжких втрат.

Із настанням сутінок битва припинилася. Польські підрозділи збивалися біля вхідних воріт, прагнучи якомога швидше потрапити до свого табору. Втрати війська С. Жолкевського із загиблими та молдаванами Каспара Граціані, які переметнулися до противника, становили близько 2,5–3 тисячі жовнірів. Порівняно з ними втрати турецько-татарського війська були менші майже удвічі.

Наступного по генеральній битві під Цецорою дня противники уникали активних бойових дій. Попри те, що події 19 вересня над Прутом не виявили явного переможця, однак тяжкі втрати, яких зазнало польське військо, неспроможність підрозділів С. Жолкевського упоратися з румовою татарською кіннотою, незграбні дії на полі бою гусарів та відсутність стійкості у багатьох воєвк неабияк гнітили польське командування. С. Жолкевський відкинув пропозицію Каспара Граціані уночі таємно переправитися на правий берег Пруту та відступати у напрямку Снятина. План порятунку війська, що його обстоював коронний гетьман, полягав у тому, аби відступати в напрямку Могилева-Подільського.

Тим часом серед прикрито вражених подійми жовнірів поширювалися чутки про наміри втечі як коронного, так і польного гетьманів. Увечері пролунало гасло сурмача, що означало команду усім ночувати на валах. Однак ці звуки аж ніяк не збудили у воєвк бажання відпочивати. Навпаки, вони бігли до коней і, сівши на них, утікали з табору. Велика кількість утікачів кинулася до Пруту, намагаючись переправитися на правий берег. Серед них був Каспар Граціані, який не захотів залишитися у таборі, оскільки побоювався, що поляки видадуть його Іскандеру-паші. Приклад панічної втечі жовнірам подавали деякі магнати, приміром, кав'янецький староста В. Калиновський. Йому на коні вдалося майже переплисти ріку, однак через урвистий протилежний берег іменитий дезертир не зміг вибратися з води і втопився.

С. Жолкевський та С. Конецьпольський на конях метнулися за втікачами, аби їх повернути. Проте з цього нічого не вийшло (пізніше зі з'яски підкували, що, мовляв, гетьмани також хотіли втекти). Паніка та безладдя у польському таборі підштовхнули багатьох до грабунку шляхетських возів. Хтось підлавів табір і вогонь освітив поверхню ріки, де борсалися і тонили люди й коні. За свідченнями очевидців, від скутчення їхніх тіл здавалося, що через Прут перекинута міст. На тих, кому все ж таки вдалося вибратися, на правому березі ріки уже чатували з арканами та шаблями татари і молдавани. Побачене одразу остиудило гарячі голови і паніка поступово втамувалася. Не всі дезертири тікали на правий берег Пруту. Наприклад, шляхтич Хмельський та Оджицький із своїми супутниками подалися у напрямку Дністра і таки прорвалися через край татарського коша.

Якби у що ніч Іскандер-паша вдарив по табору С. Жолкевського, то напевно це стало б вироком для деморалізованого польського війська. Жовніри, які залишилися в таборі, втратили довіру до свого головнокомандувача. Вони змусили його присягнути на Євангелії, що у ніч великої паніки з 20 на 21 вересня він не мав наміру втікати і не робитиме цього в подальшому.

Деякі днів під Цецорою не було активних бойових дій. Поляки більше не виходили за межі земляних валів, а Іскандер-паша без сильної артилерії, зі своїми порівняно малими силами, більшість яких становила татарська кіннота, не мав жодних шансів взяти штурмом потужні польові укріплення противника. У цей час польське командування, яке мало обмежені запаси продовольства та боєприпасів, вело переговори з османським головнокомандувачем, обіцяючи йому викуп. С. Жолкевський терміново написав свій запізнілий універсал до залорочців, закликаючи їх прийти на допомогу. Врешті-решт коронний гетьман свідомо або ж ні повів справу до зриву цих переговорів, висунувши цілком неприйнятну для противника умову, згідно з якою Кантемір-мурза повинен був стати польським заручником.

28 вересня польське командування ухвалило відступати до Могилева на Дністрі під захистом румоного табору з возів. Наступного дня жовніри, яких противник не бачив за земляними укріпленнями, почали формувати похідний табір, оточений возами у сім рядів. Під вечір 29 жовтня за цими возами вишкучувалося все військо. Жовніри і слуги швидко розрили потрібної ширини прохід у земляному валу, і табір рушив. У темряві вже на перших природних перешкодах військо почало втрачати вози та коней. Проте до світанку 30 вересня польському війську вдалося просунути від свого табору під Цецорою десь на 2 миль, тобто

С. Жолкевський

близько 16 км. У цей час їх наздогнали й оточили основні турецько-татарські сили. Однак противник не зміг прорвати сім рядів возів, з-за яких жовніри косили їх вогнем із ручної вогнепальної зброї та гармат.

Цьогоїног настав вечір, С. Жолкевський наказав рушати далі. Марш війська продовжувався усяю ніч, попри постійні атаки противника. Зі сходом сонця 1 жовтня військо С. Жолкевського змусило ворога зупинитися і кілька годин відбивати атаки турків і татар. Переслідувачі переконалися, що їхніх сил замало, аби здолати військо коронного гетьмана. Отож, вони вдалися до хитрощів: запропонували полякам розпочати переговори. Цією турки хотіли затримати їх, щоб дочекатися підкріплень від Іскендера-паші. Гетьмани прийняли пропозицію противників і дозволили своєму війську відпочивати всю ніч. Однак 2 жовтня, після того, як до турецько-татарських переслідувачів надійшли свіжі сили, замість обіцяного продовження переговорів ворог потужно вдарив по польському табору, штурмуючи його аж до полудня. Утім сили Іскендера-паші свого таки не домоглися. Із настанням темряви військо С. Жолкевського знову рушило у супроводі ворожих підрозділів, минаючи спалені села та гумна.

3 жовтня, невдовзі після сходу сонця польське військо зупинилося біля охопленого вогнем села, ставши між горами, при річці Грушка. Таке розташування табору не давало можливості татарській кінноті атакувати. Тим часом турки зайняли позиції на навкомішніх висотах і почали обстріл польського війська з гармат та яничарок. Дехілька сотень добровольців із польського табору зробили виласку і вибили ворога з його позицій. Із настанням темряви С. Жолкевський наказав збиратися у дорогу. Цієї ночі оточеному возами табору вдалося пройти дехілька десятків кілометрів.

Відступати ставало дедалі важче. Польське військо торувало собі шлях степами із поживкою від сонця травою, під ногами кишла сарана. Хоча був жовтень, однак стояла спека. Люди та коні знемагали від спраги й задихалися від диму, адже татари палили усе на шляху просуваннн сил С. Жолкевського. Від величезного фізичного та психологічного напруження, спраги, голоду, втоми та безсоння багато жовнірів збожеволіло. Інші просто падали на землю й засинали. Утім виспатися їм не вдалося. Адже вони ставали легкою здобиччю для татар, які прив'язували знайдених на землі жовнірів ремінем до кіньської хвоста і тягнули за собою.

Хоч би там як, в завдяки насамперед нічним маршам, під час яких помітно зникнувала активність противника, польське військо поступово наближалося до Дністра. 4 жовтня близько полудня його дійшло до річки Реут. Там йому довелося відбивати запеклі атаки турків. Цього разу татари діяли менш активно. Увечері бойові дії припинилися, табір із возів знову рушив. Під час переправи через Реут було втрачено чимало возів. Цієї ночі полякам вдалося подолати дехілька десятків кілометрів.

Розпочатий увечері 4 жовтня військом С. Жолкевського нічний марш продовжився 5 жовтня. Близько полудня табір із возів підійшов до річки Куболти і зупинився на її березі. Там зголоднілі жовніри знайшли поле, на якому росла капуста. Війську вдалося трохи перепочити, оскільки ворог його не турбував, напевно зневірившись у можливості розгромити поляків. Увечері сили С. Жолкевського знову розпочали свій марш. Як і напередодні, багато знесилених жовнірів падали на землю і засинали, потрапляючи до ворожих рук.

Марш не припинився і зі сходом сонця 6 жовтня. Лише за годину до полудня поляки змуснені були зупинитися під натиском своїх переслідувачів неподалік палаючого села Сервірні (нині с. Савки). Ворог запалив навколо коронного війська усе, що могло горіти – траву, копиці сіна та соломи, і розпочав штурм табору. Діставши рідну відіст, по полудню він відступив. До Дністра залишалося якихось кільканадцять кілометрів (за одними даними 1,5, за іншими – 2 милі). Усім стало зрозуміло, що порятунок близький. Звільнившись від навислої смертельної небезпеки, шляхитини одразу згадали, що у таборі під Цецорою пограбували їхні вози і що потрібно покарати винних.

Чутки про майбутню розправу обурили жовнірів, козаків та слуг і спровокували колотнечу. Не було згоди і серед командирів. С. Жолкевський та С. Конецьпольський висловлювалися за те, щоб негайно йти до Дністра табором із возів, хоча він і втратив порядок. Решта польських командирів пропонували кожен свій час виступу в похід, у тому числі вранці наступного дня. Ввечері у таборі знову розпочалися грабежі. Жовнірів не лякало те, що усім, за винятком коронного та польного гетьмана, під страхом смерті заборонено сідати на коней. Вони розривали табірні вози й верхи утікали геть.

Про заворушення у польському таборі через перебіжчика довідався Кантемір-мурза. Він одразу послав за підкріпленням до Іскендера-паші та Девлет-Грея. Тим часом ближче до півночі почали утікати й деякі офіцери. Отож жовніри, які ще залишалися в таборі, змусили усіх спійнятися. Було запропоновано зв'язати усіх коней хвостами і пнати їх уперед, відстрілюючись від ворога (таке практикували татари). С. Жолкевському довелося пристати на цей авантюрний план. За повідомленням деяких джерел, коронний гетьман начебто зарубав свого коня шаблею – цим він давав усім зрозуміти, що не має на думці утекти. Якщо це і справді було

С. Конецьпольський

Герб "Равич"
П. Ожиг

Януш Тшкевич

Загибель гетьмана С. Жолкевського.
Худ. В. Радзіковський

так, то така демонстрація С. Жолкевського справила невелике враження на жовнірів. Адже замість того, щоб за язувати коней хвостами та їх «батожити» заради спільного порятунку, вони квапливо сідали на коней і гнали їх батогами заради власного спасіння.

Після того, як вершники-утікачі зникли у темряві, близько 2,5 тисяч жовнірів вирішили пробиватися до Дністра пішки. Тим часом Кантемір-мурза ударив по напівзруйнованому польському табору і розгромив його вщент, одних жовнірів знищив, а решту захопив у полон. Багато із тих, кому вдалося добратися до Дністра, знайшли у його водах смерть.

Шляхтич Абрагам Золотопольський, учасник Цецорської битви, якому вдалося врятуватися, подав інформацію про те, яка доля спіткала коронного гетьмана. За його словами, після того, як жовніри, котрим вдалося захопити коней, розбіглися в пошуках порятунку, С. Жолкевський та С. Конецьпольський разом із невеликою групою у кільканадцять осіб рушили до Дністра. 72-річного коронного гетьмана вели під руки, оскільки йому важко було пересуватися. У цей час на поляків напали дві тисячі татар, однак вони, мовляв, не проявили інтересу до пішої верхівки польського командування. Шляхтичі, які вели С. Жолкевського, переконували його сісти на коня. Спочатку він не погоджувався, однак таки дав себе умовити. Йому одразу подали коня, відібравши його в якогось польського вершника (чому останній не був разом з іншими кінними жовнірами, які у цей час утікали до Дністра, С. Золотопольський не пояснив). Як тільки коронного гетьмана посадили на коня, одразу з'явилося кілька сотень польських кавалеристів і С. Жолкевський зник з ними у невідомому напрямку.

За іншими повідомленнями, С. Жолкевський попри свій поважний вік запекло рубався з турками, убивши одного із них, однак інший турок завдав йому смертельного удару. Відрубану голову коронного гетьмана віднесли Іскендеру-паші, а той відправив її як цінний трофей до Стамбулу. За чутками, голову польського головнокомандувача повисили біля воріт, через які султан Осман II ходив до мечеті (після Цецорської битви Регіна Жолкевська, дружина коронного гетьмана, наказала відшукати тіло убитого чоловіка, і його поховали у Жовкві).

Польний гетьман С. Конецьпольський потрапив у полон. За героїчною версією він відстрілювався з лука до останньої стріли, аж поки його не схопили. Згідно з менш героїчною версією – польного гетьмана здибали у лісі над Дністром молдавани і полонили, відібравши у нього одяг. На полонених перетворилося багато інших польських воєначальників, представників знаті та офіцерів, приміром, Самійло Корещький, Миколай Потоцький, Януш Тишкевич, Олександр Балабан. До ворожих рук потрапили рідний брат польного гетьмана Ян Конецьпольський, грубецький староста Ян Жолкевський – син коронного гетьмана, галицький староста М. Струсь. У джерелах зберігся список чільних шляхтичів, з якого випливає, що 95 з них потрапили в полон, 16 було вбито, а 8 знатних осіб потонули у Пруті. В історіографії висловлено думку, що полон не оминув також майбутнього гетьмана України Богдана Хмельницького та його брата Михайла (за однією з версій, останній загинув). Однак надійних джерельних підтверджень цього досі не знайдено. З-поміж учасників Цецорської битви врятувалися порівняно небагато – близько 1,5 тисячі вояків.

Отже, похід польських сил у Молдавію не виправдав сподівань його організаторів. Насправді С. Жолкевський програв ще до того, як рушив втілювати у життя грандіозні геополітичні плани польської влади щодо Наддунайських князівств, адже мав надто мале військо, основний бойовий склад якого налічував лише понад 10 тисяч осіб. Не допомогло йому й наївна віра у те, що молдавський господар Каспар Граціан надасть велике підкріплення. Польське командування не врахувало досвід королевіча Владислава та литовського гетьмана Яна Кароля Ходкевича, які під час польсько-московської війни 1617–1618 рр. також із доволі невеликим військом загрузили на просторах Московської держави, аж поки їм на допомогу не наспіло близько 20 тисяч запорозьких козаків на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним.

Отож, стратегічні прорахунки польського командування та його авантюризм обернулися катастрофічною поразкою для коронного війська у Цецорській битві. Серед її причин була слабко налагоджена розвідка, вади у бойовій підготовці коронних підрозділів – їхня неповороткість та недостатня стійкість на полі бою (особливо гусарів) і слабка взаємодія між собою. Сумну перспективу польського війська у Молдавії зумовила також відсутність у політичного керівництва Польщі достатньої волі для того, щоб залучити до молдавського походу запорозьких козаків. Після Цецорської битви татари завдали величезних спустошень українським землям, дійшовши Жовкви, Самборя, Тернополя, Золочева, Буська, Львова, Галича. Цецорська поразка означала не лише воєнну, а й політичну поразку Речі Посполитої. Адже останню у Стамбулі почали розглядати як легку здобич.

Пам'ятний знак на згадку про битву під Цецорою 1620 року. Худ. Н. Орда

Хотинська гідресь

Головний фасад Жовківського замку.
Замок, як і місто, було засновано
Станіславом Жолкевським

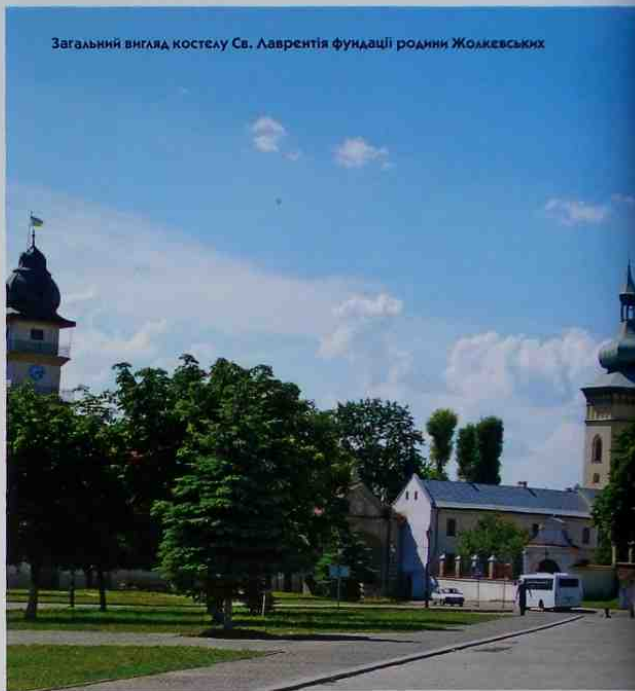
Замковий мур і Звіринецька брама у Жовкві

Вид на стару забудову Жовкви XVII – XVIII ст.

Надгробки Станіслава Жолкевського та його сина Яна.
Встановлені у костелі Св. Лаврентія, Жовква

Загальний вигляд костелу Св. Лаврентія фундації родини Жолкевських

Декоративний фриз костелу Св. Лаврентія у Жовкві

Барельєфи вершників на фризі

Деталь центрального
порталу храму

Надгробки Регіни Жолкевської (дружини гетьмана) та їхньої доньки Софії у костелі Св. Лаврентія

Центральний портал костелу Св. Лаврентія

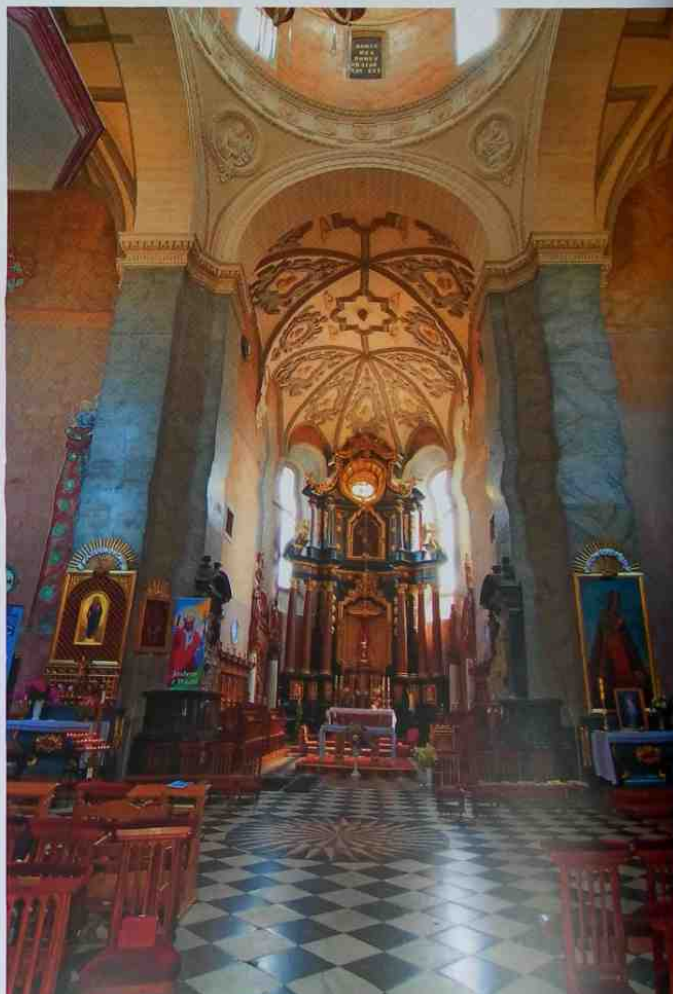

Кам'яна брила з фігурою гетьмана Жолкевського без голови у дворі костелу Св. Лаврентія

Бароковий орган костелу Св. Лаврентія

Інтер'єр костелу Св. Лаврентія

Епітафія Якуба Собеського в костелі Св. Лаврентія, встановлена його сином – королем Яном III Собеським

Домініканський костел у Жовкві

Комплекс колишнього монастиря домініканок XVII – XVIII ст. у Жовкві

Оборонна башта-дзвіниця парафіяльного костелу XVII ст. у Жовкві

Галиська брама XVII ст. біля Жовківської ратуші

Замковий міст у Корці

Руїни замку Самійла Корецького, що уславився відчайдушною
сміливістю у війні з турками

Залишки міських укріплень, зведених
у Вінниці старостою Валентієм Калиновським

Фрагмент
Вінницьких мурів

Імперські ворота палацу Топкапі у Стамбулі, через які султан проїжджав до мечеті. Біля цих воріт як військовий трофей була виставлена у 1620 р. голова загиблого у Цецорській битві гетьмана Жолківського.

Вежі фортеці Едікує у Стамбулі, де на початку XVII ст. тримали в ув'язненні знатних полонених – серед них гетьман С. Конецьпольський, князь С. Корецький та інші вельможі, що потрапили в полон під час Цецорської битви

Вхід до башти-в'язниці фортеці Едікує

Погляд на Галатську башту у Стамбулі, яка в середні віки служила в'язницею для простих полонених, у тому числі запорізьких козаків

Атака турецької кінноти

Бетлен Габор

2 розділ

АРМІЇ ПРОТИВНИКІВ У ХОТИНСЬКІЙ ВІЙНІ

Опинившись на межі війни, неповороткі державні машини Османської імперії та Речі Посполитої приступили до воєнної мобілізації, темпи якої не надто вражали. Формуючи армію, Осман II спирався на османські воєнні традиції та людські резерви імперії. Саме так чинили на шляху завойовань і його попередники на султанському престолі. Тим часом польська влада, не надто сподіваючись на власні сили, важливу роль відводила іноземним найманцям. Водночас вельми значний ресурс воєнних сил для неї становили запорожці. Однак для виведення їх на турецьку війну потрібні були не лише гроші, а й чималі дипломатичні зусилля.

ПІДГОТОВКА ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДО ВІЙНИ ТА ЗБРОЙНІ СИЛИ ТУРКІВ

Перемога Іскендера-паші над військом С. Жолкевського у Цецьорській битві 1620 р. дала можливість турецькій владі скоригувати свої експансіоністські плани щодо країн Європейського континенту. Отож, турки вирішили на певний час залишити у спокої імперію Габсбургів, свого давнього суперника, і розпочати війну проти Речі Посполитої. Адже приклад удачливого провінційного бейлербея надихав – йому вдалося доволі легко знищити добірне коронне військо разом із його вищим військовим командуванням.

Великий візир Алі-паша не забарився із планом цієї, здавалося, багатобоїцяючої війни. Згідно з ним, головні сили османської армії на чолі з султаном мали рушити у Молдавське князівство і вже з його території наступати на Поділля та Руське воеводство у напрямку Львова. У Стамбулі очікували, що саме на цьому напрямі відбудеться вирішальна битва, а також що вдасться швидко розгромити запорозьких козаків та зайняти Україну. Тим часом Бетлену Габору зі своїм військом, посиленням турецькими і татарськими підрозділами, з території Семиграддя (Трансільванії) належало завдати допоміжного удару по Кракову, подолавши перед цим карпатські перевали. Османські стратеги розраховували, що, зосередившись під Адріанополем, армія Османа II зможе за 40–42 дні дійти до Дністра.

У другому десятилітті XVII ст. Османська імперія, попри прояви соціально-політичної та економічної кризи, в разі потреби могла зібрати велику і доволі боєздатну армію. Довгий час основу збройних сил імперії становили сіпагі – кінне ополчення, що було носієм середньовічних традицій. Султан надавав сіпагі тімар, тобто земельне володіння. За це вони мусили виступати на війну самі, а маєтніші з них – ще й виставляти кількох озброєних кіннотників. Звичай зброя сіпагі-тімариота передбачала лук, шаблю, спис, булаву,

Великий візир із почтом

Яничарське вбрання.
Худ. Д. Бріндазі

Навершя
турецького прапора

а також щит. Заможні сіпагі користувалися захисним обладунком, а також брали у похід намети.

По оголошенні султаном воєнного походу, сіпагі прибували до свого санджакбея (управителя санджака – основної адміністративно-територіальної одиниці Османської імперії). Санджакбей вів споряджених на війну кінних ополченців до провінційного правителя найвищого рангу – бейлербея. Останній мав владу над еялетом, тобто крупною адміністративно-територіальною одиницею, до складу якої входило кілька санджаків. Після концентрації сил сіпагі-тімариотів бейлербей у наперед визначений час приводив їх до султана на військовий огляд. Підрозділи сіпагі шикувалися на пол бою півмісяцем, найчастіше на флангах султанської армії.

Султан мав краще підготовлені та більш ефективні порівняно з ополченцями-сіпагі підрозділи. До них належали кавалерійські та піхотні роти сариджа і секбан, якими командували султанські раби. Особовий склад цих підрозділів набирали серед безземельних селян Анатолії, тобто азійської частини Османської імперії (європейські володіння останньої мали назву Румелія). За службу вони отримували щоденну платню. Сариджа та секбан добре володіли вогнепальною зброєю. Оскільки у бойовому плані з ними не могли конкурувати сіпагі-тімариоти, то останніх часто посилали на будівництво доріг та оборонних споруд.

У збройних силах Османської імперії велику роль відгравали бюрократи-адміністратори з числа невольників. Водночас чимало рабів були рядовими вояками. Невольниками ставали як військовополоненці, так і діти християн-землеробів – султанських підданих. Згідно з податком дев-

шірме, раз на кілька років спеціальна комісія набирала по селах хлопчиків та юнаків від восьми до двадцяти років, майбутніх рабів. Частина з них перетворювали на паків у султанському палаці, решту розподіляли серед сімей турецьких селян, щоб, навчивши їх турецької мови та звичаїв, згодом віддати до найбоекватнішого в османській армії яничарського піхотного корпусу. Наприкінці XVI ст. до нього почали вступати і добровольці-мусульмани. Чисельність яничарів, тобто професійного війська султана, дедалі більше зростала і у 1609 р. вже сягнула 37 тисяч (у цей час сіпагів було 45 тисяч, причому тоді вже набирала сили тенденція до їх скорочення).

У султанській піхоті функціонували навчально-тренувальні підрозділи, корпус зброярів, були артилеристи, їдкові артилерійських упряжок, гренадери, водоноси. У XVII ст. яничарський корпус поділявся на 196 підрозділів, які називались орта (ода). Найбільшу частину корпусу становили підрозділи особистої охорони султана, так звані орти солаків. Яничари, які входили до підрозділів бостанджі («свідківів»), захищали державні маєтки та управляли ними. Вони охороняли також узбережжя й околиці Стамбула. Командира яничарського корпусу (єничери агаши) призначав сам султан. Серед вищих офіцерів цього корпусу були два помічника єничери агаши, офіцер, який відповідав за навчання, а також яничарські підрозділи стамбульського гарнізону, офіцер, який вдав бойовою підготовкою, головний священнослужитель (оджак імам), головний казначей (бейтольмаджді) та ін.

У назвах офіцерських чинів відзеркалювалися «кулонна» термінологія. Командира орта називали чорбаджи (у перекладі українською «суповар»), його чин відповідав полковникові. Заступником чорбаджи був арчі уста («старший кухар»). Він також мав заступника – арчі («кухар»), або ж кілька таких заступників. До молодших офіцерів належав баш каракумучу («старший помічник кухара»). Офіцерський ранг мали байрактар («прапороносець»), векільхарч (квартирмейстер), сакабаші («начальник відного постачання»), а також імам – духовний наставник.

Серед простих солдатів яничарського орта також була певна градація щодо чинів. Найнижчий з них дістав назву ешкінджи («боєць»). Сходиночко вище стояв амеліманда («ветеран», вояк, що засвідчив свою доблесть). Найвищий солдатський чин мав отурак («пенсіонер»). Утім, солдати, які його заслужили, вже не воювали. Їм надавали право займатися торгівлею. Яничари стояли у Стамбулі, а також у провінційних гарнізонах.

Яничари носили уніфікований одяг. Приміром, прикметною рисою військового костюма єничери агаши, командира яничарського корпусу, був великий пюрбан, тобто головний убір, а також використання в одязі коштовного хутра. Єничари агаши мав дорогу зброю, зокрема, його статусною зброєю поставала

бувала. Для виготовлення одягу старших офіцерів брали хутро лисиці, білки, горностая, соболя, рисі та куніці. Їхні шкіряні чоботи зазвичай були червоного або жовтого кольору. Уніформа яничарських офіцерів (рангу уста) могла складатися, зокрема, з яничарської шапки бйорж із плюмажем, плаща з фарбованої шкіри, оздобленої тисненням. Тим часом одяг військових музикантів був доволі простий. Приміром, зурнач (зурна нагадувала європейський духовий музичний інструмент шаломо, її виготовляли із деревини сливи або абрикоса) мав просту джуббу, тобто верхній довгополий шерстяний одяг із рукавами, шаровари, широкий кушак – тканий пояс, а також головний убір синього кольору. Костом мехтер агаси кузена, начальника над литавристами (масивні литаври, кес, розміщували на спині верблюда), був схожий на одяг зурнача, однак мав певні особливості. Цей начальник над литавристами носив червону шапку.

Одяг яничарів складався, зокрема, з довгої бавовняної сорочки, широких шерстяних шароварів, чобіг до колін. Із верхнього одягу вони носили повстанний каптан, а також специфічної форми головний убір – бйорж, або юскюф, у якого спереду замість кокарди закріплювали дерев'яну ложку. Окрім головного убору, на соціальний статус вояка вказував його пояс. Приміром, у бостанджі від найнижчого до найвищих рангів пояс відрізнявся якістю тканини та кольором: із грубої тканини синього, білого, жовтого, синьо-білого кольорів або ж із тонкої білої тканини, з білого шовку, з тонкої чорної тканини, з чорного шовку.

Яничари, а також інші піхотинці османської армії мали на озброєнні рушниця та мущкети, які в Речі Посполитій називали яничарками. Ручна вогнепальна зброя із гнотивим замком стріляла кулями вагою від 22 до 80 г. На озброєння піхотних підрозділів османської армії, у тому числі яничарів, надходила також вогнепальна зброя з досконалішим, порівняно з гнотивим, кремінним замком (мікелетом). За мирних часів важке яничарське озброєння зберігалось в арсеналі. З оголошенням воєнного походу, яничари йшли до арсеналу й вибирали зброю на свій смак.

Османська кіннота складалася не лише з сіпагі-тіваріотів, а й з професійних воїнів-кавалеристів постійного кавалерійського корпусу султана, яких утримували за рахунок державної скарбниці. Цих кавалеристів також називали сіпагі. З-поміж них вирізнялися важкоозброєні мечніки, прибічні гвардійці султана, легкоозброєні герцшівни, а також солдати допоміжних підрозділів. Важкоозброєні сіпагі мали захисні обладунки, приміром шоломи та бехтери (захисний одяг, виготовлений із використанням металевих пластин та кольчужних кілець). Головним їх озброєнням були довгі мечі та важкі списи. Решта сіпагігів користувалася порівняно легкими та не надто довгими списами, металевими дротиками, бердишами й луками. Деякі кавалерійські підрозділи озброювали також короткими яничарками, що нагадували європейські бандолети (короткі гладкоствольні рушниця, своєрідні видовжені пістолі). Османські кіннотники зазвичай використовували захисні щити і були одягнуті переважно у торбани, каптани і шаровари. Найзаможніші прикрашали свої костюми шкурами леопардів, левів, а також інших хижаків.

Сіпагі-професіонали султанського кавалерійського корпусу під час воєн демонстрували доволі високу боєздатність – так само, як і сехбани, сариджи та яничари. Сехбани та сариджи служили також у надвірних військах провінційних губернаторів. Загалом війська бей-лербевів склалися переважно із легкоозброєних кавалеристів, герцшівників, драгунів та піхотинців. У провінціях перебували також наймані війська, які охоплювали кавалерійські, піхотні, артилерійські та інженерні підрозділи (їх фінансували з державної скарбниці).

Під час воєн османську армію посилювали війська васалів турецького султана. У воєнному плані найбоєздатнішим з-поміж них було військо кримського хана. Його основу становила легка і ружива кіннота, озброєна насамперед шаблями та луками. Кримський хан мав також незначні піхотні підрозділи, що своїм озброєнням та підготовкою нагадували яничарів. Однак султан не надто довіряв сформованим із християн військам господарів Молдавії і Волощини, а також трансільванського (семиградського) князя. Через це їх часто залучали до будівництва доріг, наведення переправ тощо.

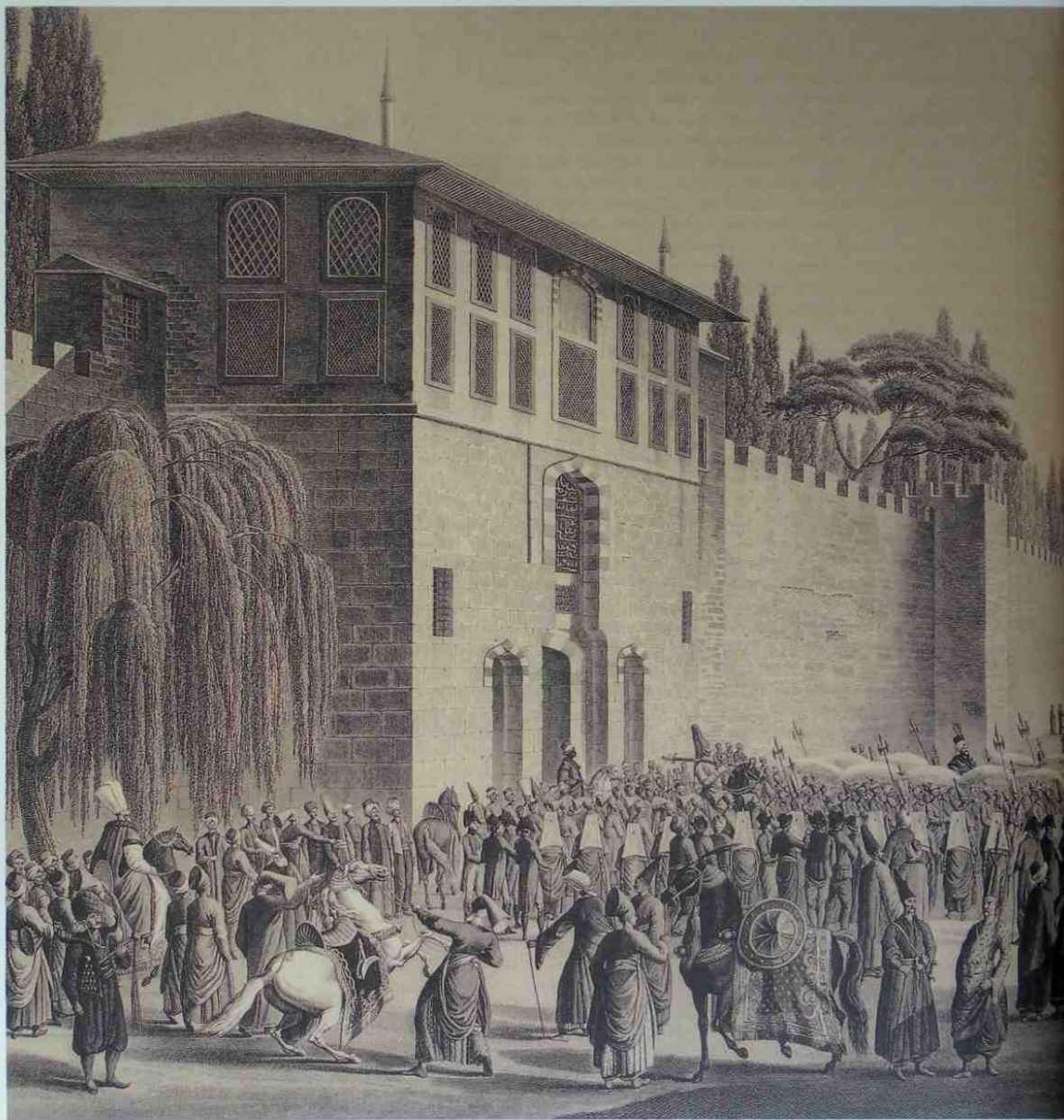
По оголошенні воєнної мобілізації у палаші Топкапи вивішували султанський штандарт, що мав шість кінських хвостів, або ж штандарт великого візиря, виготовлений із трьох кінських хвостів. План проведення певної воєнної кампанії зазвичай розробляли у жовтні-листопаді з тим, щоб провести бойові дії наступного року у серпні–вересні. У грудні по провінціях розсилали султанський наказ про мобілізацію. Під час підготовки до

Мінарет та центральний вхід мечету Дауд-паша у Стамбулі. Сучасне фото

Яничарські прапори. Мал. Махмута Шехвет-паші

Візд султана з Імперських воріт палацу Топкапи. Худ. І. Мелінг

Перше подвір'я султанського палацу у Стамбулі у часи правління Сулеймана I (1520 – 1566). Мініатюра XVI ст.

Султан Агмед I (1603 – 1617), батько Осман II

війни на європейських теренах місцем збору османських сил ставала стамбульська площа біля мечеті Друд-паша. Залежно від напрямку бойового походу османської армії, опорними пунктами для неї могли бути Кілія, Ізмаїл, Тульча, Браїла, Сіластрія, Русе або ж, приміром, Бендеря, Ясси, Хотин. Турецьке командування ретельно готувало майбутній маршрут просування своєї армії, організовуючи ремонт доріг (де не було доріг – робили мітки у вигляді куп каміння), мостів, наведення понтонних переправ.

Османські воєначальники під час наступу діяли за певною тактичною схемою. Найперше своє завдання вони вбачали в тому, щоб прорвати лінію оборони противника кавалерійськими підрозділами. Після цього до бою вступали піхотинці, зокрема вишуквані клином яничари. Зробивши постріл із вогнепальної зброї у напрямку ворожих позицій, вони кидалися вперед. Іноді турецькі солдати використовували під час бою табір із возів, за яким стояли воїки з рудницями, а також легкими гарматами.

Основу військової флоту Османської імперії становили вітрильно-требні судна – галери (каторги). Вони мали низький борт, а також одну або дві щогли з косими вітрилами. Легкі галери були завдовжки близько 40 м і мали по обидва боки куршії (невисокий поміст уздовж корпусу) сидіння для трьох веслярів-невільників на одне весло. Великі галери сягали 52 м, з лівого та правого боків у них було до 32 весел 16 м завдовжки, за кожним з яких сиділо до п'яти невольників. У носовій частині, а іноді й на кормі встановлювали гармати. Під час морського бою галери діяли, шикуючись півмісяцем або ж у лінію, паралельно одна одній. У цей час вони прибирали вітрила і пересувалися на веслах. Зазвичай чисельність галер в османських військово-морських силах сягала сорока. Вони базувалися у стамбульському морському арсеналі, на лівому березі Золотого Рогу. Окрім галер, турецький флот мав також судна інших типів. Наприклад, галеаси – судна до 80 м завдовжки, із трьома щоглами. На галеасі встановлювали по 70 гармат. За кожним веслом на цьому судні веслувало до десяти осіб.

Розпочата Османом II підготовка до війни з Річчю Посполитою охоплювала не лише воєнні та військово-інженерні заходи, як-от: підготовка доріг і переправ, перекидання до опорних пунктів військових вантажів, формування бойових підрозділів – завдяки цьому турки привели під Хотин 150–160-тисячну армію (детальніше про це йтиметься у розділах III та IV). Султан, який збирався на час війни залишити столицю, вирішив забезпечити себе від будь-яких зазіхань на трон. Отож, за порадою евнуха Сулеймана, начальника гарему, він наказав знищити свого старшого брата Мегмеда. Ця акція цілком відповідала усталеній в Османській імперії правовій традиції, згідно з якою султан мав право убити своїх братів, щоб не допустити боротьби за трон.

Приміром, Мегмед III (1595–1603), ретельно дотримуючись цієї традиції, умертвив дев'ятнадцятьох своїх братів. Він же дещо удосконалив справу династичного братовбивства, розпорядившись, щоб у подальшому принцпи по виповненню їм 12 років тримали в ув'язненні у султанському палаці. Через постійне перебування у такій своєрідній «камері смертників» у них нерідко траплялися психічні розлади.

Іноді принцпи – гіпотетичних конкурентів султана – не страчували. На це зважився Агмед I (1603–1617), який подарував життя своєму недоумкуватому братові Мустафі. Оскільки Агмед I помер ще до того, як його сини досягли повноліття, то Мустафі вдалося три місяці побути султаном. По цьому його скинули з престолу, і у 1618 р. до влади прийшов Осман II, син Агмеда I.

Осман II розгорнув також дипломатичну підготовку до вторгнення у Річ Посполиту. Щоб зробити союзником у цій війні Московську державу, він відправив туди свого посла – грека Фому Кантакузена. Проте останнього затримали донські козаки, через що він прибув до Москви лише у вересні, в розпал боїв під Хотиним. У царській столиці поставилися обережно до нелепої турецької пропозиції і фактично її відхилили.

ПЛАНИ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО КОМАНДУВАННЯ ЩОДО ВІЙНИ З ТУРКАМИ. ЗБРОЙНІ СИЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА ЇХ МОБІЛІЗАЦІЯ

Оскільки після Цецорської битви 1620 р. коронні збройні сили були обезглавлені, адже коронний гетьман С. Жолтевський загинув, а польний гетьман С. Конєцпольський опинився в полоні, король хотів, щоб у майбутній війні з Османською імперією армією Речі Посполитої командували литовські гетьмани – великий гетьман Ян Кароль Ходкевич та польний гетьман Криштоф Радзивіл. Однак повною мірою вплити у життя цей задум Сигізмунда III не вдалося через загрозу воєнного нападу Швеції на Річ Посполиту. Тому К. Радзивілу було доручено організувати оборону Інфлянт (Лівонії) та Смоленщини.

5 грудня 1620 р. вальний сейм затвердив головнокомандувачем збройних сил на турецько-польську війну великого гетьмана литовського і віленського воеводу Я. К. Ходкевича, який народився 1560 р. Він був одним із найвизначніших і найдосвідченіших полководців Речі Посполитої. Щоправда, на той час він вже мав слабке здоров'я. За свідченням одного з учасників Хотинської битви, напередодні боїв під Хотиним литовський гетьман, окрім епілепсії, страждав й іншими хворобами – був «дуже хворий, і не лише нападами – то камінь, то серце, а тепер – дизентерія». Заступником Я. К. Ходкевича із повноваженнями польного гетьмана призначено коронного піднашого Станіслава Любомирського. Він належав до числа найбагатших коронних магнатів, однак йому бракувало бойового досвіду. На сеймі 1620 р. було створено Воєнну раду – дорадчий орган з військових питань при королі. До неї увійшло кілька десятків сановників, урядовців та шляхтичів. Причому частина з них стала радниками при командуванні армії. Серед іншого, сейм надав цим комісарам право вести переговори з противником і укладати мир. Комісарські повноваження дістали коронний крайчий Миколай Сєнявський, бєльський підкоморій Мацей Лєсьновський, лоблінський воеводич Якуб Собєський, покряницький староста Ян Дзєлінський та ряд інших осіб.

Спеціальна сеймова комісія розробила план оборонної війни з турками. Згідно з ним, польська армія повинна була зайняти позиції по Дунаю та не допустити об'єднання татарських сил з армією Османа II. Запорожцям

визначено завдання захопити Тягиню і Білгород, розпочати проти турків бойові дії на морі, а також залучити до цієї війни сили донських козаків. Розробники оборонного плану пропонували взяти на воєнну службу 10 тисяч кінних та 5 тисяч піших запорожців. Ішлося про те, щоб заплатити їм за це 100 тисяч злотих, а також надати різні політичні свободи. В іншому проєкті цієї ж комісії запропоновано вивести на турецьку війну вже 80 тисяч козаків. У кінцевому підсумку шляхетські депутати та сенатори, які не хотіли йти на політичні поступки запорожцям, а також не бажали витратити багато грошей, відхилили ці плани. Було ухвалено взяти на воєнну службу (на час війни) козацьке військо за певну винагороду з тією умовою, що воно підпорядковуватиметься військовій владі урядового головнокомандувача.

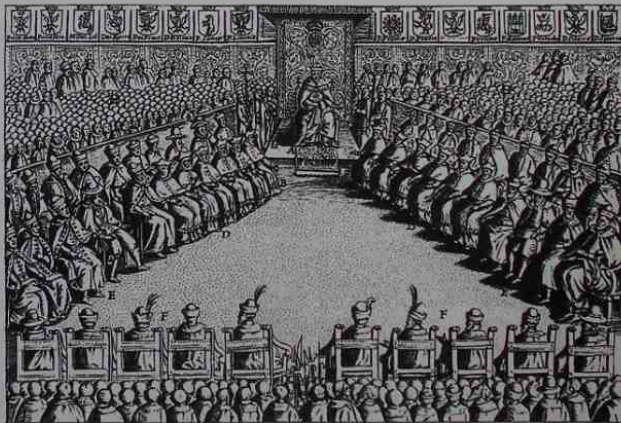
Що являли собою збройні сили Речі Посполитої і як їх комплектували? У перші десятиліття XVII ст. в Короні Польській та Великому князівстві Литовському, так само як у західноєвропейських країнах, давно вже не було середньовічного рицарства. Натомість головну роль в армії відігравали найманці, які воювали за платню згідно з укладеним контрактом. Їх набирали на службу, а також вели у бій професійні вербувальники. У Європі особливо популярні були німецькі, іспанські, а також швейцарські найманці. Їх підрозділи з числа добровольців миг формувати професійний офіцер-контрактант, який ставав їхнім командиром, приймав від них присягу і домовлявся з певним володарем про умови служби готового підрозділу. Ще один спосіб формування найманських сил полягав у тому, що офіцер-контрактант «затягував», тобто набирив на військову службу найманців не сам, а від імені того чи іншого зацікавленого володаря. Саме такий спосіб формування найманського війська (його називали «зтяжкне») набув поширення у Речі Посполитій.

Cinari – османська кіннота

Реконструкція
Малого герба
Речі Посполитої

Вальний сейм часів Сигізмунда III Вази

M
A
R
E
B
A
L
T
I

C
A
S
I
A

G
E
R
M
A
N
I
A

S
I
M
I
A

N
I
R

P
A
R
I
S

S
P
A
N
I
A

H
O
N
G
A
R
I
A

T
R
A
N
S
I
L
I
A

Карта Королівства Польського, виконана Н. Д'Аббевієм та Н. Вессером 1680 р. в Амстердамі, нині зберігається у Державному музеї (Варшава).

На ній позначено Королівство Польське з князівствами і провінціями Пруссією, Кув'єєю, Мазовією, Чорною Русією, Велике князівство Литовське; Україна з Волинню та Поділлям

Криштоф Радзівіл

Ян Кароль Ходкевич.
Худ. М. Баччареллі

Варшава. XVIII ст. Худ. Б. Каналетто

Затяжне військо, що функціонувало на постійній основі, виникло у Польщі ще у 1560-ті роки. Однак воно було порівняно невелике – у різний час налічувало від трьох до п'яти тисяч жовнірів. На його утримання йшла чверть («кварт») прибутків від королівських маєтків, тому це військо дістало назву «кварцяне». Для великих воєнних конфліктів цього війська було недостатньо. Через це в разі потреби від імені короля формували необхідну кількість затяжних підрозділів найманців, які після завершення воєнної кампанії розформовували. Їх фінансували насамперед за рахунок податків, ухвалених сеймом. Король, коронний та польний гетьмани визначали певний контингент командирів, яким надсилали так звані приповідні листи, на основі яких їм належало приступити до організації військового підрозділу. Окрім того, такі командири-вербувальники, ротмістри, отримували для цього грошовий аванс. Відтак вони вербували так званих товаришів (еліту військового підрозділу) з числа шляхти і, у свою чергу, надавали їм певний грошовий аванс. По цьому в ролі вербувальників виступали вже товариші. Вони набирали собі рядових жовнірів, або «почет» (звідси назва цих найманців «почетові» або «почтові»). Товариші повинні були забезпечити своїх підлеглих зброєю, військовим спорядженням та кіньми. Термін служби найманців зазвичай розпочинався з моменту проходження ними військового огляду. Зібрані у певному місці збору військової підрозділи затяжного війська проходили військовий огляд, під час якого складали присягу та отримували усі гроші за перший квартал.

У польсько-литовській армії, яка воювала під Хотином, були кавалерійські підрозділи – гусари, рейтарі, козаки, а також піхотні підрозділи, до яких входили польські та литовські піхотинці, а також іноземні найманці, насамперед німці. У польському (а також литовському) війську особливу роль відводили кавалерії, особливо важкоозброєним гусарам. Основним тактичним підрозділом гусарії поставала так звана корогва, що налічувала від 100 до 200 товаришів, добровольців-шляхтичів. Кожен товариш мав почет, найчастіше з трьох вершників. Командував корогвою ротмістр або ж його поручник.

Озброєння гусара складалося, зокрема, зі списа від 3,5 до 5,5 м завдовжки, шаблі, важкого меча із клинком понад 1,5 м. Із вогнепальної зброї гусари мали при собі пару пістолів. Перед боєм вони одягали металевий пластинчастий обладунок, до якого входили, зокрема, металеві наручі, рукавиці, кираса для прикриття грудей. Для захисту голови використовували шолом (поширеним його типом став «шишак»). Прикметною особливістю бойового спорядження гусарів була спеціальна конструкція, що нагадувала пташині крила. Вона оберігала вершника від аркана, а шум і тріпотіння припасованих до прутів пташиних махових пер ляхали ворожих коней. Почтові гусарських корогв мали легке захисне озброєння. Із вогнепальної зброї у них були мушкети, а також пістолі. У бою вони могли використовувати також легкі списи.

Зазвичай гусари йшли в атаку двома або трьома шеренгами. У першій шерензі наступали товариші, а за ними у шеренгах їхали почтові. Для маневрування шеренги ставали у шаховому порядку. Найкращим полем бою для гусарів була рівнина, оскільки на пересіченій місцевості ця важкоозброєна і не дуже маневрена кавалерія, що нагадувала середньовічних рицарів, помітно втрачала свої бойові якості.

Рейтарі, тобто важкоозброєні кавалеристи, мали пластинчастий захисний обладунок, а також панцир (обладунок із металевих кілець у формі каптана). Для захисту голови використовували прибилицю – малий шолом, у конструкції якого могло бути рухоме забороло для захисту обличчя. Рейтарі мали одну довгу та дві короткоствольні рушниці і служили в підрозділах іноземного зтягнення. Перед атакою вони шикувалися у кільканадцять шеренг. Після того, як перша шеренга на скаку наближалася до противника і давала по ньому залп, її рейтарі розділялися на дві частини і поверталися до свого підрозділу. Там вони займали місце у задній шерензі й заряджали вогнепальну зброю. Такі атакуючі дії і спосіб відходу до своїх (тактика караколе) у швидкому темпі по черзі повторювали рейтарі решти шеренг.

Польський козак

Битва під Хотиним. Худ. Ю. Брандт

Середньо- та легкоозброєних вершників називали козаками (або п'ятигорцями, черемисами). Командиром козацької короги в 100 коней був ротмістр, зазвичай шляхтич. Почтових найчастіше набирали з міщан. Із захисного озброєння у них могли бути панцири, щити, металеві шоломи або місюрки (бойове наголов'я із плоскою тулією та кольчужною сіткою). На озброєнні вони мали рогатини, шаблі, луки та ружниці. Козацька корога вирізнялася доволі високою маневреністю. В бойовому строю козаки стояли зазвичай за гусарами або ж на флангах гусарських підрозділів. Специфічним видом підрозділів по-козацьки було формування лісовчиків. Ці легкоозброєні кавалеристи служили насамперед за поєнну здобич. Вони не використовували захисних обладунків. Їх озброєння складалося з мечів або палахів, рогатин, а також ружниць і пістолів. Лісовчиків ставили на флангах війська, вони часто ходили у розвідувально-диверсійні рейди.

Тривалий час у Речі Посполитій кавалерії відводили головну роль на війні. На піхоту дивилися як на допоміжне військо. У польській піхоті основною тактичною одиницею була корога (рота), що налічувала від 100 до 200 жовнірів. Шляхтич-командир піхотної короги, ротмістр, мав у своєму підпорядкуванні кількох офіцерів із числа шляхти: трьох поручників і трьох хорунжих. Рядових жовнірів, яких називали гайдуками або драбами, найчастіше набирали з представників міщанського стану. Вони були поділені на десятки і мали у своєму розпорядженні віз із кіньми. Структура піхотної короги передбачала солдатів допоміжних служб (музикантів та цирюльників).

Жовніри різних підрозділів носили однотипний одяг, який мав назву барва. У приватних військах магнатів барву зазвичай шили, орієнтуючись на геральдичний колір власника. Прикладом, гайдуки князя Радзивілів мали одяг кармазинно-гранатового кольору. У першій половині XVII ст. для виготовлення барви драгунам приватного війська князя Юрія Заславського розкроєну габу (цупку білу тканину), а також сухо червоного кольору віддали кравцям із Костянтинова (нині Старокостянтинів). Оскільки через масштабні роботи з оновлення одягу воякам Ю. Заславського не вистачало потрібної кількості тканини на жупани для піхотинців, вирішено було купувати старі жупани в інших підрозділах, щоб забезпечити ними вибранців (загалом для вибранецької піхоти традиційною була блакитна барва), а також латати старий гайдуцький одяг.

На «Стокгольмському сувої», де зображено шлобний виїзд 1605 р. Сигізмунда III та королеви Констанції, гайдуків представлено у червоних делях (довгих однобортних плащах, злегка розширених до низу) із напіврукавами; одну руку цього одягу закінчено та прикріплено до пояса, аби вона не заважала марширувати. На гайдуках білі жупани зі сторчовим коміром, вузькі темно-сині штани, на голові – чорні

40 дукатів Сигізмунда III Вази

Товариш козацької короги.
Худ. Ю. Брандт

ПОЛК ВЕЛИКОГО ЛИТОВСЬКОГО

ГЕТЬМАНА Я. К. ХОДКЕВИЧА

Гусари (коней):	
Я. К. Ходкевича	300
Рафала Лещинського,	
бєльзького воеводи	100
Парнавського старости	200
кн. Юрія Заславського	150
Папа	150
Стадницького	100
Кжечовського	100
Войцєха Средзїнського	200
Свідєрського	200
гр. Михайла Тарновського	200
Понятовського	100
Самуїла Огінського	150
Олександра Огінського	150
Олександра Свідзїнського	200
усього	2350

Рейтарн (коней):	
Шєнбека	200
Козакн (коней):	
Скєдїнського	200
Немирн	200
Форгалєва	100
Чарєвїча	200
Імєш	100
Глушанн	200
усього	1000

Польська піхота (осіб):	
Я. К. Ходкевича	300
Адємє Чарнкєвського,	
лєницького воеводи	150
Єльського	200
Дєрєвїнського	400
усього	1050

Усього (осіб):	
гусарн	2350
реїтарн	200
козакн	1000
польської піхотн	1050
усього	4600

ПОЛК ПОЛОЦЬКОГО СТАРОСТИ
МИКОЛАЯ ЗЕНОВИЧА

Гусари (коней):	
М. Зєновїча	150
Євстєфїя Тнщєкєвїча,	
бєрєстєйського воеводи	150
Яна Рудємїнн	100
усього	400

Козакн (коней):	
Кїсїя	100
Зєлїнського	200
Бєгданєвїча	200
Закрєвського	100
усього	600

Лисовчик. Худ. Ю. Коссак

Порівняно з польською піхотою, розвиненішу структуру мала іноземна найманська піхота, насамперед німецька. Основна тактична одиниця німецької піхоти чисельністю 300–400 солдатів мала назву рєгїмент. Його очолював полковник (обєрст). Рєгїмент подїлявся на менші підрозділи, чисельністю від 100 до 200 найманцєв. Їх називали «компанїя», «фрєйкомпанїя» або ж «корєгєва». До штабу полковникє вєдєв його заступник, обєрстлейтенант, а також писар, квартир'єр із кількома підлеглими, профєс – начальник жандармерїї. Командир фрєйкомпанїї (ним мїг статн капїтан) мєв свїй штаб у складї, зокрєма, поручникє, хорунжєго, писарє.

Західноєвропейськї найманцї, у тому числї німецькї піхотннцї, мєли доволї унїфікованнє вїйсковий одяг, елємєнтами якого булн, серед їншого, широкїй капєлєх з округлнми крїсама (їм надавалн також формн дво- або трнгулокн); короткїй каптан-вємс, якїй шлнл з червоної, зєленої, бєлїтнїї або їншого колєру тканинн; широкї короткї штанн; чєботн з розширєннма вгорї хєлєвєма, якї можна було загнєтн. Нїмецька піхота мєла важкї мушкетн, скорєстрїльнїстє яких становлєла приблизно одїн пострїл за 5 хвїлнн. Із захїсного споряджєннє у мушкетєрїє мїг бутн металєвий шєлом.

Польськї шаблї XVII-XIX ст.
Музей «Арсєнал» у Львовї

мєгєркн, тобто повстанї шапкн зї загнутнма крїсама, із взутє – жєвтї черєвїкн. Вонн озбрєоєнї шаблєма та рушнїцєма з колїсєцєм замком, мєють припнєутє до пояса порохнїцєно. У Краївськомє національному музеї збєрїгєтєтьсє шєковий жупєн С. Жєлкєвськєго, якїй вїконувєл функцї захїсного одягу. Щєб жупєн амортнзуєл ударн, його пїдшлн скручєннма пасмама вєтн.

Пїхотннцї мєли на озбрєоєннє ручну вогнєпєльну збрєо – рушнїцї, аркєбузн (тнп рушнїцї з ударно-крємїннїм пристрєом) та мушкетн із рїзннма запєловєльннма пристрєамн, в тому числї гнєтовнм замком. Мушкетн мєглн стрїлєтн 25-грамовнма кулямн на вїдстань до 100 м. У першїї половннї XVII ст. у Європї з'єявнєл мушкет кєлїбром вїд 10 до 20 мм, ефєктнвнїстє бойової стрїльбн якєго становлєла 225 м. Внн стрїлєл 41-грамовнма кулямн, дальнїстє польєту яких єгєлєла 1200 м (до 114 м вонн пробївалн гусарськї лєтн). Длє прїскєрєннє заряджєннє пїхотннцї вїкорнєтовувєл лєдвнїцї – дєрєв'єнї мїркн длє пороху, а також кулє.

Збрєойнї снлн Рєчї Посполїтої, так само як їїнїї протнвнїк у Хотннськїї вїїнї, мєли артїлєрїє (дєтєльнїше про цє їтнмєтьсє у роздїлї V).

У вєонно-полїтнчнх колєх Рєчї Посполїтої розрєховувєлн, щє вжє 1 кїпнєя 1621 р. корєннї та лїтовськї снлн стануть над Днїстром. Пїслє заврєшєннє рєботн сєїмє у 1620 р. Я. К. Хєдкєвнч разєм із С. Лєбємнрськїм на початку сїчнєя 1621 р. прїбулн до Ярослєва. Звїдн лїтовськїї гєтєман нєдєслєл мєбїлїзацїї унївєрсєлєн, у якїх мїсцєм концєнтрацїї вїйсєка було внзначєно урєччє Тєтаршчннє пїд Кам'єнцєм-Пєдлївськїм. Однєк вїконувєтн цї унївєрсєлєн нїхтє не поспїшєл. Я. К. Хєдкєвнч пєїхєл до Лїтвн, дєручнвшн керувєтн мєбїлїзацїєю на корєннчнх зємлєх С. Лєбємнрськєму.

Блнзько сєрєдннї бєрєзнєя 1621 р. лїтовськїї гєтєман прїбул з Вєлнкогєо кнєзєвєствє Лїтовськєго до Руськєго вєовєдєствє. Спєчатку вїн пєрєбуєл у Ярослєвї, а 25 кїпнєя у спрєвах мєбїлїзацїї пєрєїхєл до Львовє. Нєпєдалєк цьогє мїстє, у Глнєвчєх (нннї мїстєчєко Золєчївськєго рєйєну, за 41 км на схїд вїд Львовє) був пункт концєнтрацїї вїйсєка, до якєго стєпуєлєл

корогви С. Любомирський. На початку травня Я. К. Ходкевич розпорядився по-слати у розвідку підрозділ чисельністю понад 1000 коней в район Білгорода. Однак виконати це завдання було важко, адже якийсь шляхтич Копієвський, мешканець прикордоння, попередив тамтешніх турків про небезпеку. Тим часом на прикордонні упіймали двох поляків, турецьких шпигунів. Вони визнали, що їхня розвідувальна група складалася із семи осіб. Через це С. Любомирський наказав посилити охорону кордону.

Залишки замку у Тербоволі

Мобілізація відбувалася вельми повільно як через несприятливі погодні умови, так і через організаційний безлад та безвідповідальність офіцерів. Багато командирів, які брали аванс на формування військових підрозділів, приводили лише поховину від потрібної кількості особового складу. Були й такі, що вбачали своє завдання лише в тому, аби взяти до своїх рук «затяжні» гроші і втекти з ними. 12 травня С. Любомирський з невеликими силами виступив із Глинина, щоб захистити кордон від татар. Він мав у своєму розпорядженні не до кінця сформований власний полк, а також полк Я. К. Ходкевича, який напередодні вочевидь прибув із Вільна (напевно, йдучи через Берестя та Володимир). Польський воєначальник рушив зі своїми силами через Зборів і Тербоволю до Скали (нині Скала-Подільська), де наприкінці травня закликав укріплений табір й організував патрулювання території над Дністром. А вже 14 травня литовський гетьман рапортував зі Львова Сигізмундові III, що військом С. Любомирського, мовляв, от-от отабориться під Хотиним.

До кінця червня сили С. Любомирського зросли і вже налічували близько 12-ти тисяч осіб. 23 червня виконувач обов'язків польного гетьмана вийшов зі своїм військом з-під Скали I, пройшовши вниз по Збручу кільканадцять кілометрів, став під Бережанами. 28 червня підрозділи С. Любомирського просунулися на кільканадцять кілометрів на південний схід. Вони розбили свій табір над річкою Репінкою, неподалік Оринина. Тим часом наприкінці червня з Великомоного князівства Литовського до Львова, подолавши сотні кілометрів, прибула решта литовського війська. Крім того підрозділи привели, зокрема, з Полоцька полоцький староста Миколай Зенович, з Орші оршанський староста Олександр Сапєга, з Берестя берестейський воевода Євстафій Тишкевич. Деякі підрозділи йшли до Львова аж від Смоленська. 7 липня Я. К. Ходкевич із кількома тисячами жовнірів рушив зі Львова в напрямку Оринина, куди прибув 21 липня. Там він застав свій полк. У тогочасних документах військового обліку, які, зокрема, мали назву компуги, є дані про литовське військо, що взяло участь у Хотинській битві (див. таблицю на берегах стор. 36–37).

Як вилупився з цього компуги, у литовських кавалерійських та піхотних підрозділах зафіксовано 8350 ставок жоду (платні), причому з перевагою на користь кавалерії більш ніж у 3,7 рази.

Зазвичай подана у таких компугах кількість ставок жоду не відповідала реальній чисельності жовнірів, адже до 10% цих ставок ішли на платню офіцерам, тобто за ними не було реальних людей. Для значені ставки для офіцерів іноземної, насамперед німецької піхоти, мали назву «салі порції», а для польської кавалерії – «сліпі корогви». Чисельність війська, яке йшло на війну, скорочували хвороби, дезертирство тощо. З урахуванням цих факторів деякі дослідники визначають чисельність польсько-литовської армії під Хотиним у 25–26 тисяч жовнірів. На нашу думку, основний бойовий склад цієї армії становив 27–28 тисяч, а зі слугами, які у джерелах фігурують під назвами «челядь», «пахолки», «джури» – 42–43 тисяч осіб.

Проте у середині липня під Оринином польсько-литовське військо мало лише близько 20 тисяч жовнірів основного бойового складу. 24 липня звідти у бік Хотина виступив авангард на чолі з С. Любомирським, а наступного дня рушив Я. К. Ходкевич із рештою сил. 1 серпня усе військо підійшло до Браги, що напроти Хотина. Жовніри почали грабувати Жванець та навколишні села. Аби підняти дисципліну, Я. К. Ходкевич наказав покарати винних. Військо почало готуватися до переправи на правий берег Дністра.

Рейтарі (коней):	
Шеміота	200
Польська піхота (осіб):	
Вілонського	200
Жичевського	200
Пулавського	200
усього	600
Усього (осіб):	
гусарів	400
козаків	600
рейтарів	150
польської піхоти	600
усього	1750

ПОЛК ОРШАНСЬКОГО СТАРОСТИ ОЛЕКСАНДРА САПЄГИ

Гусарі (коней):	
О. Сапєги	150
Миколай Сапєги, вїтебського воеводи	150
Неваровського	100
Собещанського	100
усього	500

Козаки (коней):	
Корська	200
Будиньовського	100
Гулевича	100
Янішевського	100
усього	500

Рейтарі (коней):	
Андрій Сапєги, усвятського старости	200
Смоліни	200
усього	400

Польська піхота (осіб):	
Славдовського	200
Тарновського	200
Моравицького	200
усього	600

Усього (осіб):	
гусарів	500
козаків	500
рейтарів	400
польської піхоти	600
Усього	2000

Ротмістр козацької короги.
Худ. Ю. Коссак

ЗАЛУЧЕННЯ ЗАПОРОЗЬКИХ СИЛ ДЛЯ ВІДСІЧІ ТУРЕЦЬКІЙ АГРЕСІЇ

Як зазначалося, сейм 1620 р. ухвалив рішення узяти на воєнну службу запорожців. Однак це не гарантувало того, що вони погодяться служити політичному режимові Речі Посполитої. Запорожці не були просто найманцями, яких цкавали винятково гроші. Їх спільноа гуртувалося в межах протодержавного політичного інституту українського козацтва — Війська Запорозького (головними підвалинами якого були козацька рада та гетьманське правління). Військо Запорозьке мало владу над козацьким населенням України, помітно впливало на інші соціальні верстви, виступало протектором Православної церкви, а також здійснювало самостійну зовнішню політику.

Сигізмунд III вирішив вплинути на запорожців через авторитетного для них Єрусалимського патріарха Феофана, який 1620 р. всупереч бажанню польської влади і за найактивнішої підтримки козацтва відновив православну ієрархію Київської митрополії. І справді, вже у січні 1621 р. цей патріарх, який все ще перебував в Україні, звернувся до запорожців із відповідним закликом. Король відрадив до них також свого дворянина Бартоломея Обалковського. Водночас Сигізмунд III не припиняв брутального тиску на православних Речі Посполитої, що неабияк загострило політичну ситуацію в Україні. Через це нововисвячений Київський митрополит Іов Борейський, а також запорозький гетьман Я. Бородавка звернулися до лідера протестантів Литви Криштофа Радзивіла з пропозицією об'єднатися у православно-протестантському союзі, щоб мати політичний інструмент для ефективного обстоювання своїх конфесійних прав у Речі Посполитій. Запорожці готові були і до силового вирішення цього питання.

28 лютого 1621 р. Б. Обалковський розпочав переговори із запорожцями. Він виклав їм воєнний план, згідно з яким козакам належало наступати спочатку на Білгород, а по тому йти до війська Я. К. Ходкевича у Молдавію. Вербуючи запорожців на війну, представник Сигізмунда III Б. Обалковський вручив їм королівську коровгу та 40 тисяч злотих. Однак чіткої відповіді на те, чи воюватимуть запорожці, він так і не отримав. Для козаків було важливим, щоб польська влада пішла на політичні поступки, насамперед у справі захисту віросповідних прав православних. У березні 1621 р. гетьман Я. Бородавка відправив козацьких послів до короля, уловноваживши їх заявити про таке: якщо офіційна Варшава визнає відновлену Єрусалимським патріархом православну церковну ієрархію — козаки виставлять на війну 50-тисячне військо, якщо ж ні — ужитимуться від участі у бойових діях. Однак Сигізмунд III не погодився виконати цей ультиматум. Він дав козакам лише невпевні обіцянки щодо збереження їхніх становищ вправ.

15 — 17 червня 1621 р. над річкою Мокрий Кагарлик (за 2 км вище сучасного с. Зеленьки Миронівського району Київської обл. вона зливалася в одну ріку з Сухим Кагарликом, мючи нині спільну для обох річок назву — Росава) відбулася загальна козацька рада за участю представників православного духовенства. Б. Обалковський вручив запорожцям 20 тисяч злотих «затяжних» грошей. Рада ухвалила, що їх розподілять між 40 тисячами козаків, обраних з-поміж понад 50-тисяч присутніх на раді. Козаки погоджувалися воювати проти турків за умови, що центральний уряд піде їм на поступки у справах віросповідання. Донести це до відома офіційної Варшави уповноважили посольство Війська Запорозького, до якого увійшли, зокрема, полковник П. Сагайдачний та Володимирський і Берестейський єпископ Іезекиїл Йосип Курциев. На раді ухвалили, що військо перебуватиме на військових постах; аж доки не повернуться посли. Я. Бородавка послав гетьманські універсали до королівських, шляхетських і церковних маєтків, вимагаючи, серед іншого, поставляти козакам коней, порох та свинець, а також лагодити переправи.

Під вечір 17 червня козацьке військо вже було під Білою Церквою. У 20-х числах червня запорожці виступили на Волинь. Спочатку військо рухалося в напрямку Вінниці. Згодом Я. Бородавка розпустив свої підрозділи величезною дуетою — на півночі вони доходили до Прип'яті, а на півдні — просунулися за Бар, у бік Кам'янець-Подільського. Місцем збору війська визначили Лудьк. Своїми військовими постійми козаки завадали збитків місцевому нобілітетові.

Від відправлених до Варшави запорозьких послів не було жодної звістки. Через це Я. Бородавка наказав війську йти з Волині до майбутнього театру воєнних дій, у Молдавію. Як видається, запорозьке командування побоювалося, що величезна армія Османа II поодинокі розбіє і польсько-литовське, і козацьке військо. 8 серпня 1621 р. козаки переправилися на правий берег Дністра під Мотилевом-Подільським. Вступивши на молдавську територію, вони розпочали бойові дії.

Якими на початку другого десятиліття XVII ст. були збройні сили Війська Запорозького? Запорозьке військо поставало як добровільне об'єднання воїнів-професіоналів. Попри те, що у козаків не було регулярної армії, певні засадничі структурні елементи Війська Запорозького функціонували на постійній основі:

Козацькі пістолі та порохівниці XVI — початку XVII ст.

Український козак

гетьманський уряд, інститут командирів територіальних військових підрозділів, артилерія, загони Запорозької Січі, а також певною мірою флот.

Основою бойової могутності сухопутних сил запорожців становила піхота. Причому козак-піхотинець за потреби нерідко ставали кіннотниками, або ж військовими моряками. Так само, як і західноєвропейські драгуни, запорожці діставалися до місця боїв на конях, а потім ділячи у пішому строю. Загалом козаки були універсальні вояки з добрим польовим вишколом стрільців, а також передовим для свого часу озброєнням (їдеться насамперед про мушкети). Вони вирізнялися суворою дисципліною, стійкістю у бою, а також ініціативністю. Усе це висунуло запорозькі сили на чільні позиції серед найкращих тогочасних армій.

Головнокомандувачем козацького війська був гетьман. Він мав своєрідний генеральний штаб: військового писаря, кількох осавулів, обозних, генерального суддю, хорунжого та бунчужного. За потреби у війську з'являвся заступник гетьмана – наказний гетьман. Владі запорозького гетьмана підпорядковувалися козацький флот, військова артилерія, а також військові музиканти. Основний тактичний підрозділ запорожців, полк, налічував від кількох сотень до кількох тисяч осіб. Командир полку, полковник, мав у своєму підпорядкуванні полкових старшин та порученців. Йдеться про писаря, осавулів, двох обозних, хорунжого, а також військових музикантів. Полк поділявся на кілька сотень, кожна налічувала близько 100 козаків. Сотню очолював сотник. Окрім нього, до сотенного командування входили: отаман (фактично поручник при сотнику), хорунжий, сім нижчих командирів – десятників.

Запорожці мали ручну вогнепальну зброю, у тому числі рушницю, аркебузи, мушкети та бандолети. У порохівницях, що мала форму кривого рогу, вони носили зернистий порох, а затравочний порох – у порохівниці-натрусці. В козацькому війську використовували також ладівниці, що прискорювали заряджання. Козак вирушав у бойовий похід із запасом пороху (1,2 – 2 кг), а також близько 180 – 300 куль. Із холодної зброї запорожці мали, зокрема, шаблі, списи, бойові коси, чекани (бойові сокирки особливої форми), келепи (бойові молоти). Вони могли використовувати також лук.

Запорозький верхній одяг, однобортний жупан (каптан) зі сторчовим коміром, мав розширення від пояса донизу, а також мішкуваті у плечах і звужені нижче ліктів рукави, що не сковували рухи. Найпоширенішими кольорами козацьких жупанів були сірий і білий, характерні для саморобного сукна. Зрідка козаки носили жупани червоного та синього кольорів. Цей одяг під'язували довгим (понад 3 м) одноколірним шерстяним або полотняним поясом. Такий пояс чималої ширини, огортаючи кілька разів стан, добре захищав м'язи живота та хребет вершника від фізичних навантажень. Були у запорожців також вузькі шкіряні пояси, до яких за допомогою спеціальних гаків підпиляли шаблі. Козаки носили сорочки, а також порівняно неширокі штани, які заправляли у чоботи. Останні були без підборів, із невисокими халявами. У якісніших чоботах халяви прикривали коліна (козацьке взуття було чорного, червоного та жовтого кольорів). Найпоширенішим козацьким головним убором стала шапка-ковпак із хутряною опушкою, а також шапка з округлим суконним верхом та хутряними крисами, яка попереду мала V-подібний розріз.

Козаки зазвичай брали у бойові походи гармати невеликих калібрів, які не сповільнювали рух війська. На марші та під час оборонного бою вони використовували рухомий оборонний табір, сформований із возів, виставлених у декілька рядів. Кожен бік табору захищали гармати, а також піхотинці з вогнепальною зброєю, які могли діяти як всередині табору, так і за його межами. За потреби табір із возів окопували, а головні вози розвертали у бік ворожої кінноти. Однак основою козацької тактики було не використання малорухомих таборів, а динамічні атакуючі дії, що спиралися на фактор раптовості. У бойових операціях запорожці нерідко вдавалися до стрімких кінних переходів. Вони робили ставку на інтенсивні штурмові дії ворожих укріплень, застосовуючи гарматний обстріл, підкопи, штурмові драбини та дерев'яні башти. Водночас козаки не вдавалися до довготривалих облог з метою виморення противника голодом. Козацька піхота вела залповий вогонь, вишикувавшись у кілька шеренг. Здійснивши залп, запорожці першої шеренги з метою заряджання швидко займали місце позаду свого підрозділу, даючи можливість решті шеренг по черзі вступати у бій.

Основним типом судна запорозького флоту був великий морський безпалубний гребно-вітрильний човен завдовжки у кілька десятків метрів, що

Козацька тривога. Худ. Г. Крушевський

Мортира на дубовому лафеті

Козаки у степу. Худ. С. Васильківський

**КОМПУТ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО
НА ХОТИНСЬКУ ВІЙНУ
1621 р. Д[НЯ] 6 ЛИПНЯ**

1. Полк Якова Неродича	3000
2. Богдана Конші	1600
3. Сагайдачного	2200
4. Полк Тихів (Тихого?)	2200
5. Тимш Удовця	4000
6. Мойсей Пенько	2500
7. Полк Федора Білородька	3200
8. Данило Долгань	3000
9. Адашко Підгірський	3700
10. Сидір Семакович	3500
11. Василь Лучкович	4100
12. Дашко Гордієнко	2900
13. Войцех Усата	2800
14. Сежен Ченуга	3400
15. П. Гурський	2000

Сума Війська 42900. При цьому гармати: гармат бронзових – 20, залізних – 3, возів з порохом і кулями до цієї гармати – 12.

називався чайка. Таке судно мало незначну осадку і вирізнялося чималою швидкістю ходу на веслах. Звичай екіпаж чайки становив 40–50 осіб (на більших судах – 70 осіб), озброєних двома рушницями та шаблею. На деяких чайках встановлювали гармати. У морському бою запорожці робили ставку на фактор раптовості та навальну атаку на судна противника, по яких вони відкривали інтенсивний вогонь із вогнепальної зброї, а потім брали їх на абордаж.

Скільки козаків взяло участь у сухопутних операціях Хотинської війни? З-поміж історичних джерел, що проливають світло на це питання, особливо важливе значення мають документи обліку особового складу війська, компути, які козаки складали для своїх внутрішніх військово-організаційних потреб. До наших днів дійшли три такі компути запорозького війська 1621 р., які з'явилися у червні, липні, а також у серпні 1621 р. Приміром, у липневому компуті наведено дані про козацькі сили (див. таблицю на берегах стор. 40), з яких випливає, що на той час вони становили: 15 козацьких полків загальною чисельністю 42 900 козаків (правильний підрахунок – 44 100 козаків), а також 23 гармати з необхідним запасом пороху та ядер.

Проаналізувавши найважливіші документи щодо чисельності сухопутних сил запорозького війська, які взяли участь у Хотинській війні, можна дійти висновку, що вона становила понад 44 тисячі осіб основного бойового складу, а разом із пахокалами або джурями – близько 46 – 48 тисяч осіб. Через втрати на території Молдавії на початку вересня під Хотин підійшло трохи менше козацьке військо. По тому, як 4 вересня до табору запорожців було стягнуто усі їхні сили, чисельність козацького війська (не рахуючи його втрат у перші дні Хотинської битви) стала максимальною, сягнувши понад 45 – 47 тисяч осіб. Як буде показано у розділі III, у морській війні проти турків взяло участь близько 5,6 тисяч запорожців. Це означає, що під час турецько-польської війни 1621 р. на суші та морі воювали 49,7 тисяч козаків основного бойового складу, а разом з козацькою молоддю – 51,6 – 53,6 тисяч козаків. Це були вельми великі для того часу збройні сили, спроможні істотно вплинути на результати воєнного протистояння між Османською імперією та Річчю Посполитою.

Хотинська гідера

Павільйон для аудієнції султана.
Третій двір музейного комплексу
«Топкапи Палац» у Стамбулі

Головний портал Залу дівана
(ради верховних сановників
Османської імперії).
Музей «Топкапи Палац» у Стамбулі

Вид на палацовий ансамбль Топкапи з боку Золотого Рогу

Фасади парних павільйонів для принців-спадкоємців, які до настання відповідного віку мешкали у гаремі

Вітражі у парних павільйонах

Ніша для лампи в одному з приміщень гарему

Відроджені традиції: у музейних закладах Стамбула за розписом проходять концерти відомого ансамблю «Мехтер».

Його витокі сягають XV ст., коли при яничарському корпусі було створено військовий оркестр

Фонтани гаремного корпусу

Декорування стелі галереї дівана

Подвір'я перед
покоюми валіде-султан –
матері султана,
найвпливовішої жінки імперії

Приватні покої султана Мурада III у гаремному корпусі

Віконниці, прикрашені перламутром

Музейна експозиція у вітальні валіде-султан

Султанська тугра на стелі Залу дівана

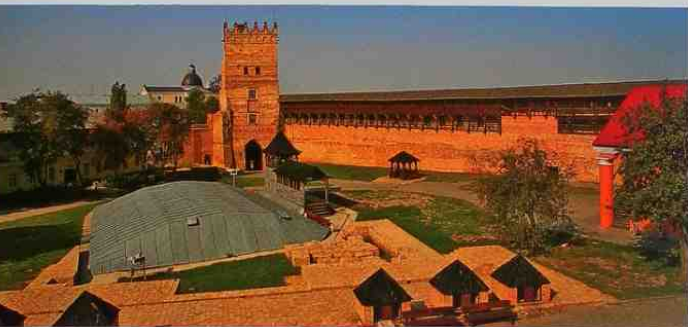
Оборонна вежа замку XV ст. у Володимирі-Волинському (нині — дзвіниця)

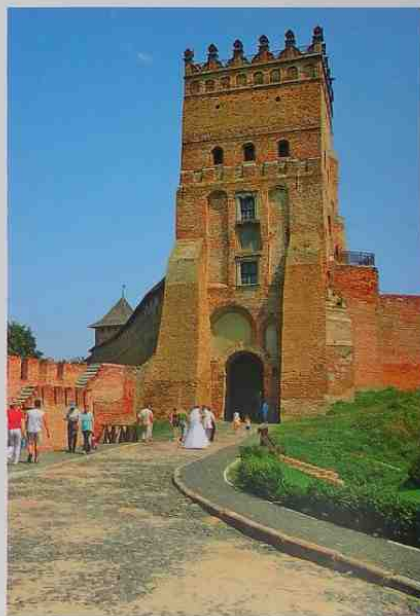
Успенський собор і «замок» – історичний центр Володимир-Волинського

Церква Св. Василя (XV ст.) у Володимирі-Волинському

Подвір'я Луцького замку

Вежа Свдиргайла у Луцьку

На території Луцького замку: будинок повітової скарбниці, Владича вежа і вежа Любарта

Бережани, костел Св. Петра і Павла
(початок XVII ст.)

Глиняни, костел
Св. Духа. XVII ст.

Церква Св. Трійці (XVII ст.)
на площі Ринок у Бережанах

Залишки замку Сеявських у Бережанах

Фреска над центральним входом до бережанського костелу Св. Петра і Павла

Вежа на даху бережанського костелу
Св. Петра і Павла

Стіни палацу
Сеявських
у Бережанах

Оборонна вежа фортеці у Скалі-Подільській

Вид на Замкову гору в Тереволі

Руїни Тереволлянської фортеці

Залишки укріплення і палацу (XIV – XVIII ст.) у Скалі-Подільській

Фортечні мурі
Скалі-Подільської

Залишки замку Острозьких (XVI ст.) у Старокостянтинові

Споруди давнього млина у Старокостянтинові

Замкова церква Св. Трійці у Старокостянтинові

В'їзні ворота Старокостянтинівського замку

Руїни Старокостянтинівських міських укріплень (перебудованих пізніше на дзвіницю костелу)

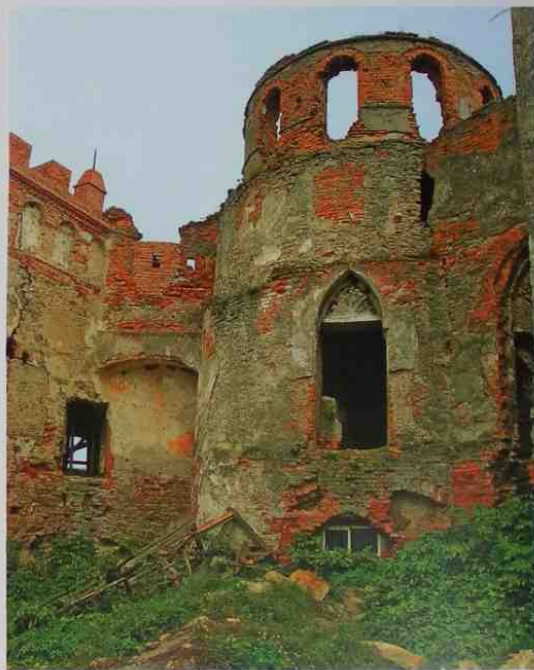
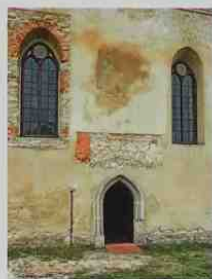

Замок Сенявських (XVI – XVII ст.) у Меджибожі

Фрагмент меджибзьких
фортифікацій

Готичні вікна
Меджибзького замку

Руїни палацу Сенявських у Меджибожі

Турецький флот у битві під Лепанто.

Поразка у жовтні 1571 р. у цій битві Османської імперії від сил Священної ліги означувала кінець панування османів на Середземному морі.

3 розділ

ВІЙНА НА ЧОРНОМУ МОРІ ПРОТИ ТУРКІВ 1621 РОКУ

Якщо бойові дії 1621 р. армій Османської імперії та Речі Посполитої під Хотиним зазвичай привертють посилену увагу дослідників, то боротьба в цей час запорозьких козаків на Чорному морі проти турків у багатьох історичних працях постає як другорядний епізод турецько-польської війни, іноді навіть про неї воліють зовсім не згадувати. Деякі українські автори, приміром, Михайло Максимович та Дмитро Яворницький, охоче вірили вигадкам козацького історика XVIII ст. Самійла Величка про те, що в рік Хотинської війни 10 тисяч запорожців під командуванням майбутнього гетьмана України Богдана Хмельницького завдали османському флотові тяжких поразок.

В історіографії набули поширення загальні екскурси та оціночні судження щодо питання про запорозько-турецьке протиборство 1621 р. на Чорному морі. Приміром, М. Грушевський вважав, що в рік Хотинської війни запорожці організували похід невеликої козацької флотилії, яка вчинила напад на узбережжя Босфору. При поверненні додому вона вступила у битву з флотом під командуванням капудан-паші, головного османського адмірала, а також вела бойові дії у гирлі Дунаю. Історик схилився до думки, що з воєнного погляду результати цієї виправи були доволі скромні.

Деякі дослідники, приміром, М. Алекберлі, виходили із засновку, що Хотинська війна у своїй основі мала сухопутний характер. Відтак він не вбачав органічного зв'язку козацьких морських виправ 1621 р. із зазначеною війною. Попри це, історик висвітлює деякі епізоди запорозько-турецького протиборства на морі. Серед іншого, він стверджував, що наприкінці серпня 1621 р. козацькі чайки начебто діяли в околицях Стамбула, а також що сили османського флотоводя Халіля-паші потопили п'ять і захопили вісімнадцять козацьких чайок (таку думку поділяла й Олена Апанович). На відміну від М. Алекберлі, Володимир Голобуцький обстоював думку, згідно з якою морські виправи запорожців 1621 р. були формою їхньої участі у Хотинській війні. Водночас цей історик не уникнув сумнівних тверджень, приміром, про те, що запорозький флот розгромив галери під командування Халіля-паші.

Михайло Грушевський

Володимир Сергійчук стисло подав перелік морських походів запорожців 1621 р., згадавши про знищення ними начебто двадцяти суден Халіля-паші, а також про потоплення козацьким флотом двадцяти ворожих суден поблизу гирла Дунаю. Морським походам запорожців присвятив монографію Арнольд Сокульський. З-поміж епізодів боротьби запорожців 1621 р. на морі проти турків він зосередив свою увагу на спільному поході донців та запорожців на місто Різу та запорозьку морську виправу у липні на Босфор. У джерелах немає підтвердження думці історика про напад запорожців у цей час на Стамбул і Галац, а також про те, що в серпні та вересні на Чорному морі діяло 10 тисяч козаків, які потопили 12 османських галер. Віктор Брехуненко зауважив, що морські походи запорозьких козаків були невід'ємною частиною Хотинської війни, у якій взяли участь козацькі сили (начебто 30 тисяч осіб). На його думку, бойові дії 1621 р. на Чорному морі розпочалися навесні спільним походом запорожців та донців на турецьке місто Різу. Історик писав про напад у вересні 4 тисяч козаків на узбережжя Криму, про дії на морі цього місяця кількох десятків козацьких чайок, які, зокрема, спалили порт Айюлі.

Українські історики у своїх працях довгий час спиралися на обмежене коло опублікованих джерел, зокрема на хроніку Мустафи Наімі, твір «Фезлеке» Кятіба Челебі, депеші початку 1620-х років де Сезі, французького посла у Стамбулі. Наприкінці 1980-х років коло джерел, що проливають світло на бойові дії запорозьких козаків на Чорному морі, розширилося: Сергій Плохій опублікував низку відповідних документів Римської курії. Було видано частину «Газанама» – наративної османської пам'ятки 20-х років XVII ст., підготовлену до друку канадським істориком Віктором Остапчуком. Проаналізувавши це джерело, В. Остапчук наголошує на тому, що дії запорожців на морі спричинили остаточне знесення армії Османа II наприкінці вересня – на початку жовтня 1621 р. Разом з Олександром Галенком Остапчук видав ще одне важливе наративне османське джерело XVII ст. – «Турфет» Кятіба Челебі. Спираючись на цю пам'ятку, автори висвітлили перебіг бойових дій 1621 р. на Чорному морі. Видіється слушним їх висновок про помітний внесок запорозького флоту у зрів завойовницьких планів Османа II.

Деякі аспекти теми запорозьких морських походів розглянув російський історик Ю. Тушин. Турецький історик М. Берендей приділив увагу нападowi козаків у вересні 1621 р. на дунайський міст армії Османа II. Проблематикою запорозьких морських походів у рік Хотинської війни цікавилися також польські історики, приміром, Л. Подгородецький. Зокрема, він писав, що 1621 р. 5 тисяч козаків виходили у Чорне море на кількох десятках чайок. За твердженням історика, у першій половині травня 1621 р. турецькі судна під командуванням Халіля-паші потопили 5 та захопили 18 запорозьких чайок. Л. Подгородецький наполягав на тому, що козацький флотоводець Б. Хмельницький здійснив напад на Стамбул, а також, що він потопив 12 османських галер. Орієнтуючись на концептуальне бачення Л. Подгородецького запорозько-турецького воєнного протистояння на Чорному морі, Т. Гурський у своїй монографії «Козацькі флотилії на службі Ягемонів та Вазів» (2003) представив перелік найважливіших морських битв та їх результати.

Прапор Хайредіна-паші (Барбаросси) – легендарного османського адмірала XVI ст.
Військовий музей у Стамбулі

Вигляд середньовічного Стамбула між Золотим Рогом і Мармуровим морем

Загалом є підстави стверджувати, що в історіографії порушено та висвітлено ряд важливих питань, пов'язаних із проявами морської активності запорожців на Чорному морі у 1621 р. Водночас у багатьох працях трапляється плутанина, не завжди чітко простежується зв'язок між морськими виправами козаків у цей час та Хотинською війною. Наблизитися до розуміння того, що насправді відбувалося 1621 р. на Чорному морі у воєнно-стратегічному плані, можна лише спираючись на критично просяні джерела. Серед них потрібно вирізнити ті, у яких зафіксовано письмові записи розповідей запорожців, котрі брали участь у морських походах та боях. Йдеться про лист польського посла в Криму Ф. Олешка до Сигізмунда III від 21 серпня 1621 р. Автор цього листа безпосередньо на Запорозжі зібрав інформацію про морський похід козаків, який розпочався наприкінці квітня – на початку травня 1621 р., про події на Чорному морі на початку серпня, а також про нові морські плани козаків. Інформація, представлена у зазначеному листі, а також у низці інших джерел (йдеться, зокрема, про рапорти польських розвідників, свідчення утікачів із турецького полону, про факти, наведені в таких османських джерелах, як «Фезлехе» та «Тугфет» Кятіба Челебі, анонімній праці «Газанаме»), дає можливість по-новому подивитися на козацькі морські походи 1621 р. та визначити їх реальний вплив на перебіг Хотинської війни.

ВИБУХ БОЙОВИХ ДІЙ НА ЧОРНОМУ МОРІ. ПОЧАТОК ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ

Як уже зазначено, наприкінці лютого 1621 р. розпочалися переговори запорожців із Б. Обалковським, під час яких вони взяли із рук королівського посла 40 тисяч злотих та королівську корогву. Хоча козаки не давали твердих гарантій щодо своєї участі в турецько-польській війні, однак і не відкидали можливості виставити на неї сухопутні сили Війська Запорозького. Водночас в оточенні гетьмана Я. Бородавки відмовилися розглядати питання про бойові дії запорозького флоту проти турків (було передбачено лише можливість транспортування чайками козацьких сил до театру воєнних дій). Така вибірковість запорожців у справі попереднього стратегічного планування майбутньої війни була невиладкова. Адже до сухопутних бойових дій з турками було ще далеко, і козаки мали час, щоб на переговорах із польською владою домогтися від неї певних політичних та інших поступок. Наближався час весняної навігації, коли запорозькі флотилії традиційно виходили на море. Отож, прийняття керівництвом Війська Запорозького королівської пропозиції щодо морського наступу на турків означало б, що офіційна Варшава без жодних зобов'язань для себе могла скористатися запорозьким флотом, а це послабило б позиції козаків під час подальших запорозько-польських переговорів.

Хоча козаки робили політичні заяви про відмову від морських походів в 1621 р., однак вже на початку квітня близько 400 їхніх товаришів на чолі з Іваном Сулимою приєдналося до 1300 донців і під загальним командуванням донського отамана Василя Малигіна рушили на місто Різу (сучасне турецьке

Астролябія. XVII–XVIII ст.
Морський музей у Стамбулі

Турецький галесон

Османські урядники:
ага корпусу яничарів,
міністр зовнішніх справ,
великий муфтії і кат

Картограф Пірі Реїс
за складанням карти для «Книги морів».

Морський музей у Стамбулі.
Карти Пірі Реїса вирізнялися
високою точністю, що допомагало
турецьким мореплавцям добре
орієнтуватися на морі

місто Різе, розташоване на схід від Трапезунда). Здобути його вони не змогли і відступили. Об'єднана донсько-запорозька флотилія потрапила у шторм, під час якого потонуло чимало човнів. Її залишки наздогнали турецькі галери і розгромили. На Дон повернулося лише три сотні донських козаків та три десятки запорожців.

Метою морського походу на Різу, в якому чисельно домінували донці, було захоплення у турків здобичі. Це означає, що він не мав жодного стосунку до турецько-польського конфлікту, який обіцяв вибухнути війною. Однак козаки виходили на море не лише за здобиччю. У Віійську Запорозькому вчоревдні розуміли, що не можна зволікати з морськими операціями проти Османської імперії, яка готувалася до війни з Річчю Посполитою. Вже у квітні козаки здійснили організаційно-технічну підготовку до морського походу, який мав на меті завдати ударів по стратегічно важливих ділянках узбережжя Османської імперії. Потрібно зазначити, що у питанні про підготовку до морської війни з турками серед запорожців не було єдності. Частина старшини та козаків вважала, що на турецьку війну потрібно виводити великим сукупним військом, не розпоршуючи сили на морські походи. Тим часом доволі впливово серед запорожців була і «партія морської війни». Гетьманів Я. Бородавці доводилося балансувати між прихильниками та противниками стратегії бойових морських походів, що стало особливо помітно у червні, після завершення мобілізації козацького війська.

Що ж до спорядженого у квітні 1621 р. до виходу у море запорозького флоту, то вже 9 травня принаймні 32 його човни з екіпажем від 1600 до 2200 козаків вступили у битву з турецькою ескадрою чисельністю близько 40 суден. Козакам вдалося потопити 9 галер, а також три десятки менших допоміжних суден. Ці галери перевозили до Білгорода, опорного пункту турецької армії, партію важких штурмових гармат, порох, ядра, а також продовольчі припаси. Втрати лише бойового складу османського флоту у цій битві становили 2–2,7 тисячі осіб.

Після перемоги у морській битві запорожці атакували поселення насамперед чорноморському узбережжю Румелії. Вірогідно, 13 травня першим під їхніми ударами впало місто Сиве (Анатолія), а потім Медня (сучасне турецьке місто Мідье) — обидва за сотню кілометрів на північній схід від Стамбула. Очевидно, десь у цій місцевості було розташоване ще одне місто (Рароля (?)), яке козаки також захопили раптово штормом і спалили. По цьому козацька флотилія рушила морем на північ, тримаючись узбережжя Румелії. Новим об'єктом атаки запорозького флоту стало місто Місіврлі (сучасне болгарське портове місто Несебір на північний схід від Бургаса). Здобути його одним навальним ударом козакам не вдалося. Однак по двох днях штурмі вони таки «перемогли поганців та висікли їх».

Від спустошеного Місіврлі запорожці чайки повернули на південь. Наблизившись до Агйоли (сучасне болгарське місто Помор'я), вони здобули його штурмом і розгромили. Є підстави припустити, що це могло статися 12 або 13 червня. Невдовзі запорожці так само вчинили зі Сисопалом (сучасне болгарське місто Созопал). Після здобуття Созопала запорожці загалом завершили бойові дії на Румелійському узбережжі. За свідченнями козаків, учасників морського походу, їхні бойові дії спричинили «велику тривогу і великий страх у Стамбулі та по усіх турецьких приморських містах». Звістка про спустошення запорожцями узбережжя Румелії (частково Анатолії) неабияк розлютила Османа II. Як доносили польському командуванню польський розвідник, султан через це навіть прискорив виступ своєї армії з Адріанополя у бойовий похід, пообіцявши жорстоко помститися ворогу на його території. Він погрожував, що у своїй помсті не зупиниться ні перед чим, мовляв, навіть якщо «козаки мали б взяти і Константинополь».

Яку роль відіграли ці події у відносинах між Османською імперією та Річчю Посполитою? Оскільки в історіографії доволі поширена теза про 1620–1621 роки як часові межі Хотинської війни, то, можливо, зазначена морська експедиція козаків стала прямим продовженням бойових дій, започаткованих Цецьорською битвою? На нашу думку, розглядати Цецьорську битву як складову Хотинської війни немає підстав. Адаже Цецьорська битва, насправді, була окремим воєнним конфліктом, який відділяв від Хотинської битви майже рік. Одрядзу після Цецьорської битви Османська імперія однозначно не була готова продовжувати масштабні бойові дії проти Речі Посполитої. Немає підстав вбачати початок війни також у старті або ж фініші воєнної мобілізації в Туреччині та Польщі, оскільки ці заходи в обох державах не збігалися за часом,

І, до того ж, вони цілком могли завершитися примиренням. Насправді відлік Хотинський війни варто розпочати від першого масового воєнного зіткнення між противниками з подальшою ескалацією бойових дій.

Е підстави стверджувати, що таке зіткнення відбулося у травні, адже після розгрому на початку цього місяця османської флотилії, що транспортувала воєнні вантажі, у тому числі важкі облогові гармати, запорожці завдали масштабного удару по чорноморському узбережжю імперії. Було знищено низку причорноморських портових міст, розташованих порівняно недалеко від місця концентрації сил Османа II, а також паралельно з маршрутом їх просування до Дунаю. Усе це, безперечно, послабило військово-стратегічний потенціал османських збройних сил, а також посягло паніку як серед населення причорноморських володінь Османської імперії, так і в турецькій столиці. Якщо взяти до уваги, що бойові дії запорожців на морі проти турків продовжувалися аж до укладення турецько-польського мирного договору 1621 р. під Хотиним, то є усі підстави вважати 9 травня 1621 р., дату вступу козаків до бою з турецькою ескадрою, що передеріс у нові масштаби бойові дії запорожців з турками, датою початку Хотинської війни.

ОСМАНСЬКИЙ ФЛОТ НА ЧОРНОМУ МОРІ У ТРАВНІ – НА ПОЧАТКУ ЛИПНЯ 1621 р.

10 травня 1621 р. головні сили османського флоту у складі 43 галер під командуванням капудан-паші Халіля-паші рушили з Бешікташу (передмістя Стамбула, розташоване на початку Босфору) в напрямку гирла Дунаю. 25 травня Халіль-паша привів свої галери в Кілію. Султан доручив йому зайнятися підготовкою до наведення понтонного мосту через Дунай в районі Ісакчі (Облучиці), а також забезпечити охорону цього стратегічного об'єкта. Вже на початку червня під цим містом на Дунаї було зосереджено чимало барж-тонбазів (безпалубні судна з плоским дном), призначених для спорудження понтонного мосту. На середину цього місяця у дунайських водах виконувало сторожову службу близько 500 турецьких чайок із гарматами невеликого калібру.

Тим часом османські галери з'явилися на Дунаї ще до того, як капудан-паша виступив зі своєю ескадрою з Бешікташу. Згідно з інформацією розвідника польському командуванню, 10 травня до Кілії прибули 11 галер із продовольством для турецької армії – вони доставили родзинки, інжир та рис. Причому допитливому розвідникові стало відомо, що під продовольством знаходяться бочки з порохом, а також що представники турецької влади наказали місцеву населенню постачати для армії султана сухарі, ячмінь та в'ялене м'ясо.

Халіль-паша переймався не лише справами наведення понтонного мосту. Він мав намір ефективно контролювати ситуацію в басейні Чорного моря та його околицях, що передбачало нейтралізацію запорозького флоту. Отож, по тому, як до Кілії було стягнуто чайки Дунайської флотилії турків, він поставив командувати нею капуджи-баші (член елітного корпусу султанської охорони) Мегеммеда-агу. Невдовзі капудан-паша послав його на допомогу Балі-капудану, командувачу чайкою Кілійською та Аккерманською флотилії, стертеги від запорожців гирло Дніпра. Халіль-паша відправив ескадру з двадцятьма кораблями на чолі з колишнім бейлербеєм Кафі Мегеммедом-пашею до Керченської протоки. Тим часом сам капудан-паша рушив до берегів Анатолії, оскільки до нього надійшло повідомлення, що там курсують козацькі чайки. Однак цьому османському флотоводцю не вдалося їх виявити – попри те, що він діちі рушав у походи проти козаків з каральною метою. 9 липня Халіль-паша змушений був змиритися зі своєю нездатністю відшукати в морі та знищити козацькі чайки. Тому він повернувся до Кілійського гирла Дунаю. Йому залишалося лише сподіватися, що козаків вдасться підстергти під час повернення їх із походів у гирлі Дніпра або у Керченській протоці.

КОЗАЦЬКІ ЧАЙКИ НА БОСФОРІ. БИТВИ ЗАПОРОЖЦІВ ІЗ ТУРКАМИ В ГИРЛІ ДУНАЮ, ДНІПРОВЬСЬКОМУ ЛИМАНІ ТА КЕРЧЕНСЬКІЙ ПРОТОЦІ

У травні–червні 1621 р. запорозький флот завдавав ударів по території Османської імперії не лише по лінії Сіле – Місівр. Після здобуття 12 (можливо, 13) червня Созопала п'ятнадцять або шістнадцять чайок рушили в напрямку Босфору, а решта із захопленою здобиччю взяла курс до берегів Дніпра. Французький посол де Сезі у своїй депеші зі Стамбула Людовіку XIII від 17 червня 1621 р. писав, що шістнадцять запорозьких чайок увійшли у Босфор і, висядившись на берег, розпочали бойові дії. У Стамбулі виникла паніка,

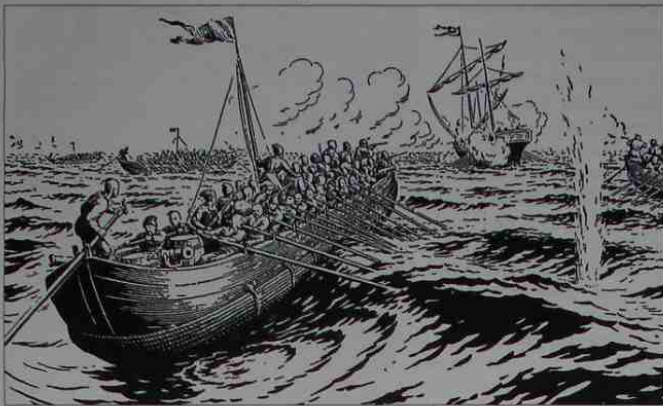

Фрагмент першої карти світу (1513 р.) османського адмірала і картографу Пірі Реїса. Морський музей у Стамбулі

Керченська протока. І. Айвазовський

Козацька чайка в бою. Мал. А. Жука

адже у Босфорській протоці було лише три галери, які охороняли місто. Особам, які відповідали за оборону турецької столиці, упродовж двох днів вдалося поспішити три галери ще сорока суднами інших типів. Оскільки професійних моряків та воєнків не вистачало, то замість них флотські екіпажі комплектували першими-ліпшими молодиками, яких хапали просто на вулицях. Для озброєння флотилії ревізували зброю з деяких європейських суден, що стояли в порту.

Найбільше, на що спромігся ця поспіхом сформована армада – здалеку спостерігати за тим, як одні запорожці нищать поселення на березі, а інші прикривають їх з протоки на своїх чайках. Здійснений козаками рейд на Босфор мав насаперед резонансне політичне значення. Адже запорожці вдалися до нього у той час, коли Осман II марширував зі своєю армією до Дунаю, залишивши столицю без надійного захисту. Це означало, що султан та його воєнки, які йшли здобувати

Річ Посполиту, вже на початку свого походу не могли бути певні у безпеці своїх тилів. Вочевидь це не сприяло піднесенню бойового духу турецьких солдатів, так само, як не дало спокою мешканцям столичного Стамбула, а також прилеглих до Чорного моря поселень Румелії.

У липні 1621 р. протиборство запорозького та османського флотів помітно загострилося. За повідомленням польського розвідника, 11 липня в гирлі Дунаю відбулася битва запорозького флоту з силами Халіля-паші. Саме цього дня було завершено наведення погонного мосту через Дунай, і сили Османів розпочали переправу на лівий берег ріки. У цей час до Халіля-паші, охоронця цього стратегічного об'єкта, надійшло повідомлення про появу в морі флотилії запорозьких човнів. Капудан-паша кинув проти них із Кілі 150 своїх чайок.

Тим часом близько сорока козацьких човнів уже були у Дунайських гирлявах. Замаскувавши частину своїх суден в очереті, запорожці послали вгору по Дунаю 18 човнів. Турки одразу встановили, що мають космікратну перевагу над противником за чисельністю суден і пішки на запорожців в атаку. Флотилія козацьких суден одразу почала відступати. Запорожці веслували прямиїсною в плавні, де причаїлися їхні товариші. Не знаючи про це, команди турецьких чайок дружно налягали на весла, сподіваючись на легку перемогу. Однак як тільки переслідувачі заглибилися у підготовлену для них пастку, запорожці, які чатували у замаскованих човнах, відкрили по ворогу нищівний вогонь. Ті ж козаки, які привели на своїх спинах турків, розвернули свої чайки і пішли у контратаку. Відтак усюди в гирлявах розпочалося побойове заскочених зненацька турків. Мало кому з них вдалося врятуватися втечею.

Якщо (всупереч надійним джерелам) припустити, що втрати турків не були такі катастрофічні, а становили нехай третину, або ж половину від початкової чисельності османської флотилії, то особовий склад останньої скоротився принаймні на декілька тисяч осіб (екіпаж османської флотилії налічував 40–50 осіб, а на більших судах – 60 осіб). Втрати запорожців, які скористалися воєнними хитрощами та фактором раптовості, були помітно нижчі – становили від 90 до 120 осіб. Навпевно козаки не ставили перед собою завдання зруйнувати турецький міст під Ісакчею, оскільки у них для цього не було достатньо сил. Вірогідно, вони спланували свою битву як своєрідну розвідку боєм на підступах до зазначеного стратегічного об'єкта турків. Результати цієї операції були для них цілком успішні. По-перше, османська флотилія чайок зазнала значних втрат, по-друге – після цієї битви туркам і надалі довелося постійно тримати великі сили свого флоту під Ісакчею, залишаючи слабко захищеними свої морські комунікації на Чорному морі, по-третє – солдатам армії Османа II вкотре довелося переконатися у ненадійності своїх тилів, що напевно не надто їх надихало наперередодні сухопутних боїв.

Як уже зазначено, після здобуття Созопола, частина запорозької флотилії, яка діяла в районі чорноморського узбережжя Румелії, рушила додому, на Запорожжя. В османських джерелах є інформація про те, що її зустріли у гирлі Дніпра чайки Балі-капудана і що останнього невдовзі підкріпив своїми суднами Магмуд-бег. У битві, що розгорілася, гору взяли турки, захопивши 21 запорозьку чайку (за іншими даними – 20 чайок). Переможці доставили в Ісакчу до Халіля-паші не лише ці судна, а й близько трьох

Козацькі гармати XVII ст. Національний музей історії України

Босфор із замками Європи і Азії. Гравюра Т. Аллума. XIX ст.

сотень відрізаних голів противників, а також дві сотні полонених. Останніх жорстоко катували, а після цього стратили у різний спосіб, залежно від фантазії карателів. Приміром, одних козаків спалили разом з їхніми чайками, а інших – розтоптали слони.

Турки здобули перемогу в цій битві, яка вірогідно відбулася 14 липня. Однак представлену в «Тутфеті» та «Газанаме» версію її перебігу та результатів істотно коригують інші джерела. Йдеться насамперед про розповідь запорожців, учасників цієї битви, яку записав Ф. Омешко. За їх свідченнями, насправді битва відбулася у лимані поблизу Очакова. Козаків атакувало 40 ушкалів (на цих суднах було до 50 осіб екіпажу). Окрім того, на березі їм протистояло 200 турецьких кіннотників. Це означало, що турецькі сили значно переважали запорожців. Під час битви у Дніпровському лимані останні втратили 40 своїх товаришів, а також позбулися усіх своїх 16 човнів.

Таке співвідношення між втратами човнів з одного боку та втратами особового складу козацьких сил з іншого боку доволі симптоматичне. Вочевидь воно вказує на те, що запорожці не захотіли битися до останнього з ворожою флотилією на своїх чайках, обтяжених здобиччю, здобутою у тривалому морському поході. Утім, вельми досвідчені у морських боях запорожці, що підтвердили успішні та грандіозні за своїми масштабами операції у травні – першій половині червня проти турецького флоту і портових міст Румелії (частково Анатолії), потопили у Дніпровському лимані принаймні 12 ушкалів противника. Однак не бажаючи ризикувати своїм добром у битві з ворогом, що чисельно переважав, козаки організовано вивантажили усю здобич на берег лиману. Запорожці-мореплавці, які телер стали піхотинцями, відкинули турецьких кавалеристів. Козаки поділилися на два загони, і один з них подався в напрямку Аслан-Городка, а другий – Карайтебеня. Обидва козацькі загони без втрат повернулися на Запорожжя. Там учасники шойно завершеного походу ухвалили відплатити туркам. Вони спорудили 40 чайок і запланували новий морський похід на 10 серпня.

Орієнтовно 24–25 липня у Керченській протоці відбулася ще одна битва османського флоту із силами запорожців. В «Газанаме» йдеться про те, що в цю протоку напередодні прибуло двадцять галер під командуванням Мегеммеда-паші. Вони виявили козацькі чайки, які хотіли утекти від турків в Азовське море (можливо, це була флотилія, котра, за даними Б. Обалковського, вийшла у морський похід у першій половині червня). У битві, що розгорілася в Керченській протоці, турки взяли гору над козаками. Їм вдалося не лише розбити їхню флотилію, а й захопити в полон чотириста–п'ятсот запорожців, яких спочатку доставили до Халіля-паші, а потім – до Османа II, де полонених показаво стратити.

Деяко по-іншому цю битву описано у «Тутфеті» Кятіба Челебі. У цьому творі стверджується, що Мегеммед-паша прибув із Кілії в Керченську протоку, маючи лише 18 галер. Із цими силами він зустрів козацьку флотилію, напередодні добре пошарпану бурєю на морі, через що запорожці змушені були пересісти на захоплені у турків два великі кораблі. Мегеммед-паша атакував їх, коли вони стояли на якорі. Битва тривала від чотирьох до п'яти годин і завершилася поразкою запорожців. Останні втратили понад дві сотні своїх товаришів, а 292 з них опинилися в полоні. Мегеммед-паша разом із полоненими прибув до Ісаки, де Осман II нагородив переможців дорогим одягом, а козаків наказав убити.

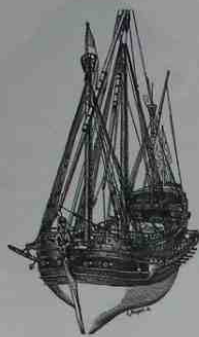
Бойові сокири та келепи.
Морський музей у Стамбулі

Пік. XVII ст.
Морський музей у Стамбулі

Поріг "Ненаснтьє"
на Дніпрі поблизу Хортиці.
Худ. П. Посубаєв. 1919 р.

Галеас XVII ст.

Напевно розповідь Кятіба Челебі в «Тугфеті» про битву у Керченській протоці є вірогідніша порівняно з відповідною версією «Газанаме», автор якої, возвеличуючи подвиг Мегеммеда-паші, навмисно не згадав, що цей османський флотоводець здобув перемогу над запорожцями, які насправді втратили свої чайки під час шторму. Звісно, що і версія «Тугфета» не є цілком об'єктивною та неупередженою. Маємо всі підстави припустити, що після шторму у запорожців таки уціліла певна кількість чайок, бо інакше вони не змогли б чотири-п'ять годин вести бій із вісімнадцятьма галерами лише на двох трофейних судах, якими вони не могли управляти достатньо вправно. До того ж, кільком сотням запорожців вочевидь було б зацісно на цих судах, адже вони мали у своєму розпорядженні карамюрсеми, тобто порівняно невеликі безпалубні транспортно-торговельні судна, призначені для перевезення різних товарів. Османські автори звичайно неабияк перебільшували втрати козаків під час таких битв (у цьому можна було переконатися з даних турецьких джерел про запорозько-турецьку битву в Дніпровському лимані). Оскільки немає можливості перевірити правдивість повідомлень «Тугфета» та «Газанаме» про кількість запорожців, які загинули в бою та потрапили в полон під час битви у Керченській протоці, то орієнтуватимемося на наведене у них число запорозьких втрат – близько 500 осіб із тим уточненням, що до них увійшли загиблі на козацьких чайках під час шторму. Попри цю поразку козаки не припинили воювати на Чорному морі проти турків.

БОЙОВІ ДІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО ТА ОСМАНСЬКОГО ФЛОТІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ СЕРПНЯ – ВЕРЕСНІ 1621 р.

Після проведеної у липні 1621 р. серії битв між запорозьким та османськими флотами (у Дніпровському лимані, у гирлі Дунаю, у Керченській протоці) їх бойова активність в наступному місяці таки знизилася. Утім вже 10 серпня з Дніпра у морський похід виступило 40 козацьких чайок, які згодом взяли участь у нападі на турецький міст на Дунаї. Ще до того, як вони вийшли на море, там вже діяв якась запорозька флотилія. Про неї у джерелах збереглося дуже мало відомостей. Невідомо, коли її чайки вийшли з Дніпра у Чорне море, а також скільки їх було загалом.

Тогочасні документи, в яких є певна інформація про цю флотилію, дають можливість орієнтовно визначити час її битви з морськими силами турків на Чорному морі. Йдеться про документ від 11 вересня 1621 р., надісланий із Венеції до Римської курії, з якого напрошується висновок, що ця морська битва могла відбутися не пізніше другої половини серпня. У зазначеному джерелі повідомляється, що туркам

Османський флот в бою.
Худ. Х. Тенпоз, XX ст.

вдалося захопити шість запорозьких чайок. Полонених козаків доправили до Османа II. Попри жорстокі тортури, вони не видали військових секретів. Лише один козак (з майже трьохсот полонених не витримав і начебто розповів катам «багато секретів польського війська». В надісланій із Венеції до Рима депеші не згадано про потоплення турками козацьких човнів, а також про втрати османського флоту. Навпевно сили запорозької флотилії, які взяли участь у цій морській битві, були порівняно невеликі й обчислювалися кількома човнами.

У вересні, коли під Хотином розгорілися бої між армією Османа II та запорозько-польсько-литовськими силами, протиборство запорозького та османського флотів помітно активізувалося. У цей час посилену увагу козаків привертала зведений турками міст через Дунай біля Ісакчі. Як уже зазначено, ще 11 липня 1621 р. в Дунайському гирлі відбулася битва козацького та османського флотів. Це була своєрідна розвідка боєм на підступах до воєнного об'єкта, що посилено охоронявся турками. Конструкція понтонного мосту була не настільки міцною, щоб витримати цілеспрямовані удари. Через це атака на міст великої запорозької флотилії безперечно обернулася б для цієї споруди фатальними наслідками.

У дипломатичній кореспонденції, яка надходила до Папської курії, збереглася інформація про атаку запорозького флоту на дунайський міст турків. Є підстави припустити, що ця атака відбулася якщо не 12 вересня, то 22 вересня 1621 р. Повідомлення про спробу козацького нападу на зазначений стратегічний об'єкт армії Османа II подав зі Стамбула папський нунцій у своєму листі до Рима від 15 вересня (за іншими даними – 25 вересня). Згідно з ним, 80 запорозьких чайок спробували прорватися до турецького мосту на Дунаї, який охороняли 40 турецьких галер під командуванням Халіля-паші. Запеклий бій тривав дві години. Переконавшись, що розбити турецький флот та зруйнувати ворожий міст на Дунаї їм не вдасться, козаки відступили. Вони вийшли в Чорне море з наміром перехоплювати турецькі транспорти з вантажами для турецької армії під Хотином. Під час битви за міст силами Халіля-паші вдалося захопити в полон кілька запорожців, яких без особливих зволікань покарали смертю.

Папський нунцій вочевидь почерпнув інформацію про битву за турецький міст з якогось османського джерела. Адаже неадарма у надісланій ним до Папської курії депеші наголошено на невдачі запорожців і зовсім не згадано про турецькі втрати. Чи достовірні наведені папським нунцієм дані про чисельність сил противників, які взяли участь у битві за турецький міст? Щодо сорока галер, котрі, як повідомляв зазначений автор, були у розпорядженні Халіля-паші під Ісакчею, то така їх чисельність була цілком реальною – це підтверджують доволі надійні джерельні повідомлення.

У тогочасних джерелах є також повідомлення, що проливають світло на те, які саме сили могли виставити козаки на операцію зі знищення турецького мосту на Дунаї. Як зазначалося, це були сорок чайок, котрі виступили у морський похід із Запорожжя 10 серпня. У «Тулфеті» Кяїба Челебі йдеться про те, що близько середини вересня Халілю-паші стало відомо, що окрім сорока козацьких чайок, які вже діяли на морі, з гирла Дніпра вийшло ще сорок чайок. Тобто у цьому джерелі подано інформацію про дві козацькі флотилії, які діяли на Чорному морі у першій половині вересня. Як уже зазначено, згідно з повідомленням папського нунція у вересні 1621 р., саме такі за чисельністю запорозькі сили взяли участь в операції зі знищення турецького мосту на Дунаї під Ісакчею.

Дві козацькі флотилії об'єдналися в одне бойове угруповання, щоб пробитися крізь заслін із чотирьох десятків османських галер (окрім яких у розпорядженні Халіля-паші вочевидь були також судна інших типів) до понтонного мосту турків на Дунаї. Щодо чисельності козацьких суден, сконцентрованих в одній флотилії, ця операція стала найбільшою під час Хотинської війни. Утім це не допомогло козакам прорватися до об'єкта атаки крізь щільний заслін з десятків галер, котрі перегородили Дунай з його лівого берега до правого. Насправді, щоб досягти успіху на такій доволі обмеженій ділянці ріки, де було зосереджено найбільші та найдієвіші у бойовому плані військово-морські сили Османської імперії, потрібна була чисельніша козацька флотилія. Адаже під час цієї операції запорожці, окрім іншого, не могли скористатися фактором раптовості, і до того ж їм доводилося йти в атаку, веслуючи проти течії ріки. Хоча козацька флотилія не змогла знищити понтонний міст турків (через що султанська армія опинилася б під Хотином у стратегічній пастці, оскільки сухоходом було б перервано її зв'язок з Румелією), однак ця атака не минула для противника безслідно. Адаже налякані наступом запорозьких чайок, головні сили Халіля-паші змушені були зосереджувати свої зусилля на охороні понтонного мосту на Дунаї. Відтак для козаків відкрилися ширші можливості для завдання ударів по турецьких судах на Чорному морі, які перевозили військові вантажі та продовольство, що їм гостро потребувала знесиленна під Хотином армія Османа II.

Фортеця в Мисірі (Несибір).
Сучасне фото

Вид на Помор'я (у минулому порт Агіон).
Сучасне фото

Османський флот. Фрагмент мініятури з епосу «Сурнаме». XVIII ст.

Карта «Україна – земля козаків».
 1716 р. І. Б. Гоґан
 Морська війна, на відміну
 від сухопутної, відбувалася
 тільки між запорозькими
 та османськими флотами в басейні
 Чорного моря

Стамбульська затока на карті Пірі Реїса (XVI ст.).
Морський музей у Стамбулі

Щодо втрат сторін у битві за турецький міст на Дунаї, то у джерелах про це майже немає інформації, за винятком повідомлення папського нунція у Стамбулі про кількох козаків, захоплених турками в полон. Тим часом запекла битва на річці тривала дві години. Не обійшлася без помітних втрат, причому з обох сторін. Якщо виходити з того, що під час цієї наступальної операції близько 4 тисячі запорожців, які діяли на 80 чайках, зазнали приблизно 6% втрат від загальної чисельності особового складу їхньої флотилії (саме таким був відсоток втрат козаків у вельми несприятливій для них битві 14 липня у Дніпровському лимані), то це становило близько 240 осіб. Напевно не менші втрати були й у ескадри Халіля-паші.

Через те, що ударні сили османського флоту під командуванням капудана-паші великою мірою були прив'язані до охорони понтонного мосту під Ісакею, запорожці, які вийшли після закінчення битви у Чорне море, не мали потреби діяти одним великим угрупованням. Вони поділилися на окремі флотилії й почали полювати за османськими транспортами. Одна з козацьких флотилій, що діяла

у вересні 1621 р. на Чорному морі, налічувала 26 чайок. Морською базою для цих чайок став острів Тендра (нині Тендрівська коса, приблизно за 27 км на південь від Очакова).

В османських джерелах, власне, у праці «Тугфет», представлено опис бою турків із запорожцями цієї флотилії під о. Тендра. Згідно з описом, 15 вересня Халіль-паша відреагував на звістку про вихід з Дніпра 40 козацьких чайок, пославши проти них 10 галер на чолі з беєм Морея (грецьк. Морея, півострів Пелопоннес) Абді-пашею. Останньому вже в Очакові повідомили, що біля о. Тендра стоять 26 запорозьких чайок, а також один захоплений козаками османський корабель. Коли саме запорожці захопили це судно, розбивши якусь османську флотилію з кількох суден, не відомо. Можна припустити, що цей козацький напад міг статися 13–14 вересня або й раніше. Тим часом бей Морея, дізнавшись про перебування запорожців під Тендрою, виступив проти них в похід і таки дав їм бій, напевно, 16–17 вересня.

10 галер Абді-паші, до яких приєдналися судна очаківського бєя, вдарили на козаків з боку Кінбурна. Запорожці вирішили битися з турками на мілководді Тендри, безпечному для козацьких чайок та недо-

Кафінська затока з вежею Костянтина

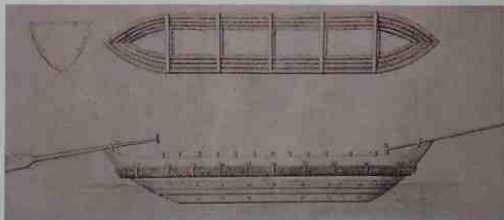
ступіно для османських галер, адже вони мали чималу осадку. Отож галери стали на глибині, а на певній відстані від них, під самим берегом, вишикувалися у бойовому строю козацькі чайки. Абді-паша наказав підвесувати ближче до берега кілька калъят – невеликим галерам, що мали від 19 до 24 лав на кожному боці. Встановлені у носовій частині калъят гармати відкрили вогонь по запорожцях. За таких обставин козаки зазвичай вдавалися до різної тактики. Приміром, вони могли висидитися на беріг і, облаштувавши там укріплений табір, відстрілюватися від ворога. Запорожці практикували і те, що витягували свої човни на беріг, аби їх не могли дістати ворожі ядра. Якщо противник мав велику чисельну перевагу, то вночі вони намагалися непомітно втекти.

Дочекавшись ночі, козаки мілинами Тендри провели свої чайки подаль від флотилії Абді-паші (можливо, вони перетягли їх берегом) і зникли у невідомому для османського флотоводця напрямку. Абді-паші не вдалося захопити ні жодної козацької чайки, ані корабля, який мали запорожці. Вірогідно, козаки позбулися цього корабля напередодні нападу на них Абді-паші або ж затопили його під час бою під Тендрою. Невідомо, якими були наступні дії козацької флотилії після того, як вона залишила Тендру. Можна припустити, що вона взяла участь у нападі на турецький міст на Дунаї – за умови, якщо цей напад відбувся 22 вересня. Якщо ж битва за турецький міст припала на 12 вересня, то зазначена козацька флотилія могла здійснювати нові напади на турецькі транспорти на Чорному морі. Тим часом близько 21 вересня Абді-паша, після марних пошуків козаків на морі, повернувся зі своїми галерами на Дунай. Як видається, втрати обох сторін у бою під о. Тендра були незначні.

Після бойових дій запорозького та османського флотів у вересні 1621 р. на Дунаї та під о. Тендра козацькі чайки, які брали в них участь, залишилися на Чорному морі до кінця Хотинської війни. Із Запорожжя на море нові козацькі човни вже не виходили. Джерела, які збереглися до наших днів, певною мірою проливають світло на характер бойових дій запорожців у вересні-жовтні на Чорному морі. Як випливає з донесення папського нунція з Венеші від 30 жовтня 1621 р., наприкінці вересня – на початку жовтня козацькі чайки розбили декілька (очевидно, до десяти) турецьких караморселів із війсьними вантажами та продовольством, призначеними для армії Османа II під Хотином.

Османська флотилія на Середземному морі.

З цієї художньої версії битви під Лепанто можна уявити, яким був турецький флот XV–XVII ст.

Креслення запорозької чайки XVII ст. з «Опису України» Г. Болана.

Човен має 20–30 весел, 2 стерна, до бортів прив'язували очеретяні снопи для кращої плавучості

Вистава на воді в Стамбулі. На середньовічній мініятурі зображено турецькі галери і галерони

Тобто запорожці до кінця Хотинської війни продовжували завдавати ударів по морських транспортах противника, погіршуючи і без того складне становище турків під Хотином.

Повернення османського флоту з Хотинської війни розпочалося лише 7 листопада. У Сулінському гирлі Дунаю кілька його суден сіли на мілину і їх розбило штормом. Уцілілі під час Хотинської війни кораблі з великими труднощами долали шлях додому. Останні з них прибули до Стамбула через місяць після того, як виступили у похід із Дунаю.

ПІДСУМКИ ВІЙНИ НА ЧОРНОМУ МОРІ

Війна на Чорному морі між запорозьким та турецьким флотом тривала від 9 травня і фактично до 9 жовтня, коли під Хотином було укладено турецько-польський мирний договір. Основні її події та результати представлено у наведеній таблиці на стор. 64 (сумнівні дані подано зі знаком запитання, непрямі підрахунки позначено символом «», відсутність даних – прочерком).

Попри неповноту наведених у цій таблиці даних, зумовлену незадовільним станом джерельної бази, з них достатньо виразно окреслюються деякі важливі закономірності, а також ключові факти, пов'язані з війною на Чорному морі 1621 р. Є підстави для висновку про велику високу бойову активність у цей час запорозького флоту: у травні на Чорному морі діяла флотилія, що налічувала близько 32 човнів; у червні – три флотилії (з урахуванням поділу 32 чайок на дві частини) загальною чисельністю 52 судна; на початку липня – чотири флотилії, у складі яких одночасно було 92 чайки; у серпні – дві флотилії, що разом налічували близько 46 човнів; у вересні – на початку жовтня – дві-три флотилії загальною чисельністю близько 80 чайок.

Щоб визначити кількість козаків – учасників морської війни 1621 р., потрібно взяти до уваги найважливіші обставини здійснення запорозьких морських походів, зокрема, число осіб, які загинули або потрапили у полон, а також тих, котрі повернулися з походів (для прикладу: від травня до липня 1621 р. загальні втрати запорозького флоту становили близько 980 осіб, тоді як приблизно 3620 козаків повернулися додому). Зроблений за такою дослідницькою методикою на основі джерел підрахунок показує, що 1621 р. у морській війні проти турків взяли участь 5,6 тисяч козаків.

Рушниці з кремінним ударним замком. XVII ст.

1, 2 – історичний музей
 Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»,
 3 – Черкаський краєзнавчий музей

Османський адмірал. Як правило, за значну поразку верховні командувачі в турецькій армії відповідали головою:

сил Османської імперії в Хотинській війні 1621 р. А вже запорожці завдали потужних ударів насамперед по чорноморському узбережжю Румелії, знищили сьому частину османських галер, а також помітно послабили сили Дунайської флотилії противника. Бойовий особовий склад османського флоту зазнав втрат, що становили приблизно половину від усіх бойових втрат сухопутних сил султанської армії, яких вона зазнала під Хотиним від запорозько-польсько-литовської армії. Перехоплюючи ворожі транспорти на Чорному морі, запорожці тим самим зірвали регулярну доставку турками військових вантажів для своєї армії в потрібних обсягах. Зокрема, до армії Османа II під Хотин так і не прибула партія важких облогових гармат. Без відкритого запорожцями морського фронту перспективи Речі Посполитої у Хотинській війні вочевидь були б не надто вітні.

1621 р. на Чорному морі діяло 66 галер (на борту яких могло уміститися близько 10–13 тисяч вояків), приблизно 500 чайок (до 25 тисяч осіб екіпажу), 40 ушкалів (до 2 тисяч осіб екіпажу), 30 пургатів (близько 900 осіб екіпажу), 12 караморселів (щонайменше 300 членів екіпажу), а також судна інших типів. Загалом під час Хотинської війни турки використали як мінімум 690 суден (39–42 тисячі осіб без веслярів та обслуги). Втрати запорозького флоту становили близько 1540 осіб, або 27,5% від загальної кількості козаків, котрі були учасниками морської війни. Османський флот втратив 141 судно, на яких могло бути орієнтовно до 7,4 тисячі осіб (не враховуючи веслярів та обслуги). Це становило близько 17,6 – 19% від загальної чисельності екіпажів османських військових суден.

Турецькому флоту вдалося перекинути морем до опорних пунктів османської армії на Дунаї велику кількість військових вантажів, продовольства, матеріалів для будівництва понтонного мосту на цій річці й уберегти цю споруду від зруйнування противником, а також завдати запорожцям поразок у кількох битвах. Водночас він так і не зміг встановити ефективний контроль над акваторією Чорного моря. Тим часом запорозький флот зробив неоціненний внесок у знекровлення воєнних

Рушниці-яничарки з кременним ударним замком. XVII – XVIII ст. Полтавський обласний краєзнавчий музей

Козацький дозор. Худ. І. Івакевич. XIX ст. Сумський обласний художній музей

**Запорозький
та османський
флоти у морській
війні 1621 року**

№ п/п	Дата	Подія	Сил запорозького флоту	Сил османського флоту	Втрати запорозького флоту	Втрати османського флоту
1	9 травня	Битва на Чорному морі	≈ 32 чайки	9 галер, 30 «тургатів»	—	9 галер, 30 «тургатів»
2	10 травня	Прибуття османської ескадри до Кілії	—	11 галер	—	—
3	Після 10 травня	Прибуття до Кілії османської флотилії	—	70 чайок, 2 «тагири»	—	—
4	10–25 травня	Похід ескадри Халіля-паші з Бешікташу до Кілії	—	43 галери	—	—
5	13 травня – 13 (14) червня	Удари запорожців по містах Чорноморського узбережжя Османської імперії	≈ 32 чайки	—	—	—
6	Кінець травня – середина червня	Похід ескадри Мегеммеда-паші до Кара-Хармані	17 (?) чайок	15 галер	—	—
7	Перша половина червня	Початок морського походу запорожців	20 чайок	—	—	—
8	Середина червня	Напад запорожців на узбережжя Босфору	15 (16) чайок	3 галери, 40 човнів	—	—
9	Середина червня	Похід ескадри Мегеммеда-паші до Кафи та Керчі	—	18 (20) галер	—	—
10	Середина червня	Блокування чайками Кілійської та Ахкерманської флотилій Дніпровського гирла	—	—	—	—
11	До середини червня	Патрулювання османської флотилії на Дунаї	—	500 чайок	—	—
12	17 червня – 9 липня	Похід ескадри Халіля-паші до Сінопа, Герзе та повернення до Кілійського гирла Дунаю	40 (?) чайок, 20 чайок	28 галер	—	2 судна (не з числа 28 галер)
13	11 липня	Битва у гирлі Дунаю	≈ 30–40 чайок	150 чайок	—	50–75 чайок
14	14 липня	Битва у Дніпровському лимані	16 чайок	40 ушкалів	16 чайок	≈ 12 ушкалів
15	24 (25) липня	Битва у Керченській протоці	18 чайок	18 (20) галер	До 10 чайок	2 карамюрселів
16	10 серпня	Початок морського походу запорожців	40 чайок	—	—	—
17	Серпень	Битва на Чорному морі	—	—	6 чайок	—
18	12 (22) вересня	Напад запорозької флотилії на турецький міст на Дунаї	80 чайок	40 галер	—	—
19	13–14 вересня	Напад запорожців на кораблі турків	26 чайок	—	—	1 (?) судно
20	16–17 вересня	Бій біля о. Тендра	26 чайок	10 галер	—	—
21	Кінець вересня – початок жовтня	Битва на Чорному морі	—	5–10 карамюрселів	—	5–10 карамюрселів
22	7 листопада – перша декада грудня	Повернення османського флоту з Дунаю на Босфор	—	—	—	2–3 (?) судна

Хотинська цитадель

На подвір'ї
Аккерманської
твердині

Головні ворота фортеці
у Білгороді-Дністровському

Фортифікація Білгорода-Дністровського з висоти пташиного лету

Панорама Аккерманської фортеці від Дністровського лиману

За фортечними стінами Аккермана

Вежа Олександра Пушкіна, який побував у Аккермані 1821 року, і залишки зовнішніх стін

Вид на кутову вежу фортеці з внутрішнього двору

Цитадель, або Генуезький замок фортеці у Білгороді-Дністровському

Розкопки давньої Тіри на території Аккерманської фортеці

Вежа Овідія і залишки фортечних стін

Кілійська брама – залишки колишньої фортеці в Ізмаїлі

Мала мечеть в Ізмаїлі, побудована в часи турецького панування

Мечеть Джума-Джамі в Євпаторії, зведена у XVI ст. за проектом султанського зодчого Ходжи Синана, – головна мечеть Кримського ханства

Фрагмент інтер'єру мечеті Джума-Джамі

Споруди мусульманського монастиря (текіє дервішів) – єдиного, що зберігся до наших днів у Криму (Євпаторія)

Пам'ятник майстру Омеру
поблизу мечеті Джума-Джамі

Фрагмент перекриття монастирської
мечеті в Євпаторії

Докова вежа Генуезької фортеці на березі Феодосійської затоки

Генуезькі укріплення і храми Святої трини у Феодосії

Фрагмент фасаду мечеті Муфті-Джамі в центрі колишньої Кафи. XVII ст.

Залишки цитаделі на Карантинному пагорбі Феодосії

Вежа Костянтина в центрі колишньої Кафи

Вид на Керченську бухту з гори Мітрідат

Турецька фортеця Енікале на березі Керченської протоки

Фрагмент укріплення
південно-західного бастіону фортеці

Церква Іоанна Предтечі XI ст. у Керчі

Стамбул, азійське узбережжя Босфору

Галатська вежа на європейському березі Босфору у Стамбулі

Вид на Босфор, Золотий Ріг і Стамбульську затоку з четвертого повер'я палацу Топкапи

Вхід султана з військом на мініятурі XVI ст.

Прапор Османської імперії XVII ст.

4 розділ

ПРОСУВАННЯ СИЛ ОСМАНА II ДО КОРДОНІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ. ПОЛЕ ХОТИНСЬКОЇ БИТВИ

Воєнна мобілізація, яку оголосив Осман II, дала йому можливість до початку червня 1621 р. зібрати велику армію та виступити з нею у завоюницький похід. До воєнно-політичних кіл Речі Посполитої доходили страхітливі чулки, що вона налічує мільйони солдатів. Якими ж насправді були за чисельністю турецькі сили командування польсько-литовською армією достеменно не знало. У той час, коли армія турецького султана перебувала в дорозі, до зустрічі з нею готувався головкомандувач коронних та литовських сил Я. К. Ходкевич, який отаборився під Хотиним. Із приходом сюди всіх учасників турецько-польської війни вони зайняли та облаштували в інженерному плані свої позиції на полі Хотинської битви.

Яничарський офіцер

Султан на урочистій аудієнції з вищими сановниками імперії біля Воріт Щастя на другому поверсі палацу Топкапи. Худ. К. Калідогли. XVIII ст. Музей «Топкапи Сарай» у Стамбулі

Султан Осман II (1618 – 1622).
Худ. Н. Чевік.
Військовий музей у Стамбулі

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТУРЕЦЬКОЇ АРМІЇ ТА ЇЇ МАРШ ДО ХОТИНА

Які сухопутні сили виставила Османська імперія на війну з Річчю Посполитою? Відповісти на це запитання доволі складно, оскільки джерела пропонують суперечливі дані про чисельність армії Османа II. Приміром, у «Діаріуші турецької війни з поляками у Волощині, під Хотиним» йдеться про те, що на початку вересня 1621 р. султан прийшов під Хотин із 300-тисячним турецьким та 100-тисячним татарським військом. У Кам'янецькій хроніці чисельність турецького війська визначено у 250 тисяч (при 250 гарматах), кримського хана – у 130 тисяч, татар Кантеміра-мурзи – у 80 тисяч. Тобто загальна чисельність турецько-татарських сил за цим джерелом становила 460 тисяч вояків. Про ще більшу армію Османа II твердив учасник Хотинської війни хелмінський (холмський) воевода Ян Вейгер. На його думку, султан мав у своєму розпорядженні 700-тисячну армію, до якої 7 вересня 1621 р. надійшло 160-тисячне підкріплення. У джерелах зустрічаються повідомлення навіть про двомільйонну турецьку армію.

Деякі представники політичної еліти Речі Посполитої, які мали б бути задовільно поінформовані про сили турків, вважали армію Османа II величезною (за тогочасними мірками). Приміром, коронний секретар Якуб Задзік дійшов висновку, що у першій половині липня 1621 р. султан мобілізував на війну майже усіх яничарів. Загальну ж чисельність османської армії він обчислював у 300 тисяч вояків, причому без

татар та сформованого на війну дуже великого ополчення. Щодо артилерії, то, за його інформацією, вона налічувала 250 польових гармат. Окрім цього, 30 важких гармат турки вже почали транспортувати морем до Білгорода.

Чимало вітчизняних істориків хочоче послуговувалися перебільшеними даними джерел про чисельність турецьких сил у Хотинській війні. До них належав, приміром, Д. Яворницький, який писав про 500-тисячну армію турецького султана. Обережнішим щодо таких підрахунків був М. Алекберлі. Він доводив, що Осман II вивів на війну 250-тисячну армію, яка мала понад 300 гармат великого і середнього калібру.

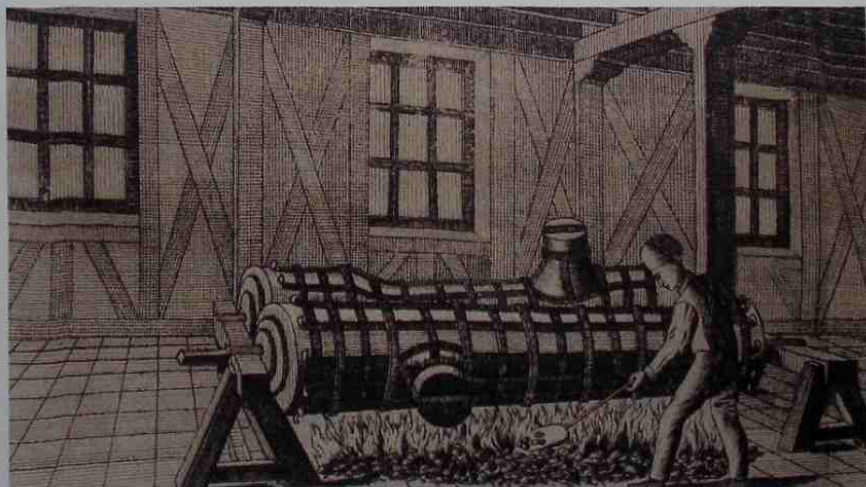
Водночас у польській історіографії деякі дослідники критично сприймали повідомлення джерел про незліченні воєнні сили Османа II. Особливо це проявилось на початку 1960-х років у праці Я. Віммера та З. Сперальського. Зазначені автори дійшли висновку, що у Хотинській битві під рукою турецького султана внальчувалося лише 100-тисячне військо, в тому числі 15 тисяч татар.

Обґрунтованішою щодо цього видється дослідницька позиція Л. Подгородецького. Він використав, зокрема, повідомлення османського хроніста Мустафи Наіми і французу Пауля Рікаута, який опрацював османські документи, які з'явилися через кілька десятиліть по Хотинській війні. Взявши до уваги реальні мобілізаційні можливості Османської імперії наприкінці другого – на початку третього десятиліття XVII ст., фактор ухилення вояків від війни через різні причини, дезертирство і втрати під час маршу під Хотин, Л. Подгородецький визначив, що у Хотинській битві взяло участь 50–60-тисячне військо, сформоване, зокрема, з ополчення, військових сил еялетів, зтяжених провінційних підрозділів. До нього увійшли 8 тисяч сіпаків та 12 тисяч яничарів; 10-тисячне військо кримського хана Джанібек-Гірея; 5-тисячна Буджацька та Добрудзьська орда на чолі з Кантеміром-мурзою. Із молдавським господарем Александром Еліашем, престол якого невдовзі посів Стефан Томша, до султана прийшло 5-тисячне військо. Дещо більші сили привів під Хотин волоський (мультянський) господар Раду Міхні – 6–7 тисяч вояків. На думку Л. Подгородецького, загальна чисельність сил Османа II під Хотиним становила від 102 до 108 тисяч осіб, а крім них – ще декілька десятків тисяч озброєних слуг і солдатів допоміжних служб. Під час Хотинської битви у турків було 62 гармати (напевно, вони мали чисельнішу артилерію).

Зроблені Л. Подгородецьким підрахунки чисельності армії Османа II, яку він привів під Хотин, є орієнтовними, оскільки немає надійної статистики, приміром, щодо дезертирів, які втекли по дорозі навівну. У джерелах можна знайти дані, які відрізняються від підрахунків цього дослідника. Наприклад, він уважав, що підрозділи з Анатолії (тобто азійської частини Османської імперії), якими командував бейлербей Гасан-паша,

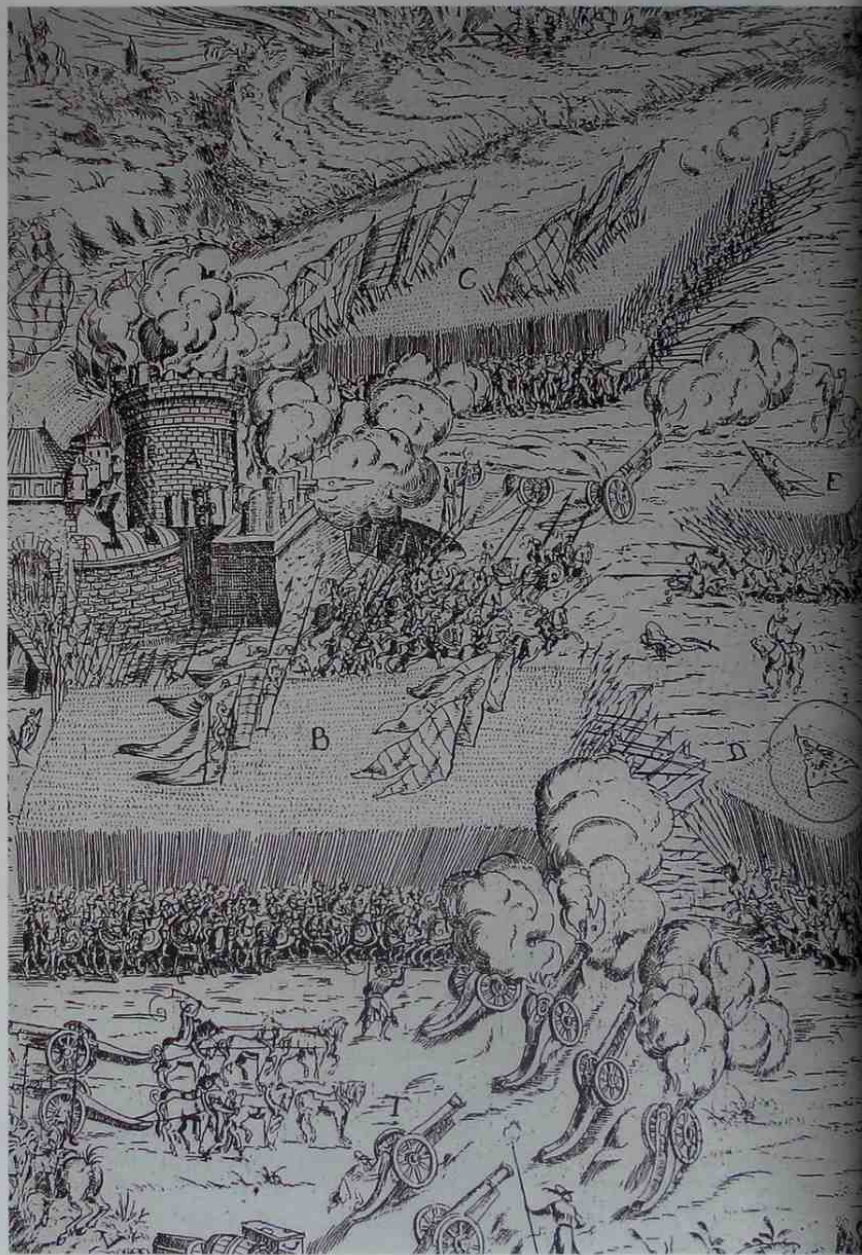

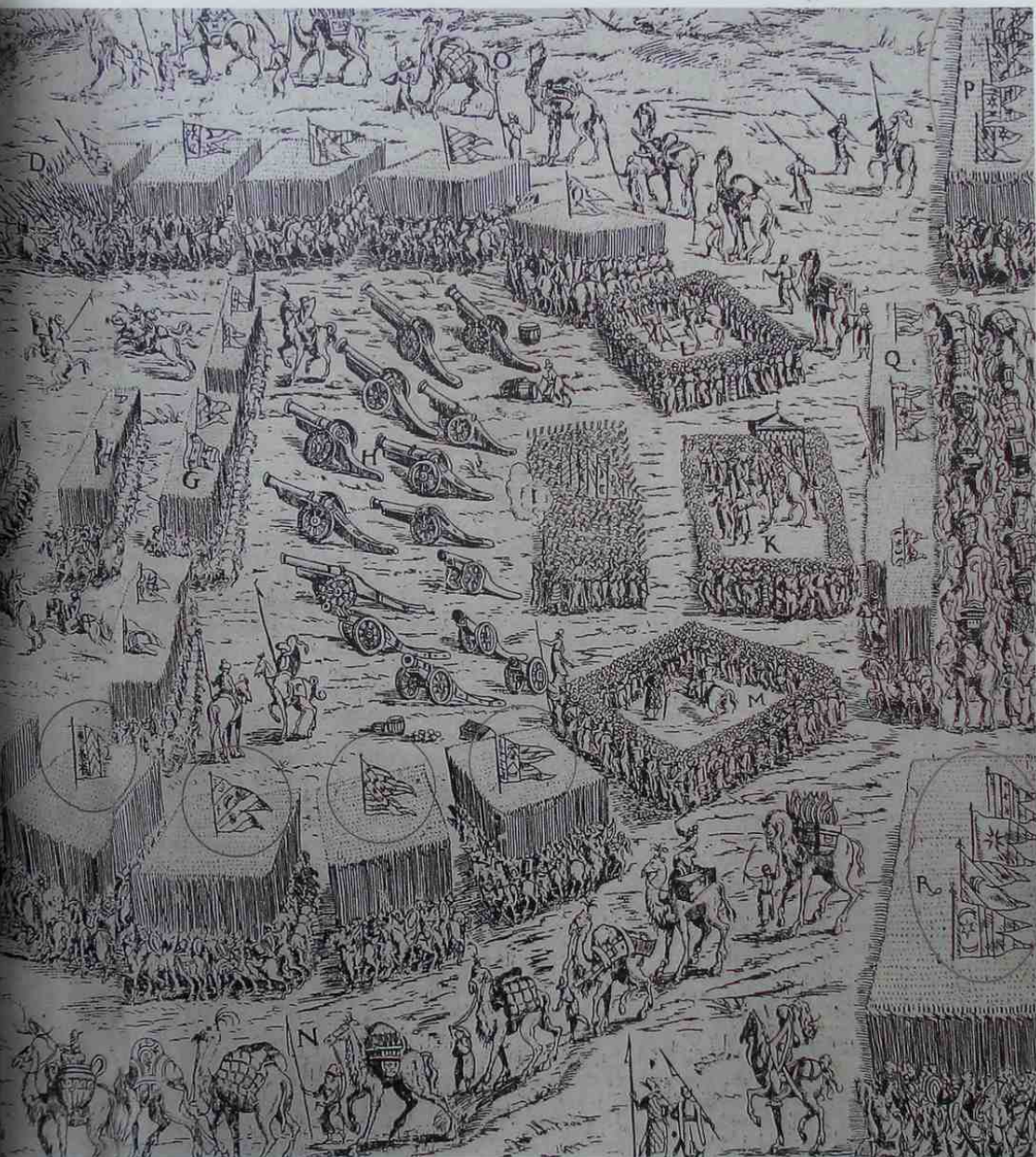
Турецька гармата XVI ст.
Військовий музей у Стамбулі

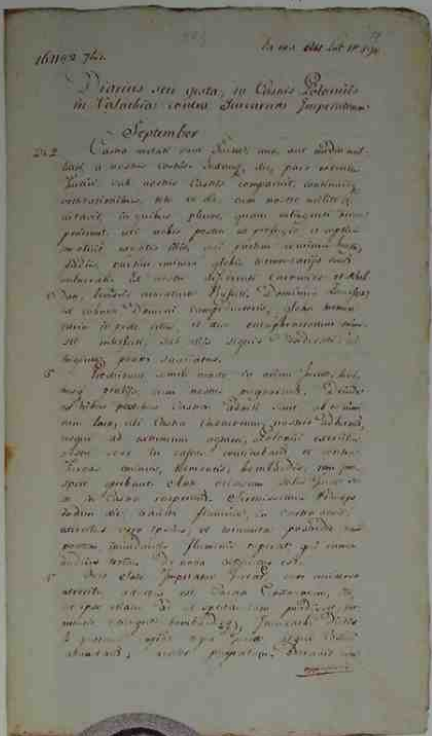

Процес виготовлення важких гармат.
Мал. з турецького трактату «Usul-i Sivaya»

Бойове шиккування
турецької армії.
Гравюра з видання
Л. Фроншпергера
«Von Keiserlichen
Kriegsrechten».

потенційно могли налічувати 25 тисяч, однак насправді їх було лише 14 тисяч. Водночас захоплені у полон на початку вересня 1621 р. вояк із цього підрозділу на дотепі визнав, що під командуванням Гасана-паші перебуває 20-тисячне військо.

Неважко переконатися, що за наявного стану джерел немає можливості зробити більш точні підрахунки чисельності армії Османа II під Хотиним. Щоб дістати про це принаймні приблизне уявлення, можна, зокрема, скористатися відповідними оцінками командування польсько-литовської армії. До того ж, є можливість порівняти ці оцінки з інформацією про турецьку армію польських розвідників. У цьому плані привертало увагу висновки Я. К. Ходкевича, зроблені ним у листі до Сигізмунда III від 4 серпня 1621 р. Литовський гетьман відкинув як недостовірне повідомлення про майже двомільйонну армію турецького султана. Мажучи у своєму розпорядженні різні розвідувальні дані, він дійшов висновку, що насправді в Османа II було 90 тисяч «спіонсодців», 30 тисяч яничарів та 50 тисяч татар, тобто усього 170 тисяч осіб.

Пишучи цього листа польському королю, Я. К. Ходкевич напевно радше перебільшував, аніж применшував чисельність противника, з яким йому доведеться зійтися у битві. Про турецькі сили збереглося повідомлення шляхтича Юрія Вороцького – бувалого вояка, який потрапив у турецький полон під час Цецорської битви 1620 р. У червні 1621 р. він утік із Стамбула і 16 липня поінформував польсько-литовське командування про армію Османа II. Серед іншого, він зазначав, що «при самому імператорові турків 75000, арабів – 30000, греків, вірмен, болгар, сербів із різними християнськими лодьми 47000, яничарів 10000. Артилерії – 260 гармат». Із наведених Ю. Вороцьким даних випливає, що чисельність армії Османа II становила понад 162 тисячі осіб. Видається, що така інформація є доволі близькою до відповідних оцінок Я. К. Ходкевича. Щоправда, литовський гетьман у листі до Сигізмунда III від 4 серпня 1621 р., вочевидь збільшив чисельність, зокрема, найбоекватнішої частини турецьких сил – яничарів, яких він нарахував аж 30 тисяч. Адже за даними Ю. Вороцького їх було лише 10 тисяч.

Привертало до себе увагу підрахунки чисельності підрозділів турецької армії, що їх зробив у Стамбулі якийсь польський розвідник, котрий спостерігав за силами Османа II, починаючи від урочистого візду султана зі Стамбула наприкінці квітня 1621 р., і приблизно до середини червня. Описуючи візд Османа II зі столиці (до мечеті Дауд Паша, де традиційно зупинялося військо перед походом), зазначений розвідник звернув увагу як на саму церемонію, зовнішній вигляд її найвищихначінших учасників, так і на чисельність деяких бойових підрозділів.

Ян Кароль Ходкевич та сторіччя одного із шотенців Хотинської війни 1621 р.

З-поміж іншого, він зауважив, що попереду султана їхала сотня гарно одягнутих вершників. Сам Осман II сидів на скакуні з жовтавою шерстю, голову якого прикрашали два плюмажі: пір'я першої з цих прикрас було завширшки у два пальці, а другої – завширшки у долоно. Султан мав на собі червону атласну фезезію (верхній одяг без коміра і пояса, з широкими рукавами та фрагментами хутра), підшиту горностаем. На ньому був також червоний атласний долман (верхній одяг, прикрашений гуздіками та шнурками). Двоє покоєвих Османа II у червоному парчевому одязі несли його шаблю, а також сагайдак, усяяний коштовним камінням. За ними прямував увесь султанський двір, що налічував 4 тисячі осіб. Четвірки коней сивої масті тягнули два вози, прикрашені парчею, і ще два вози – зеленим сукном. Важко ступами чотиря слони, на спинях яких лежали намети, розраховані на 15 осіб. Чотириста верблюдів несли на собі призначені для війська гроші, а ще шість тисяч верблюдів – військові вантажі. Поряд з корогвами, під якими йшли солдати султана, грали трубачі та інші військові музиканти. На вершечку деяких корогв, біля куль, які їх увінчували, можна було помітити підвішені амулети («завобони, або чари»). Своєрідного колориту процесії надавали дерев'яні – мусульманські ченці-жебраків, одні з яких безперестанку щось вигукували (начебто «ху! ху! ху!»), тоді як інші співали та били в тлумбаси. Попереду, посередині та наприкінці кінці процесії їхали вершники у вивернутих ведмежих шапках, які веселили усіх, щоб піднести солдатам бойовий дух. Разом з учасниками урочистого султанського візду вели мисливських собак.

Що ж до військових підрозділів, то польський розвідник звернув увагу насамперед на яничарів, які марширували під чотирма згорнутими корогвами, обшитими червоним сукном, а також під трьома бунчуками. Причому яничари увесь час змішувалися, аби їх не можна було порохувати. Як з'ясував польський спостерігач, котрий виявляв до султанського візду специфічний інтерес, під корогви мусило

статі 20 тисяч вояків, а гід бунчуки – 1,5 тисячі вояків. Проте йому вдалося нарахувати лише 12 тисяч яничарів. Під шістьма корогами та чотирма бунчуками «чавушів» повинні були марширувати 30 тисяч вояків, однак насправді їх налічувалося заведше 10 тисяч. Серед підрозділів, які йшли із султаном, були й такі, що склалися лише з 60, 200, 400 та 2000 осіб. 8 червня під Адріанополем відбулося стягнення основних сил турецької армії – сюди підтягнулося ще близько 155 тисяч солдатів.

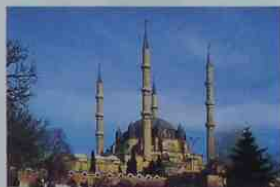
Тобто, згідно з даними польського розвідника, протягом мобілізації збройних сил Османської імперії з кінця квітня і до 8 червня під бойові короги Осман II зібрався понад 187 тисяч вояків. Ці цифри чисельності турецької армії не були остаточні (у них не враховано, приміром, татар Джанібек-Гірея, а також те, що під час маршу султана до кордонів Речі Посполитої його сили зменшувалися, у тому числі через дезертирство). Хоча вже загадані дані анонімного польського розвідника відрізняються від повідомлення Ю. Вороцького (станом на червень – початок липня) про 162-тисячну турецьку армію, а також від прогнозу Я. К. Ходкевича від 4 серпня 1621 р. про 170-тисячні сили султана, однак усі ці показники чисельності сухопутних збройних сил Османської імперії порівняно близькі між собою. Принаймні їх не можна зіставити з гіпертрофованими джерельними повідомленнями про мільйон або ж два мільйони турецьких солдатів.

Отже, визначаючи орієнтовну чисельність турецької армії, яка прийшла під Хотин, потрібно брати до уваги розглянуті вище джерельні повідомлення про 162-тисячне, 170-тисячне та понад 187-тисячне військо Осман II. Хоча ці дані на час їх появи напевно перебільшені, однак вони є порівняно реалістичні. У принциповому плані можна погодитися з підрахунками Л. Подгородецького про 102–108-тисячні сили турецького султана, що мали 62 гармати. Округливши чисельність основного особового складу цієї армії до 110 тисяч осіб, а також додавши до цього числа близько 40–50 тисяч слуг та солдатів допоміжних служб, отримуємо 150–160 тисяч осіб. Із великою долею вірогідності саме така за чисельністю армія перебувала у розпорядженні Осман II під час Хотинської битви.

4 червня турки відправили на бойове завдання дванадцять своїх шпигунів. Різними дорогами вони повинні були проникнути на територію Речі Посполитої та бунтувати проти польської влади православне населення. Шпигуни начебто мали на руках якісь патріарші грамоти, котрі їм належало використати з підривною метою. Осман II відправив перед собою передові підрозділи, а сам зі своєю армією 9 червня 1621 р. рушив до Дунаю – у завойовницький похід проти Речі Посполитої.

Від Адріанополя султан із головними силами просувався в напрямку розташованого на Дунаї Нікополя. Тим часом його передові підрозділи пржмували до Галаца. Через розмиті дощами дороги солдати вибивалися з сил, не легше було і коням, верблюдам та буйволам, які перевозили вантажі. В ролі в'ючних тварин – перевізників військової амуніції – довелося виступити також чотирьом слонам, яких свого часу подарував турецькому султану перський шах. На початку липня передові турецькі підрозділи добралися до Дунаю. Ідучи уздовж цієї ріки через Добруджу (історична територія між нижньою течією Дунаю та узбережжям Чорного моря), вояки Османа зіткнулися з великою посухою, яка забрала у них чимало коней.

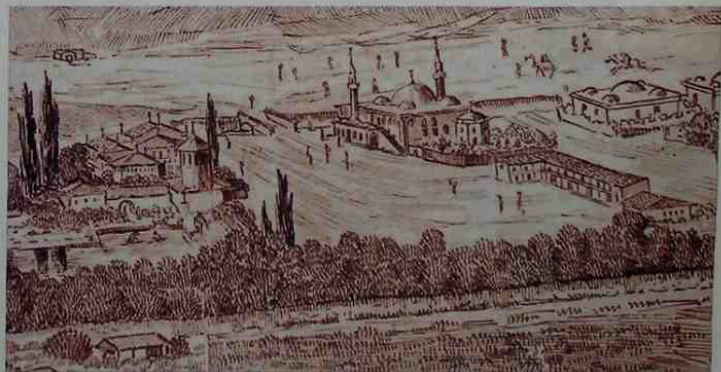
Турецька армія зупинилася під Ісакчею (Облущичею – місто на правому березі Дунаю за 35 км на північний захід від сучасного румунського міста Тульча). Саме тут турецьке командування вирішило навести понтонний міст, аби переправити своє військо на лівий берег ріки, ширина якої сягала у цій місцевості близько 700 м. Щоб підняти бойовий дух своїх вояків, султан наказав роздавати їм гроші – для цього знадобилося декілька днів. Осман II вирішив похизуватися перед військом своїм умінням стріляти з лука на далеку відстань. Випущена ним стріла начебто перелетіла через річку, увіткнувшись у протилежний берег. Аби увіковічити свій подвиг, він наказав установити там мармурову колону.

Мечеть Селіма – головна мусульманська святиня Едріне (Адріанополя)

Турецькі щити XVI ст., плетені з лози, прошиті шовком, із бронзовими захисними накладками були практичні та легкі. Музей «Топкапи Сарай» у Стамбулі

Вигляд ханського палацу у Бахчисарай – столиці Кримського ханства, яке було васалом Османської імперії

Реконструкція бойового обладунку яничара. Військові музеї у Стамбулі

Наукиник XVIII ст., прикрашений коштовним камінням, лук і шолом із позолотою XVII ст.

Музей «Топкапи Сарай» (1, 2); Військовий музей у Стамбулі (3)

11 липня 1621 р. завершилося наведення понтонного мосту через Дунай і розпочалася переправа. Однак швидка течія розірвала міст, через що на дні опинилися 6 гармат, близько 200 буйволів, а також чимало солдатів. Тим, хто споруджував міст, довелося дорого заплатити за свої будівельні працязки – їх посадили на палю. Невадві міст полагодили і переправа продовжилася. Одному польському розвідникові вдалося встановити, що підрозділи султанської армії переправлялися через Дунай не лише під Ісакею, а й під Галацху, де вони використовували для цього свої чайки. 9 липня під Ізмаїлом турецьким солдатам вдалося перевезти на лівій беріг ріки 14 середніх гармат.

18 липня вся армія Османа II перейшла на лівій беріг Дунаю і рушила теренами Молдавії. Наприкінці липня до неї приєдналися підрозділи, які привів бейлербей Діарберкір (місто на південно-му сході сучасної Туреччини) Ділавер-паша. Прийшов також зі своїми силами молдавський господар Александр Блішч. Султану доповіли, що під Хотином укріпилося 50–60-тисячне військо Я. К. Ходкевича, яке має у своєму розпорядженні сильну артилерію, і що на допомогу литовському гетьманові йде корольович Владислав зі своїм військом, а запорожці вже рушили спустошувати Бессарабію. Ця інформація неабияк стривожила турецьке командування, яке не хотіло допустити об'єднання сил противника. Однак звадити цьому було важко, оскільки виснажене майже двомісячним походом військо не могло рухатися швидше. Розпочалося дезертирство, в тому числі серед яничарів. 16 серпня передові турецькі підрозділи підійшли до Цецори. По тому, як туди підтяглися основні сили, армія Османа II виступила в напрямку Хотина, до якого залишалося близько двох сотень кілометрів. Невадві турки розпочали бої із запорозькими козаками, а на початку вересня підійшли до цього міста, де і спалахнула одна з найграндіозніших битв XVII ст.

РОЗТАШУВАННЯ ВІЙСЬК НА ПОЛІ ХОТИНСЬКОЇ БИТВИ ТА ОБЛАШТУВАННЯ ЇХ БОЙОВИХ ПОЗИЦІЙ

Вибір місця, де мали зійтися у битві головні сили армії Османа II та збройні сили Речі Посполитої, фактично був за Я. К. Ходкевичем. Керуючись певними стратегічними міркуваннями, він вирішив зустріти ворога під Хотинською фортецею. У травні 1621 р. запропонований литовським гетьманом план війни схвалив Сигізмунд III. Вже 8 серпня Я. К. Ходкевич із частиною бойових підрозділів був у Хотині. Під керівництвом голландського інженера Вільгельма Апфельмана розпочалося спорудження лінії оборони польсько-литовської армії на прилеглому до Дністра плато площею кілька квадратних кілометрів.

В. Апфельман безперечно був виразником ідей тогочасної нідерландської литовським фортифікації. Ці ідеї зводилися насамперед до будівництва системи польових земляних укріплень, які не лише добре протистояли ворожому обстрілу, але й надавали можливість організувати ефективну систему вогню, без «мертвих» зон для стрільби. Приблизно через кожні 220 м, тобто на відстані ефективного вогню з мушкетів, між насипними земляними валами (перед якими викопували або сухий, або наповнений водою рів) споруджували bastioni, з'єднані між собою ходами. Bastioni являли собою п'ятикутні у плані земляні оборонні споруди, у яких можна було встановити декілька гармат. Їх п'ятикутна форма давала можливість вести обстріл як території по фронті, так і з боків, що, у свою чергу, допомагало прикривати вогнем розміщені за bastiоном земляні рови та вали, а також надавати вогневу підтримку сусіднім bastiонам.

Такі оборонні споруди представлено на гравюрі Якоба Лауро «Війна Польщі з Туреччиною 1621 р.», що була створена у 1624 р. на замовлення Папи Римського. На цій гравюрі видно також обриси деяких інших споруд bastiонного типу, можливо, горняверка (складався з двох напівbastiонів) або кронверка (bastiон, посилений з боків напівbastiонами).

Аби ніщо не завало втіленню у життя фортифікаційних ідей В. Апфельмана, польсько-литовське командування вирішило спалити містечко Хотин. Залишили тільки муровану церкву, пристосовавши її до потреб оборони. Щось споруджувати у східній частині майбутнього військового табору не вичинало необхідності. Адже там на високих кручах над Дністром вже стояв цегляний Хотинський замок із трьома вежами та мурами, ширина яких становила 6 м, а висота – до 40 м. Із півночі замок омивав потік, русло якого пролягало глибоким урвищем. Однак головну роль в обороні польсько-литовського війська повинен був відіграти не цей порівняно невеликий замок, а захищені від артилерійського вогню польові укріплення. Йдеться, зокрема, про високий земляний вал із викопанім перед ним ровом, що тягнувся на декілька кілометрів навколо позицій війська Я. К. Ходкевича. На вразливих ділянках оборони та з врахуванням особливостей рельєфу десь через кожних 200–220 м вал змінювався винесеним в поле невисоким bastiоном, який із тилу сполучався з сусідніми ділянками земляного валу. Для посилення оборони військового

табору на деяких її ділянках зробили додаткові укріплення. Перед табірним валом, на певній відстані від нього, вирили окопи, що стали передньою лінією оборони. Зокрема, вони прикривали підступи до двох табірних воріт. На передній лінії оборони звели також форти, що давало можливість вести фланкуючий вогонь. Однак повністю завершити фортифікаційні роботи на передній лінії оборони та зробити її судячи до приходу під Хотин армії Османа II не вдалося. Тож і під час Хотинської битви полки та литовці продовжували споряджувати, зокрема, замасковані окопи, в яких розміщували артилерію та піхоту. У будь-якому разі оборона польсько-литовської армії була ешелонована, що створювало труднощі для ворога, який намагався її прорвати.

Про розташування позицій хотинських оборонців, у тому числі сил Я. К. Ходкевича, збереглися скруті свідчення. Вони містяться нисамперед у деяких щоденниках Хотинської війни, а також у листах учасників боїв під Хотином. Зокрема, доволі детальний, хоча не зовсім чіткий опис таборів поляків і литовців, лісовчиків, а також запорожців навів у своєму щоденнику Я. Остророг. До наших днів дійшло також графічне джерело, що певною мірою проливає світло на питання, яким саме було поле Хотинської битви. Йдеться про вже згадану гравюру Я. Лауро.

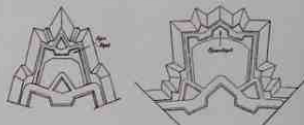
Північно-західна сторона польсько-литовського табору розпочиналася від Хотинського замку, зведеного при впадінні невеликого потоку у Дністер. Є підстави стверджувати, що розташований поблизу цієї фортеці північний край позицій польського війська (а саме воно стояло у цій частині табору) проходив гребенем глибокого урвища, по дну якого протікала вода. Високі схили цього урвища, що тягнулися у південно-західному напрямку від Хотинського замку, сягають кількох десятків метрів. Однак приблизно за сотню метрів від фортеці вони починають знижуватися, переходячи у балку. Якщо йти вгору за течією потоку, то можна помітити, що за декілька сотень метрів від Хотинського замку він різко повертає на південь, залишивши дещо північніше невеликої довжини яр. Десь за 280 м від початку цього яру стоїть мурована Миколаївська (Красна) церква, у якій під час Хотинської битви оборонялися польські піхотинці на чолі з Кохановським. Між цією церквою та основною лінією оборони польського табору, що проходила вздовж правого берега потоку, була багниста місцевість.

Ця лінія оборони вочевидь і надалі мала прив'язку до правого берега. Пояснялося це тим, що навіть на відстані понад кілометр від того місця, де потік круто повертає на південь, його правий берег сягав кількох десятків метрів, тобто, такий рельєф був сприятливий для оборони. Можемо припустити, що оборонний вал польського війська з елементами додаткової фортифікації тягнувся вздовж потоку аж до його витоків. Йдеться про вододіл Хотинського плато, який знаходиться поблизу сучасної хотинської вулиці К. Галкіна (на її ділянці між вул. Васильєва та Чернівецькою), де колись була болотиста місцевість. Приблизно тут закінчувалася північно-західна табірна сторона. Тут, на валу, а також в окопах перед ним оборонялися піхотинці хелмінського воєводи Я. Вейгера.

З джерел відомо, що на північно-західній лінії оборони польського війська були одні ворота, влаштовані у насипному валу (їх називали Польськими). Зокрема, про це писав напередодні боїв якийсь

Сигізмунд III Ваза.
Худ. М. Баччареллі

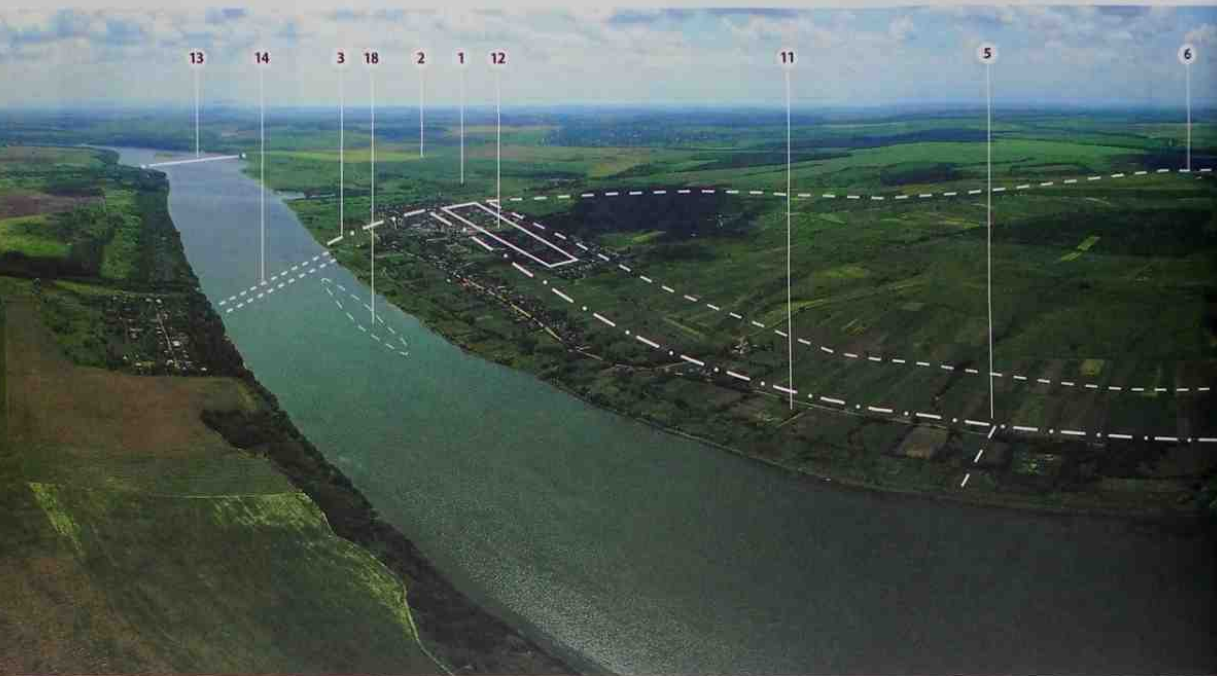

Кресленки укріплень
типу горнверк і кронверк

Північний край позицій
польського війська знаходився
біля мурів Хотинського замку

Орієнтовна дислокація бойових позицій військ Речі Посполитої (з прив'язкою до сучасного ландшафту)

Орієнтовне розташування передньої лінії оборони козацького табору і ставки П. Сагайдачного

1. Командний пункт султана Османа II
2. Ставка султана Османа II
3. Передня лінія оборони козацького табору
4. Тилова лінія козацького табору
5. Тилові укріплення козацького табору
6. Литовські ворота
7. Ставка гетьмана Я. К. Ходкевича
8. Ставка королевіча Владислава
9. Польські ворота
10. Ставка С. Любомирського
11. Ставка гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного
12. Табір лісовників
13. Турецький міст
14. Брід біля козацького табору
15. Хотинський замок
16. Польський міст
17. Миколаївська (Красна) церква
18. Острів напроти козацького табору

Орієнтовне розташування Польських воріт

Орієнтовне розташування ставок королевиці Владислава I Ходкевича та Литовських воріт

Королевич Владислав на тлі поля Хотинської битви. Худ. кола П. Рубенса. 1624 р. Родовий герб Вазів

невідомий на ім'я учасник Хотинської битви у своєму листі до приятеля. Цей автор підтвердив повідомлення інших джерел про те, що польське військо розмістилося на території, де раніше стояло містечко Хотин, а навколо табору були глибокі яри і зарості кущів. Він відзначив також те, що обороні вельми сприяв скелястий берег Дністра.

Де саме спорудили Польські ворота? Певною мірою про це повідомляють джерела, які містять інформацію про артилерійські обстріли турків. Із них випливає, що, по-перше, після того, як 7 вересня турки встановили свою артилерію навпроти Польських воріт, а також окопів, що знаходилися перед валом, і відкрили вогонь, гарматні ядра дістали території табору, долітаючи до наметів королевічя Владислава. Тобто ці намети були приблизно на одній лінії з турецькими гарматами та Польськими воротами. Вочевидь вони стояли на декілька сотень метрів південніше цих воріт. Королевіч у цих наметах не мешкав – він зупинився далі від них, у глинобитній хатинці. По-друге, 28 вересня ядра важких турецьких гармат, розташованих на лівому березі Дністра на 3–4 км нижче Хотинського замку, долітали до ставки королевічя Владислава. Звідси напрашується висновок, що хатина королевічя, а також його намети неподалік Польських воріт, лежали приблизно на одній смузі території, зорієнтованій у південно-східному напрямку (напевно між сучасними хотинськими вулицями Дудніченка та Кліща). Самі ж Польські ворота очевидно звели перед потоком, який на початку XVII ст. починався біля верхів'їв плато. Щодо сучасних хотинських реалій, то це є місцевість біля вал. Галкіна, на її перетині з вулицями Дудніченка та Кліща.

Підступли до Польських воріт продовжували укріплювати і після початку Хотинської битви. Підтвердженням цього є те, що 3 вересня перед ними і табірним валом спорудили автономні вузли оборони – «таборики». Їх укріпили возами, засипаними землею, змішаною з гноєм. Неподалік Польських воріт розташовувалася ставка С. Любомирського, який командував усім правим крилом польсько-литовської армії.

Біля верхів'я потоку північно-західна сторона табору польсько-литовської армії сполучалася з його південно-західною стороною. Звідси оборонні укріплення тяглися на понад 3 км у бік Дністра, орієнтовано аж до яру в сучасному селі Анадоли Хотинського району. Цей яр зображено на гравюрі Я. Лауро. Нині його можна локалізувати більш ніж на кілометр північніше від пагорба, що височить на відстані понад 700 м від Дністра. Цей пагорб місцеві мешканці називають горою Замчисько, а в Кам'янецькій хроніці він фігурує під назвою Городище.

У цій табірній стороні, під захистом якої від вершини плато стояли підрозділи королевічя Владислава, а ближче до Дністра – литовське військо, були лише одні ворота, які дістали назву Литовські. Їх влаштували в оборонному валу на відстані 2 км перпендикулярно до ріки. Як писав очевидець, біля цих воріт «гори, рови, з яких зручно виходити у поле, – і це поле служить лише нам, а не неприятелю, адже від цього поля наш табір захищають ліси, і жоден ворог не має жодної можливості заглянути до нас». Звідси бачимо, що пересічена місцевість зі смугою лісу створювали сприятливі умови для оборони цих воріт. 4 вересня німецькі піхотинці полковника Г. Денгоффа спорудили на горі перед Литовськими воротами земляні укріплення, а 7 вересня поряд із ними викопали шанці німецькі піхотинці полковника Лермунта, які тягнулися у бік Дністра до оборонних укріплень лісовчиків та запорозьких козаків.

Козацький табір. Гравюра XIX ст.

На певній відстані від Литовських воріт у межах табору розмістилася ставка головнокомандувача коронного та литовського війська – Я. К. Ходкевича. Поблизу неї, на відстані близько кілометра північніше від Литовських воріт, мешкав у глинобитній хатині королевічя Владислава. Сусідами його війська справа по фронту були підрозділи С. Любомирського, а зліва, в напрямку до Литовських воріт – литовські підрозділи Я. К. Ходкевича.

Неподалік Литовських воріт оборонні вали повертали на схід, утворивши південну табірну сторону. Вона тягнулася щонайбільше на кілька сотень метрів і з'єднувалася із північно-східною стороною табору. Остання проходила уздовж правого берега Дністра. Її укріплення доходили до того місця, де розпочинався високі дністровські кручі. Робити якісь великі фортифікаційні роботи на цих кручах, починаючи від Хотинського замку і на відстані близько 1700 м униз по течії Дністра, не було жодної потреби.

У 20-х числах вересня в обороні польсько-литовського війська відбулися помітні зміни. Через значне зменшення його особового складу довелося звузити лінію оборони. Відтак на важливих ділянках передової живірам, які ще залишалися в оборонних спорудах, винесених перед валами, було наказано зруйнувати свої позиції та перебратися в головний табір.

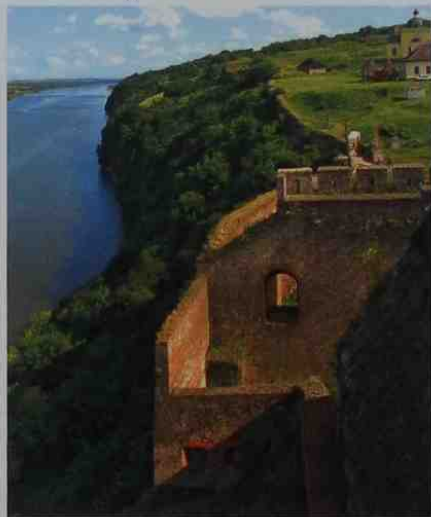
Ще 22 серпня з південного боку польсько-литовського табору, на схилах плато, поблизу вже згаданого яру у с. Анадоли стали лісовчики. Укріплення їхнього табору напевно були такі ж, що й у решті війська Я. К. Ходкевича. Оскільки лісовчиків налічувалося лише 1200 (або 1300) осіб, їхній табір був невеликий. Його південна сторона, що прилягала правим краєм до валу литовського війська, очевидно була не довше 100 м, а північно-східна (також тягнулася до литовських укріплень) сягала близько 400–450 м. У джерелах зустрічаються вказівки про ворота (причому у множині), які ведуть «до води», тобто до Дністра. Можна впевнено стверджувати, що одні з цих воріт – Литовські. Ще одні ворота на цьому фланзі оборони польсько-литовського війська вочевидь належали лісовникам, котрі, як було зазначено, фортифікували свій табір за зразком укріплень, що їх мали основні сили Я. К. Ходкевича. Ворота лісовників найвірогідніше були на південному боці їхнього табору.

Місце розташування табору запорожців під Хотиним допомагає визначити гравюра Я. Лауро. На ній можна побачити, що цей табір стоїть у дністровській долині і має форму чотирикутника. Напроти зверненої до Дністра табірної сторони зображено острівцю. До того, як наприкінці 1960-х років спорудили Новодністровську ГЕС, що спричинило підняття рівня води у водосховищі та затоплення цього острова-коси, останній сягав 200 м завдовжки і 4 м завширшки. Він знаходився за 250 м униз по течії Дністра від господарських споруд (котельні) середньої школи с. Анадоли (вул. Шкільна, 1). Поблизу цього острова був брід, глибина якого становила не більше 1–1,3 м за ширини ріки 350–400 м. Із гравюри Я. Лауро можна зробити висновок, що правий край передньої лінії оборони козаків прилягав до яру, який спускався з плато в річкову долину. Вочевидь це був той самий яр, поблизу якого розмістилася південно-західна окраїна польсько-литовського табору.

Отже, в районі цього яру пролягав передній край оборони запорозького війська (поблизу будинку №17 по вул. В. Яцюка у с. Анадоли). Ширина дністровської долини у цьому місці становила 400–450 м. Відповідно саме таким завдовжки був земляний вал, насипаний запорожцями, на якому вони встановили свою артилерію. Перед валом пролягав невеликий природний яр. Запорожці його поглибили, перетворивши на оборонний рів. У козацькому таборі П. Сагайдачного не було воріт. Запорожці не зробили їх не лише через брак часу (через кільканадцять годин по їх прибутті під Хотин вони вже вступили у жорсткої бої з армією Османа II), але й тому, що не мали у цьому практичної потреби. Адже у Хотинській битві козаки під час своїх атак зазвичай не використовували кінноту, для якої потрібні були проходи у валах. Навіть якщо такі ворота спорудили б для проходження крізь них піхотних підрозділів, то 40-тисячне козацьке військо виходило б крізь них із табору та поверталось назад дуже довго, що було неприйнятно у бойовій обстановці. Робити ж декілька воріт на ділянці валу завдовжки до 450 м не було сенсу, оскільки це лише погіршило б його оборонні можливості. Отож за потреби запорожці перелізали через свій вал.

Земляний вал був не єдиною фортифікаційною спорудою козаків. Під ним у межах табору була додатока лінія оборони із возів принаймні у два ряди, укріплених землею. Такі ж самі укріплення захищали запорозький табір і з іншого боку – того, що пролягав біля північних плато і тягнувся на північний захід приблизно на 3250 м до початку узгір'я, в яке, поступово звужуючись, переросла річкова долина. Хоча всю цю долину займали запорожці, однак фортифікаційні укріплення були не на повну її довжину, а лише приблизно на 1 км. Двома рядами возів було укріплено також західний табірний бік. Як правий фланг, так і тил козацького війська були у безпеці, адже біля них на плато стояли литовські сили (позиції литовського війська знаходилися вище приблизно на 100–120 м від розташованих у дністровській долині козаків).

Лівий фланг запорожців мав добрий природний захист, адже його захищала така значна водна перешкода, як Дністер. Щоправда, козакам завжди потрібно було стеретися того, що ворог почне форсувати ріку. Окрім того, Дністер не рятував козаків від турецької артилерії, встановленої на лівому березі. На гравюрі Я. Лауро можна побачити, що цю сторону захищав лише один ряд із возів. Можливо, лівий фланг запорозького війська таки мав потужніші укріплення. Щоправда, у будь-якому випадку вони не могли захистити територію табору від ядер ворожих батерей, встановлених на доволі високому лівому березі ріки. Конфігурація запорозького табору не залишалася незмінною упродовж Хотинської битви. 23 вересня козаки перенесли передній край своєї оборони північніше принаймні на півкілометра, упритупив наблизившись до позицій литовського війська.

Вид на урвища скелястого правого берега Дністра

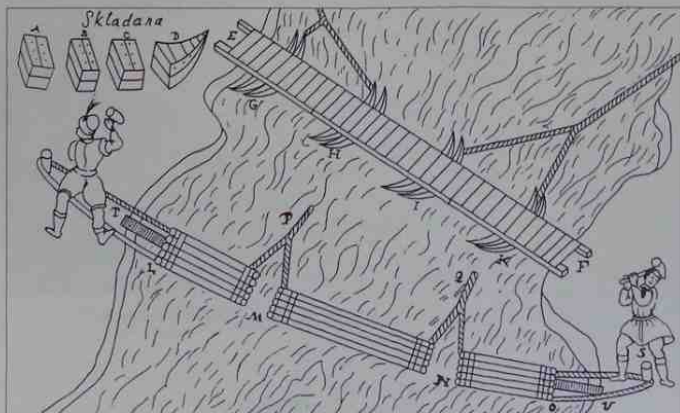
Наймалець-ландскнехт.
Гравюра XVIII ст.

Литовські стрільці

Схема спорудження наплавного мосту на човнах та плотах.
Мал. А. Делла Аква. 1635 р.

Армія Османа II стояла під Хотином великими півколом завдовжки близько 11 км – починаючи від розташованого у дністровській долині запорозького табору і до Хотинського замку. Основні сили султана були десь за кілометр від позицій хотинських оборонців. Утім, вирішуючи певні оперативні завдання, передові підрозділи турків то наближалися вельми близько до укріплень противника, то переносили свої позиції назад. Тим часом тили турецького табору могли бути віддалені від передової лінії хотинських оборонців на відстань близько 4 км. Сили Османа II в основному концентрувалися на південь та південний захід від переднього краю оборони запорожців, литовського війська та підрозділів королевіна Владислава. Певна частина сил турецького султана протистояла війську під командуванням С. Любомирського, згаюючи Хотинського замку. Командний пункт Османа II знаходився на майже сорокаметровій горі Городище.

Неподалік Дністра стояли підрозділи під командуванням бейлербеїв Діарберкіра та Анатолії Західніше розташувалися війська еялетів Караман та Рум. На центрально-західному фронті армії Османа II, спрямованому проти литовців, війська королевіна Владислава та частини підрозділів С. Любомирського, стояли підрозділи яничарів та сіпагів, війська з Буди, Румелі, Боснії, Ракки, Алеппо, Дамаска, Карамана, Кафи. Далі у напрямку Хотинського замку були позиції, зокрема, волохів, молдаван і татар.

Оскільки армія Османа II прийшла під Хотин не обороняється, а наступати, то вона не зводила великих фортифікаційних споруд. Турки переважно займалися облаштуванням на фронті позицій своїх артилерійських батарей. В тилу турецьких сил, позаду підрозділів бейлербея Діарберкіра, за наказом турецького командування спорудили стратегічний об'єкт – міст через Дністер. Цей міст розташовувався за 1,5 км від гори Городище, нижче за течією Дністра – на ділянці ріки, де колись був брід (в районі сучасного села Бабшин Кам'янець-Подільського району Хмельницької області).

МОСТИ ЧЕРЕЗ ДНІСТЕР

Перед Я. К. Ходкевичем, який 1 серпня 1621 р. прибув із частиною своїх сил до Дністра напроти Хотина, постало завдання переправити особовий склад війська, гармати та військові вантажі на правий берег ріки. Найнадійнішим способом вирішення цього завдання він вважав спорудження моста. Якою була тогочасна практика військового мостобудування? Відповідь на це запитання можна знайти у праці Анджеза (Анжело) дельа Аква. Італієць за походженням, як військовий інженер він приїхав до Польщі на початку XVII ст. У 1621 р. він побував із військом Я. К. Ходкевича під Хотином, а у 1635 р. написав підручник з артилерійської справи, у якому йшлося також про спорудження мостів.

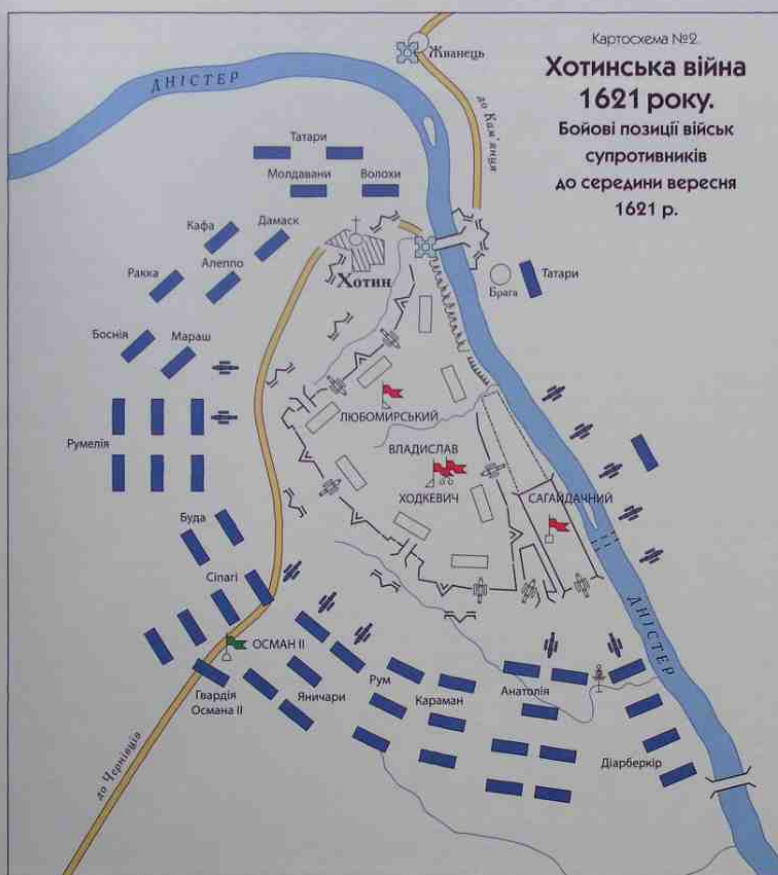
У своєму підручнику він дає опис одного з типів військово-польових мостів – мост на поглавках із бочок. Аби його спорудити, брали дві повздовжні дерев'яні балки та п'ять поперечних балок і певним чином розставляли поміж ними бочки, прив'язуючи їх канатами. Зверху робили поміст із дошок, а всю конструкцію мосту прив'язували канатами до берега. Для того, щоб міст не знесла вода, його кріпили до дна ріки якорями або ж прив'язували до колів, забитих у дно вище за течією.

В іншій конструкції наплавного мосту замість бочок використовували човни (боти), які могли склада-

ти на місці з окремих частин. Щоб виготовити такий міст, човни зв'язували попарно. Потрібну кількість таких спарених човнів розставляли на певній відстані одні від інших, розвернувши їх за течією, а зверху на них клали повздовжні балки. Потім робили поміст із дошок, а краї мосту закріплювали по обох берегах.

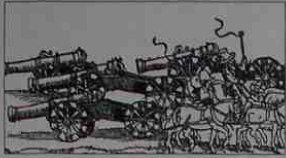
Поширеною була конструкція наплавного мосту з окремих плотів, забитих із сухих колод. Такі плоти скріплювали між собою, прибиваючи до них поперечні планки. Розриви між берегами та найближчими до них плотами, а також між рештою плотів-сегментів закладали накладними містками. Оскільки вода вільно проходила між окремими плотами, то це зменшувало тиск течії на міст і, відповідно, мінімізувало ризик його розриву. Для надійного закріплення плотів у потрібному порядку, їх прив'язували канатами до якорів. Кінці мостових канатів прикріплювали до забитих у берег палів.

Вид на Хотинську фортецю з протилежного берега Дністра

Транспортування важких гармат

Навершя османського прапора.
Військовий музей у Стамбулі

Окрім наплавних, споруджували також мости інших конструкцій, зокрема на опорах — так званих кобилицях (козлах). Основним конструктивним елементом такого мосту були дерев'яні триниоги із трьох палів, зв'язаних угорі канатами. Для надання конструкції «кобилиці» більшої міцності та жорсткості, до її палів над водою припосовували поперечні бруси, прив'язуючи їх за допомогою канатів. Такі триниоги забивали у дно парами. Потім кобилиці з'єднували поперечними брусами, а на них ставили повздожні балки. Зверху на останні настеляли поміст.

За наказом Я. К. Ходкевича на початку серпня 1621 р. його інженери розпочали наводити наплавний міст через Дністер напроти Хотинської фортеці. Як можемо припустити, це був міст на човнах. Його будівничі доволі швидко впоралися із завданням, і вже 3 серпня міст був готовий. Однак випробувати його на практиці так і не вдалося, оскільки він був розірваний течією. Литовський гетьман наказав спеціальній команді виступити угору по Дністру аж до Жидичева, щоб доправити звіди порохи. Тим часом у війську Я. К. Ходкевича декілька днів напружено працювали над відновленням розірваного наплавного мосту. Однак і цього разу будівельникам не вдалося побачити результати своєї праці — у ніч із 7 на 8 серпня Дністер знову зруйнував мостову конструкцію.

14 серпня до Я. К. Ходкевича звернувся якийсь «бідний та мізерний» чоловік. Він переконав литовського гетьмана, що йому під силу спорудити міст через Дністер. Напередодні цей мостобудівник працював землекопом у Полонному, однак вирішив утекти від свого пана. Діставши від Я. К. Ходкевича 100 злотих, він у стислі терміни організував зведення мосту. Ця споруда стояла на кобилицях, подібних до тих, які використовували на лісопилні. Йдеться про дві перехрещені палі, котрі під певним кутом забивали у кам'янисте дно (через такий характер дна кінці палів довелося обковувати залізом). Внизу мостові опори скріпили поперечною планкою, а їхні верхні кінці зв'язали. Забиті у дно попарно кобилиці з'єднали між собою брусами, зверху на них поклали повздожні балки. Поміст зробили із розрізаних надвоє дерев'яних кругляків.

Щойно зведеної споруди теж не потанчило. Адже порохи, прив'язані до берега вище по течії Дністра, зривала вода, і вони протаранили міст. Проте аварію вдалося швидко усунути, і по відновленню мосту упродовж двох днів, до 19 серпня, перейшли на правий берег Дністра всі сили Я. К. Ходкевича, які на той час були при ньому. 24 серпня на Дністрі стрілкою піднявся рівень води, і міст був частково зруйнований. Його знову відновили лише під вечір 8 вересня. Охорону цього важливого воєнного об'єкта поклали на коровгу під командуванням Ковальського. Утім 15 вересня ця охорона не завдала швидкій течії Дністра зривати частину мостової конструкції. Невадомі міст відновили. Однак вже 25 вересня стрімка дністровська вода та колоди, які на міст навмисно пускали молдавани, завдали йому таких пошкоджень, що його вже не вдалося відбудувати до кінця війни.

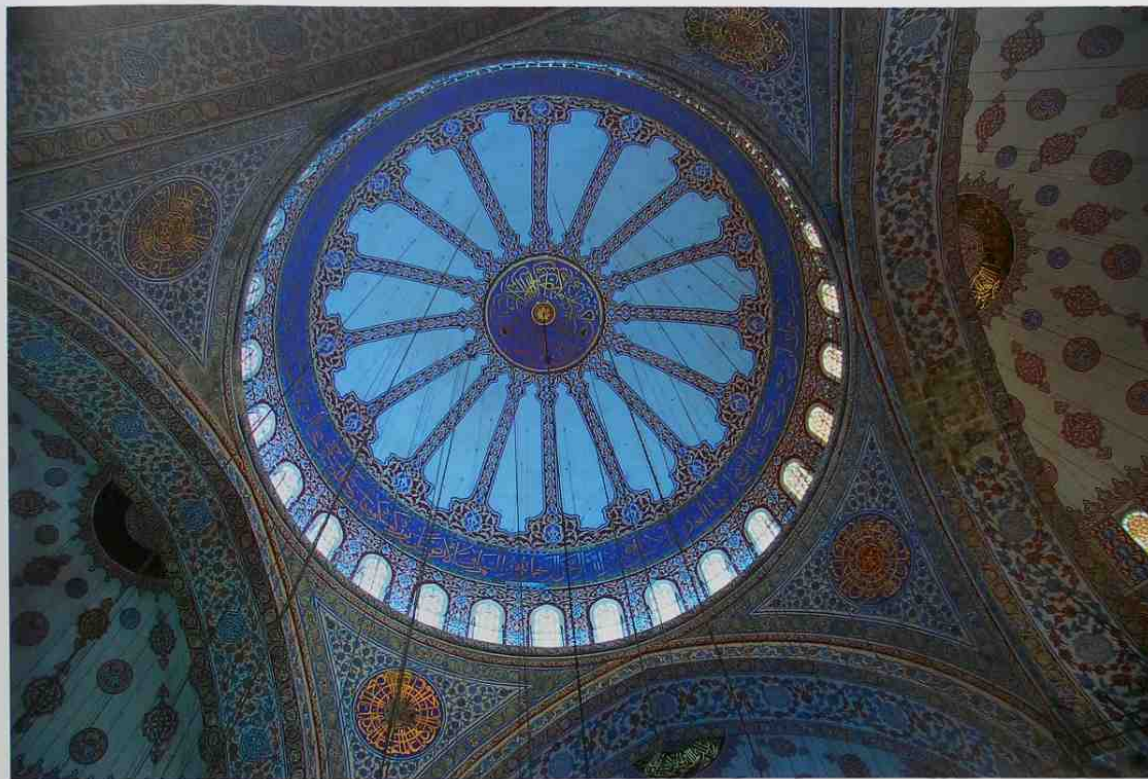
Якщо спорудження польсько-литовським командуванням під Хотином мостів постола як суцільні будівельні аврари та ремонти, що у кінцевому підсумку завершувалися остаточним руйнуванням мостових конструкцій, то в армії Османа II мостобудування стояло на значно вищому рівні. Невадомі по прибутті 2 вересня турків під Хотин вони розпочали спорудження мосту через Дністер у тилу своєї армії, а вже 10 вересня він фактично був готовий. 11 вересня по ньому вже почали перевозити гармати.

Турецький міст на Дністрі стояв на потужних палях, забитих поперек ріки у дно на відстані близько метра одна від другої. Для зміцнення мостової конструкції під лівим та правим берегом, а також посередині було забито по шість дубових палів, які у верхній частині скріпили прибитими хрест-навхрест дубовими балками. Зверху на мостові опори поклали повздожні балки. Поміст зробили із дубових колод, прибитих залізними швахами до цих балок. На колоди уклали спочатку ґрунт, потім пісок та дрібну гальку. За іншими даними, проїждку частину виклали дерном. Міст мав переїзд, а з лівого та правого берегів звели потужні дерев'яні ворота, оббиті залізними шматками. Окрім цього, перед воротами зробили додаткові укріплення із дубових колод та залізних ланцюгів.

Новозбудований міст витримував вагу важких турецьких гармат, які тягнули від 18 до 24 пар волів. Він витримав також бурхливі підйоми води на Дністрі, у тому числі повінь 25 вересня, яка катастрофічно пошкодила польський міст. Зведеної турками міст не вдалося зруйнувати запорожцям під час їхніх нічних вилазок. Для командування армії Османа II ця споруда мала неабияке стратегічне значення, адже через нього за потреби перекидали війська та артилерію на лівий берег Дністра. Мостом користувалися також татари, які переганяли по ньому полонених, захоплених на українських землях. Після завершення війни турки дозволили перейти по своєму мосту польсько-литовському війську. Турецький міст через Дністер викликав захоплення очевидців, які стверджували, що з цієї спорудюю не «можуть зрівнятися тисячі мостів».

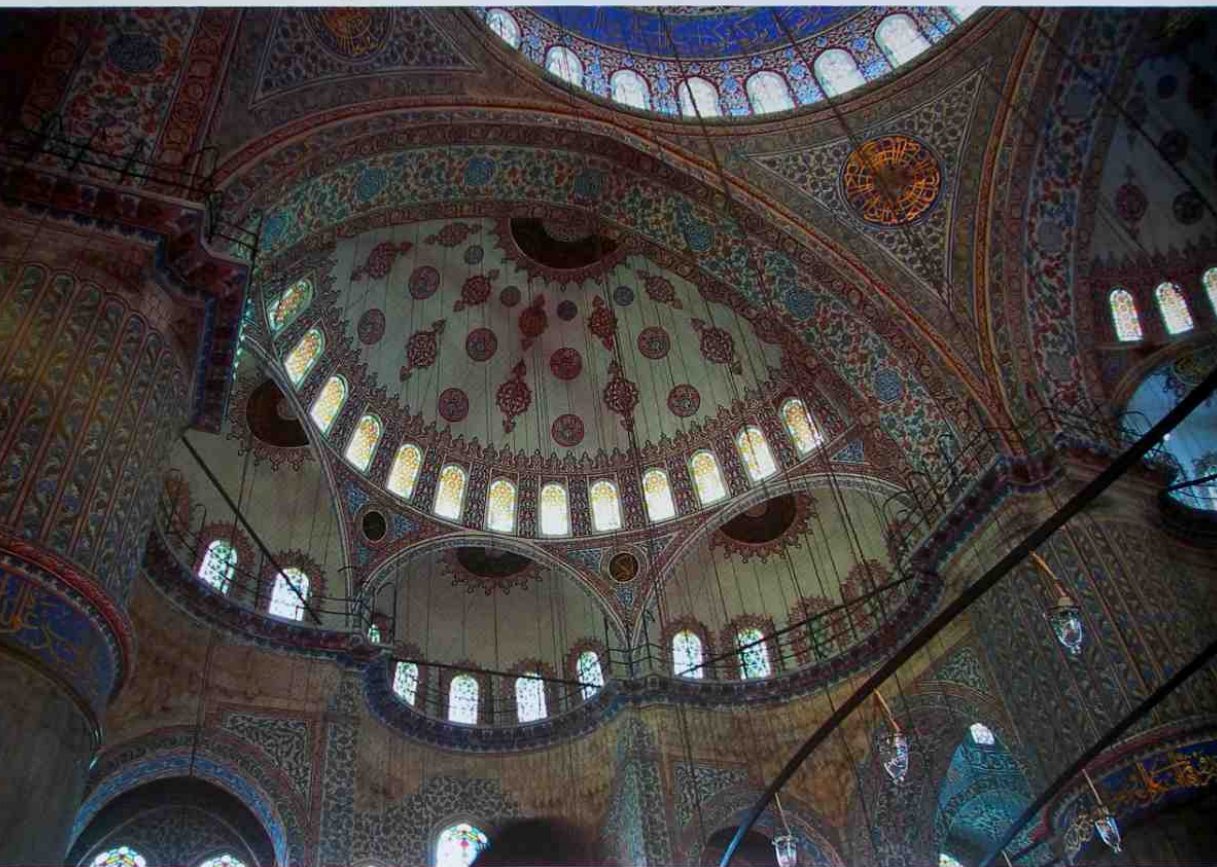
Хотинська цитаделя

Стамбул, центральний купол мечеті Султанахмет

Вид на Султанахмет – головну святиню Османської імперії XVII ст., побудовану Агмедом I, батьком султана Османа II

Скалепіня мечеті Султанахмет,
декоровані ізницькими кахлями

Мавзолей султанів Агмеда I (1603–1617)
та Османа II (1618–1622) поблизу мечеті
Султанахмет у Стамбулі

Мінарети і куполи мечеті Султанахмет

Стамбул, вітражі мечеті Султанахмет

Орнаменти з кашю в інтер'єрі гробниці Агмеда I

Поховання Агмеда I в навколлі султанів поблизу мечеті Султанахмет

Богородиця з маленьким Ісусом – мозаїчна композиція IX ст. в апсиді Софії Константинопольської, Стамбул

Головна візантійська святиня – Софія Константинопольська – після завоювання міста османами була перетворена на мечеть

Південна галерея Софії Константинопольської: Ворота Небес та Пекла – мармуровий портал, зведений до османської доби

Вид на центральну наву Софії Константинопольської з галерії другого поверху

Південна галерея Софії Константинопольської: мозаїчна композиція «Богородиця в оточенні імператора Іоанна II Комніна й імператриці Ірини»

Західна галерея Софії Константинопольської

Мусульманський міхраб (молитовна ніша) в апсиді Софії Константинопольської

Мавзолей султана Мурада III (1574 – 1595). Відомо, цей султан був батьком понад сотні дітей.

Поховання у мавзолі султана Мустафи I (1617–1618, 1622–1623), дядька Османа II, біля стін Святої Софії

Ізницькі кахлі на стіні мавзолею Мурада III

Інтер'єр мавзолею султана Мехмеда III (1595 – 1603), декорований у стилі початку XVII ст.

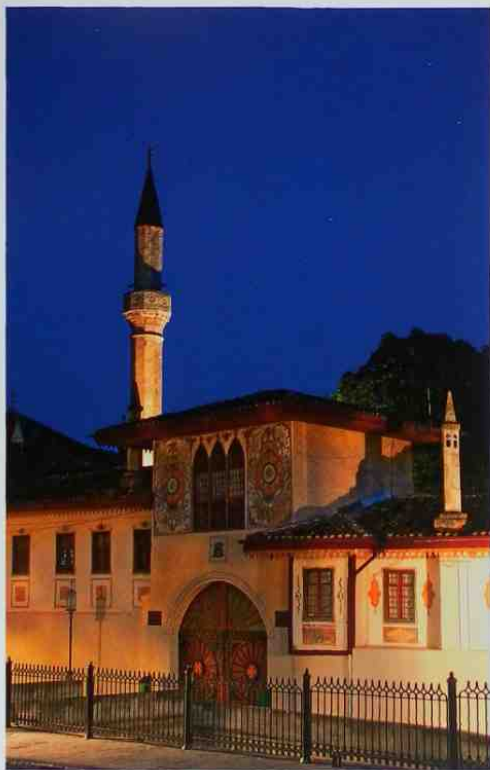
Кажане панно прикрашає мавзолей Селіма II (1566–1574), сина Сулеймана I Пишиого і Роксолани. Розташований поряд із Софією Константинопольською, зведений 1577 р.

Бахчисарай, Велика
ханська мечеть
на подвір'ї палацу
кримських ханів

Напис у тимпані
Демір-капу з тугрою
кримського хана
Менлі-Гірея I
(1466–1513)

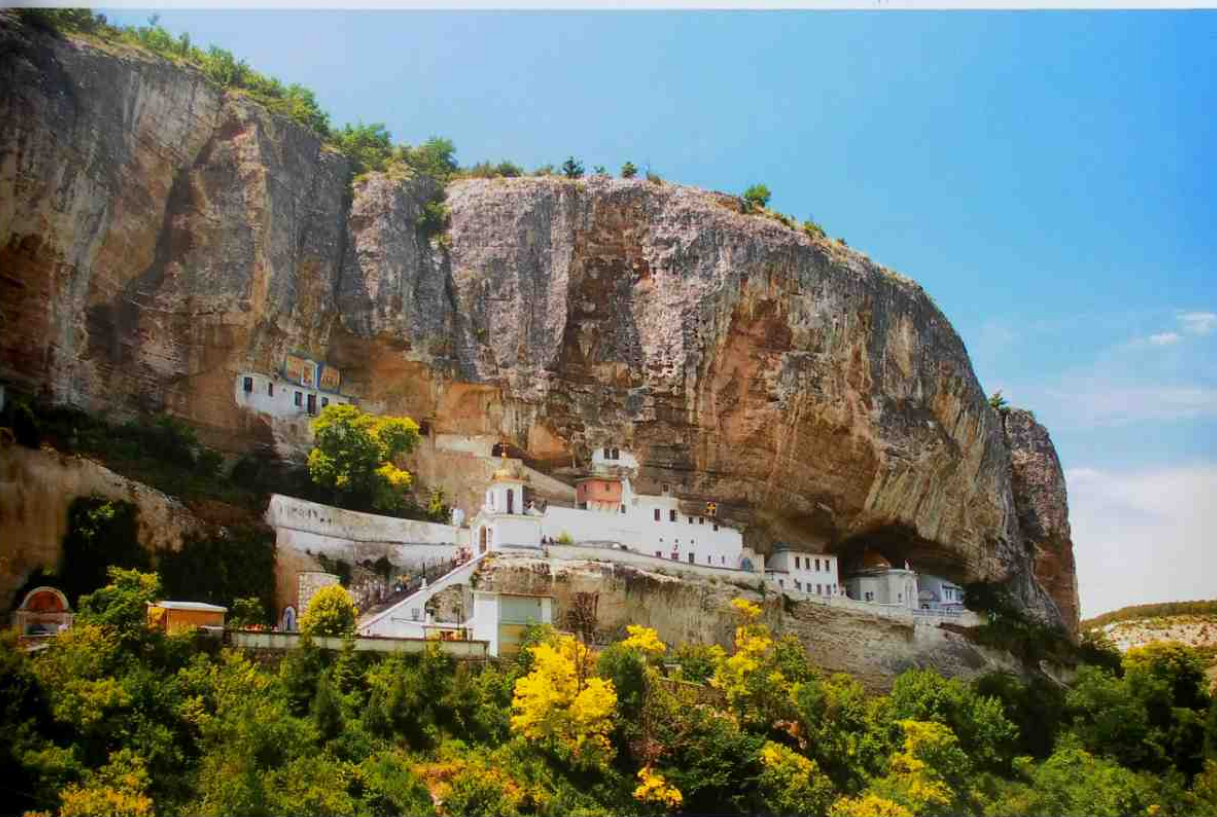

В'їзна брама ханського
палацу у Бахчисарай

Демір-капу (Залізні ворота) –
найстаріша споруда ханського
палацу у Бахчисарай
(початок XVI ст.)

Бахчисарай, вид на комплекс скельного монастиря Успенія Пресвятої Богородиці, заснованого у VIII ст. Під час турецького володіння зміщався оглядом християнства в Криму.

Дзвіниця скельного Успенського монастиря під Бахчисараєм

Вид на печерне місто Чуфут-Кале поблизу Бахчисарая, за мурами якого ховалися знатні родини столиці Кримського ханства під час небезпеки

Караїмські кенаси (молитовні) на території печерного міста Чуфут-Кале

Оборонні печери над входом до міста Чуфут-Кале

Мавзолей
Джаніке-ханім,
доньки хана Тохтаміша,
похованої на території
печерного міста

Житлове помешкання, що збереглося
серед руїн печерного міста Чуфут-Кале

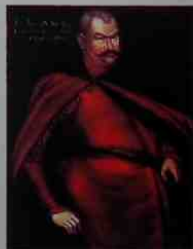
Оборона польського прапора під Хотином 1621 р.
Худ. Ю. Коссак. 1892 р.

5 РОЗДІЛ

ХОТИНСЬКА БИТВА: ФРОНТОВІ РЕАЛІЇ ТА БУДНІ

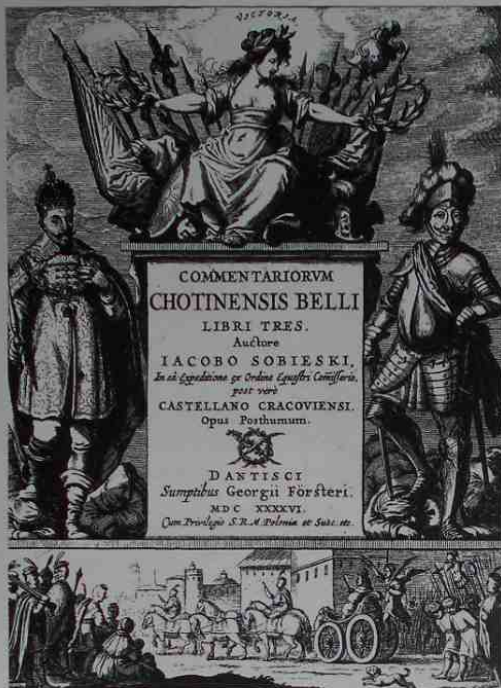
Величезні масштаби і драматична напруга Хотинської битви 1621 р. привертала і привертають увагу українських та зарубіжних авторів, які присвятили їй чимало науково-популярних публікацій. Проте кількість наукових досліджень, у яких без зайвих емоцій та фантазій висвітлено центральну подію Хотинської війни, є набагато меншою. Хотинську битву в різні часи спеціально вивчали, зокрема, М. Алексберл, Г. Василенко, Ю. Третяк, Л. Подгородецький.

Для будь-якого фахового дослідника цієї теми на передньому плані завжди є історичні джерела, що потребують критичного переосмислення. З-поміж них привертають увагу щоденники (діаріюші) – твори розповідного жанру, в яких у хронологічній послідовності викладено події Хотинської битви, так, як їх побачили автори, зазвичай учасники боїв, вони літературно опрацьовували свої щоденники вже по завершенні війни, користуючись власними нотатками часів Хотинської битви, листами, написаними з-під Хотина, щоденниками (інших авторів тощо). Звісно, що такі діаріюші не позбавлені авторського суб'єктивізму, тенденційності й помилок, яких також додавали переписувачі діаріюшів. Попри це останні залишаються важливим джерелом, що нерідко дає панорамне уявлення про бої 1621 р. під Хотином. Особливо цінним у цьому плані є щоденник сеймового комісара Якуба Собеського, який мав доступ до важливої військової та дипломатичної інформації, пов'язаної з Хотинською битвою. Діаріюші виходили з-під пера не лише шляхтичів, твори яких позначено відбитком їх соціально-станової свідомості. Чимало унікальних і доволі об'єктивних фактів про Хотинську битву надав, приміром, у Кам'янецькій хроніці вірменський хроніст Аксент із Кам'янца.

Якуб Собеський.
Невідомий художник
XVII ст.

Титульна сторінка книги Я. Собеського «Commentarium chotinenensis Belli libri tres». 1646 р.

Петро Гембіцький та Вавжинець Гембіцький.
Художник невідомий.
XIX ст.

Важливим джерелом інформації про події під Хотиним, що також не належить до шляхетського соціокультурного та станового середовища, є надрукований 1642 р. німецькою мовою щоденник невідомого автора, німецького офіцера-найманця. Він був учасником Хотинської битви й описав у своєму творі, зокрема, події, пов'язані з найманськими підрозділами.

Живе враження про характер та перебіг боїв під Хотиним відбилися в листах тих днів. З-поміж них вирізняється лист сеймового комісара Мацея Лешчовського до кївського воеводи Томаша Замойського від 8 вересня 1621 р., в якому наведено унікальні свідчення очевидця про бойові дії за участю запорозьких козаків. Важлива інформація про події Хотинської війни є також у листах учасника послатомого рушення Петра Гембіцького, які він писав до Гнезненського архієпископа Лаврентія (Вавжинця) Гембіцького. У них автор переповідав своєму адресатові зміст депеш, що надходили з місця боїв під Хотиним. Збагнути логіку та реальний перебіг подій збройної боротьби у Хотинській битві допомагають також й інші джерела, приміром, донесення розвідників своєму командуванню, свідчення полонених та перебіжчиків тощо.

ПОЧАТОК СУХОПУТНИХ БОЇВ ТА ЗАВЕРШЕННЯ КОНЦЕНТРАЦІЇ СИЛ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ПІД ХОТИНОМ

Сухопутна фаза Хотинської війни розпочалася після того, як 8 серпня 1621 р. запорозькі сили на чолі з гетьманом Я. Бородавкою переправилися на правий берег Дністра під Могилевом-Подільським і розпочали воєнні дії на території Молдавського князівства. Запорозькі сили спустошили Сороки та Оргів і знищили довкола них усе, що могло дістатися ворогові. Молдавський господар утік із Ясс, столиці князівства. Утікаючи зі своїх поселень також модавади з-понад Дністра та Прута. За наказом Я. Бородавки окремі козацькі підрозділи розійшлися по молдавській території з метою здійснення розвідувально-диверсійних рейдів, під час яких їх учасники не лише збирали інформацію про ворога й вступали у сутички з його передовими загонами, а й захоплювали здобич, продовольчі та інші ресурси для свого війська. Усе це економічно виснажило землі князівства перед приходом армії Османа II. Не в останню чергу і через такі дії козаків турки під час боїв під Хотиним зіткнулися з доволі гострою продовольчою проблемою.

Оскільки запорозькі підрозділи діяли розпорозшено, для багатьох з них це мало тяжкі наслідки. В щоденнику Хотинської війни Я. Собеського є повідомлення про те, що 27 серпня чотириста козаків натикнулися на ворога. Зайнявши позицію в горах, вони вступили у бій з армією Османа II і упродовж двох днів сковували її просування до Хотина. Однак через голод і зникнення сміливиці, які, за словами автора щоденника, заслужили на «безсмертну славу», потрапили у полон, і після жорстоких тортур їх стратили. По прив'язаних до дерев козаках стріляв із лука сам султан. Утім, Я. Собеський не знав усіх подробиць цього бою, через що його розповідь своєю фабулою дещо нагадує відомий опис подвигу трьохсот спартанців та їхнього царя Леоніда, які 480 р. до н. е. під Фермопілами билися з військом перського царя Дарія.

Про це ж бойове зіткнення запорозців з ворогом збереглася інформація очевидця – полковника Теофіла Шемберга, який у той час перебував у розташуванні султанських сил, оскільки Я. К. Ходкевич доручив йому вести попередні переговори з турками. Т. Шемберг писав, що козацький загін чисельністю 260 осіб, який повертався з Кутнара і Сучави до своїх, біля гирли річки Радавць, приютило Прута, зазнав нападу татар. Останні не змогли здолати козаків, тож послали по допомогу до Османа II. Турки наспіли до Радавця 27 серпня й розпочали атакуючі дії проти запорозців. Однак добірним підрозділом Османа II довгий час не вдалося не те що розгромити, а й потіснити козаків. А вже сімдесят із них засіли у неприступній печері серед скель. Оскільки турки не мали жодної можливості вибити їх звідти, вони розклали біля печери вогонь і такі викурили запорозців їдким димом. Решта їхніх товаришів, 190 осіб, оборонялася на відкритій місцевості, закрившись у укріпленому таборі. Турки безупинно його обстрілювали з гармат та штурмували, зазнаючи великих втрат. Із настанням темряви обложени козаки вирішили прориватися з оточення й пішки врозсіп. Однак ворог не дав їм далеко відійти.

Зранку наступного дня заporожці знову зібралися докупити. Вони заклали новий укріплений табір, оточили його возами, засипаними землею, а також викопали собі шаблями окопи. Увесь день вони відбивали атаки ворога, який мав над ними величезну чисельну перевагу. Врешті-решт близько трьох десятків знесиєних козаків, які ще залишилися живі, пішли на прорив. Однак вирватися з ворожого оточення їм не вистачило сил, і їх схопили турки. Невідомо, чи торжествували Осман II через те, що його армія, яка доволі не могла взяти гору над, невеликим заporожським підрозділом (давши тим самим додатковий час голоним заporожським силам, аби вони встигли з'єднатися під Хотиним з армією Я. К. Ходкевича), таки здобула дорогою для себе цінною перемогою над річкою Радавець. Султан наказав знищити полонених козаків. За твердженням Я. Собеського, він начебто залишив життя двом із них. Одного полоненого Осман II залишив при собі як заручника, а іншого послав до заporожців, аби той передав їм звабливу султанську пропозицію. Мовляв, якщо вони перейдуть на бік турків, то зможуть розраховувати на створення власної держави зі столицею у Києві або Кам'янці-Подільському. Якщо це не легенда і Осман II справді зробив заporожцям таку пропозицію, то вона, мабуть, не справила на них потрібного враження.

У 20-х числах серпня головні козацькі сили було сконцентровано в районі Могилева на Дністрі. 21 серпня по дорозі з Варшави під Хотин прибув П. Сагайдачний, посол Війська Заporожського до короля. Литовський гетьман був зацікавлений у тому, щоб він якомога швидше добрався до козаків та поклавши їх ти на з'єднання з польсько-литовським військом. Отож, П. Сагайдачний недовів виступити з-під Хотина у супроводі наданої йому охорони. Однак замість знайти заporожців, він натрапив на турецький табір. Під час бою, що зав'язався, П. Сагайдачний дістав вогнепальне поранення в руку. Все ж йому вдалося врятуватися і приблизно 25 серпня він розшукав козацьке військо під Могилевом. Того ж таки дня козаки зібрали раду, на якій П. Сагайдачний прозивував про результати свого посольства до короля. Його розповідь про обіцянки, які дав Сигізмунд III у відповідь на козацькі вимоги (які насправді король не збирався виконувати), схвально сприйняли учасники ради. Невдоволені командуванням Я. Бородавкі, козаки скинули його з гетьманства і напередодні вирішального зіткнення з армією Османа II вручили гетьманську булаву досвідченому полководцю П. Сагайдачному. Новообраний гетьман наказав вишукувати рухомий табір із возів і виступити до Хотина. Попри те, що з 25 серпня козаків під час маршу атакували татари, а також передові підрозділи турків, вони майже без втрат надвечір 1 вересня прибули до Хотина і, як уже зазначено, отаборилися в долині Дністра.

Прихід у цей час до польсько-литовського війська кількох десятків тисяч заporожців не означав завершення концентрації військ Речі Посполитої під Хотиним. Адже сюди не прибув ще один заporожський полк, а також великий контингент найманців, очолюваних королем Владиславом, які виступили з ним із Варшави після 10 червня 1621 р. Його марш відбувався неспішно. 30 липня король вистав табором зі своїми силами під Зимною Водкою, неподалік Львова. Під час урочистого в'їзду Владислава до цього міста його супроводжували 400 гусарів на чолі з М. Казановським, 300 гвардійців-піхотинців, 100 козаків Дзержка, 100 татар М. Гневоша, 200 рейтарів полковника Герхарда Денгофа, 300 угорських піхотинців Кохановського. Найбільший підрозділ, що був при королевичу під час його церемоніального в'їзду до Львова, налічував 3 тисячі солдатів. Йдеться про німецьких піхотинців під командуванням полковника Ернста Денгофа. Солдати цього найманського полку мали однотипний одяг блакитного та жовтого кольорів.

Сина Сигізмунда III вийшли привітати руський воевода Ян Данилович, львівський староста, члени міського самоврядування та міщани. За наказом Владислава його підрозділи салютували з гармат та мушкетів. Однак цій помпезній церемонії завадила сильна гроза, що вдарила над Львовом. Королевич пробув у місті кілька днів, чекаючи на прибуття нових підрозділів, а також на виготовлення місцевими ремісниками лафетів для гармат. На початку серпня під Зимну Воду прибули 3 тисячі німецьких піхотинців на чолі з полковником на прізвище Вейгер (Wejher) (німецькими піхотинцями під Хотиним командував його однофамілець, хелмінський (холомський) воевода Ян Вейгер). Під командуванням піхотного ротмістра Бартошевського до табору королевича під Львів доставили 15 гармат. 5 серпня Владислав відвідав костел домініканців. Тим часом деякі його підрозділи, а саме – угорські піхотинці Кохановського, займалися муштрою на львівському ринку та вправлялися у стрільбі. Наступного дня німецька піхота покинула Львів, розташувавшись приблизно між цим містом та Глинанами. 7 серпня до Львова прибув хелмінський воевода Я. Вейгер.

Гетьман
Петро Конашевич-Сагайдачний

Турецький султан Осман II.
Мініатюра XVII ст.

Страта полонених козаків та поляків
в Османській імперії.
Худ. А. Олешинський. 1833 р.

Урочистий королівський вїзд. Фрагмент «Стокгольмського сувою». Худ. невідомий. 1605 (?) р. Королівський замок Варшаві

Він повідомив, що за три милі від міста стоїть тисяча його рейтарів, а також 3 тисячі німецьких піхотинців.

14 серпня королевич Владислав разом зі своїми силами рушив в напрямку до Хотина. По дорозі до його війська вливалися нові підрозділи – рота королівського маршала і сохачівського старости Костянтина Пліхти, що налічувала 158 коней, гусарська короґва підляського старости Войцеха Неміри (100 коней) – гусари останнього мали списи з чорними і жовтими прапорцями. Молодий князь Януш Вишневецький привів до Владислава 60 своїх гусарів, а наприкінці серпня під Кам'янцем-Подільським до нього приєдналась повітова гусарська короґва шляхтича Зеленського чисельністю у 100 коней. У війську королевича були й інші підрозділи, приміром, гусари равського старости Філіпа Волудького (100 коней), князя Олександра Радзивіла (100 коней), Зборовського (100 коней).

Як випливає з «Діаріуша експедиції польського принца Владислава проти турків і татар», напередодні приходу під Хотин війська королевича Владислава у нього було 9 тисяч німецьких найманців, а також 300 уторських піхотинців – усього 9300 осіб. Взявши до уваги обставини, що впливали на реальну чисельність найманського війська королевича (враховуючи 10% коефіцієнт «слипих порцій» для деяких найманських підрозділів, фактор смертності серед солдатів під час маршу, а також вірогідність поповнення частинною найманців деяких гарнізонів на шляху їхнього маршу), можна дійти висновку, що реально Владислав привів під Хотин принаймні 7300 піхотинців іноземного «затягнення» (у деяких джерелах трапляються повідомлення про понад 10-тисячне військо королевича).

30 серпня сили Владислава виступили рухомим табором від Кам'янця-Подільського і підійшли до Дністра, ставши під містечком Жванець, що мало оборонний замок. 1 вересня королевич ненадовго завітав до табору Я. К. Ходкевича. Звістку про прибуття Владислава під Хотин Осман II сприйняв іронічно, начебто відреагувавши на неї словами: «Я тишуся з цього, бо не маю до моїх коней старшого конюха». Тобто, султан зверхньо оцінив бойові можливості війська, яке королевич привів під Хотин, а самого сина Сігізмунда III вже бачив за «відповідальною роботою» на власній стайні.

2 вересня підрозділи Владислава стали на лівому березі Дністра навпроти Хотинського замку. По закладенні укріпленого табору розпочалася переправа їх до Хотина. Оскільки на цей час міст стояв пошкоджений, солдатам доводилося форсувати Дністер підручними засобами. Лише з відновленням міста 8 вересня вдалося завершити переправу війська королевича на правий берег ріки.

ПОЧАТОК БОЇВ ПІД ХОТИНОМ. ТУРЕЦЬКІ ШТУРМИ 2–4 ВЕРЕСНЯ

30 серпня 5-тисячне татарське військо почало дрібні бойові сутички під Хотином, в результаті яких загинуло, а також потрапило у полон кілька лісовчиків. Татарам вдалося захопити у противника кілька десятків коней. Однак як тільки військо литовського гетьмана вийшло за оборонні вали, противник одразу відступив. 2 вересня оборонці Хотина побачили авангардні підрозділи сил Османа II. Щоб залякати противника незалежністю султанської армії, турецьке командування наказало своїм воякам розосередитись на пагорбках хотинських околиць і демонстративно розбити близько 10 тисяч військових наметів. Польсько-литовські сили та запорожці далеко могли спостерігати верблюдів та коней з озброєними вершниками, в ролі яких насправді виступали опудала. Тим часом Я. К. Ходкевич мав розвідувальну інформацію про те, що біля кожного з турецьких наметів є лише по два вояки. За наказом литовського гетьмана перед оборонними валами вишикувалось його військо. Оскільки Я. К. Ходкевич зі свого боку хотів спланувати турків великою чисельністю війська, яким командував, то місце у бойових шеренгах зайняли також слуги, що спричинило невдоволення шляхтичів.

Ян Данилович. Худ. невідомий. 1620 р.

На правому крилі польсько-литовської армії стали підрозділи, якими командував С. Лобомирський. Серед них були гусарські коровги його полку. Їх очолювали Ян Розражевський, Злотницький, Яновський та Ратовський. На цьому фланзі вишикувалися також полки Миколая і Прокопа Сенявських, Мадея Лесьньовського, Станіслава Журавинського. Підрозділи лівого крила, від Дністра, підпорядковувалися безпосередньо Я. К. Ходкевичу. Вони склалися з гетьманського полку, командирами гусарських коровг у якому були, зокрема, Рафал Лешинський, Юрій Заславський, Пац, Стадницький та Кречовський. В засідці у долині став полк Олександра Салегі. Ще одну засідку влаштували під лісом, послawsши туди близько 4 тисяч німецьких та польських піхотинців. На лівому крилі попереду гусарських коровг вишикували німецьку піхоту, а також викотили гармати. На південному фланзі став полк лісовчиків на чолі зі Станіславом Русинівським. До складу цього підрозділу входили близько двохсот донських козаків. У долині Дністра тримали оборону запорожці під командуванням П. Сагайдачного. Козацькі полки очолювали, зокрема, полковники Іван Зіншар, Богдан Кошца, Тимофій Федорович, Федір Білбородько, Адам Підгірський, Сидір Чорний (Семакович), Іван Гардзая.

Осман II вирішив концентрованим ударом розгромити спочатку запорозький табір. Адже розвідники йому доповіли, що козаки ще не встигли добре його укріпити. Не дочекавшись усіх своїх сил, опівдні 2 вересня султан кинув проти запорожців штурмові підрозділи. Я. Собеський так описав появу турецького війська під Хотиним і його першу атаку на козацький табір: «Спочатку сторожа запорозьких козаків побачила передову сторожу турецького війська. [Потім] почали з'являтися по горах і самі турки з дрокотками і списами, мугульно гарцюючи. Із голосним окриком ударили на запорожців. А в той час закладали їхній табір, лише було видно повно жакхивої куряви від гармат, яких перевозили. Той пил, неначе якийсь дим в очях, підняли в'ючні тварини – мули, верблуди і коні, на яких були намети. По тому не минуло і пів години, як від густих наметів забілили три гори, ніби неждано витав сніг».

Як бачимо, турецьке командування було впевнене у перевазі своїх сил над противником. Тож воно визнало за можливе паралельно займатися облаштуванням польових позицій під Хотиним (вочевидь силами допоміжних підрозділів), а також проводити наступальну операцію проти козаків. До неї залучили добірні бойові підрозділи султанської армії, в тому числі яничарів. Проте масована атака турків на запорозький табір захлинулася під влучними пострілами козацьких мушкетів та артилерії. Ця невдача лише підхвилюнула султана у його бажанні негайно розгромити запорожців. Аби розбудити бойовичність у своїх вояків, він вдався до радикальних заходів: потрожував їм смертю у тому разі, якщо вони не подолають козаків, а також заявив, що нічого не їстиме, аж доки не почує звістку про перемогу.

Поки Осман II намагався активізувати своїх солдатів погрозами та обіцянками дотримувати режим суворого голодування аж до повної ліквідації противника, на допомогу запорожцям наспіли деякі підрозділи з табору королевіна Владислава, розташованого на лівому березі Дністра. З тисячі німецьких піхотинців під командуванням полковника Е. Денгоффа на плотах та поромі переправилися до козацького табору і вступили у бій. За ними форсувала Дністер тисяча піхотинців Е. Денгоффа, а також частина рейтарів полковника Вейгера). Однак із посиленням боїв наступного дня вони повернулися до своїх.

У перший день битви під Хотиним, 2 вересня, полки Я. К. Ходкевича переважно маневрували, або ж були втягнуті у дрібні сутички. Литовський гетьман здійснив маневр, щоб відвернути загрозу від лісовчиків. Його полк, а також полк оршанського старости О. Салегі просунулися від своїх позицій майже на 1 км в поле, але в результаті опинилися під прицілом турецьких гармат. У небезпеку потрапили також піхотинці, які сиділи у засідці в лісі – по них вдарили яничари. Під натиском ворога польські жовніри почали утікати. Аби виправити становище та нагадати утікачам про їхній жовнірський обов'язок, полковник Петро Опалінський погнав їх палящем назад. На що длянку кинули підкріплення з двохсот німецьких піхотинців, і яничари відступили. Головнокомандував польсько-литовського війська пильно стежив за запеклими боями на позиціях запорожців. За його наказом кілька тисяч німецьких і польських піхотинців, а також деякі коровги рейтарів та легкоозброєних кіннотників рушили на допомогу козакам П. Сагайдачного, допомагаючи їм відбити чергову атаку яничарів. Із настанням сутінків бої вщухли.

Виплата грошей західноєвропейським найманцям під час Тридцятилітньої війни

Титульна сторінка книги С. Коберницького «Historia Vladislai». 1655 р.

Гусар.

Художник Ю. Брандт

Олександр Саєга

Наконечники списів.
XVI–XVII ст. Польща

Вже в перший день Хотинської битви турки зазнали помітних втрат, що обчислювалися сотнями убитих. У табір армії Османа II з поля бою повернулося багато поранених, серед яких траплялися й деякі імениті особи, як, наприклад, бейлербей Боснії Гусейн-паша. Втрати не оминули також литовські полки (польські підрозділи постраждали мало, оскільки не брали активної участі в боях). Загиною кілька десятків вояків, зокрема святяцький староста Андрій Саєга, рейтарі Комар, Остроух, Рибінський, Гечовський, литовські татарські ротмістри Царович та Богдан. Чимало вояків дістали поранення, зокрема, не пощастило рейтарському ротмістру Клебеку – куля з яничарки потрапила йому в губу. Шляхтича Завшув з королеви парнавського старости Кишки було поранено в коліно, від чого він згодом помер. Дістав поранення також полковник лісовчиків Русиновський – у п'яту. Вороги поранили і обірвали життя багатьом пахолками. Загиблі та поранені були і в запорозькому війську, яке витримало на собі головний натиск турецьких атак. Однак встановити їх чисельність за джерелами немає можливості.

З настанням темряви деякі турецькі підрозділи пересунули свої позиції ближче до запорозького табору – на відстань у кілька сотень метрів. Цєї ночі не спалося не лише воякам султана, а й польсько-литовському командуванню. Опівночі у Я. К. Ходкевича відбулася військова рада, на якій литовський гетьман запропонував дати слав Осману II генеральну битву. Однак присутні на цьому зібранні комісари, котрі добре пам'ятали уроки Цецорської битви, були проти. Поміж іншим вони зауважували, що таку надважливу бойову операцію нерозумно проводити у відрыві від війська королевіча Владислава, яке ще не увійшло до головного табору поляків та литовців під Хотиним. Вже вранці 3 вересня королевіч особисто з'явився у наметі Я. К. Ходкевича. Він також висловився проти генеральної битви. Цього ж таки дня Владислава звалили пропасниця, що не відтускала його протягом багатьох тижнів.

А сили Османа II з кожною годиною зростали, адже під Хотин підтягувалися все нові й нові турецькі війська. 3 вересня султан наказав розгромити запорожців. Він звернувся до своїх солдатів зі словами: «Якщо не розіб'ємо козаків, нас матимуть за лялі!» Тобто якщо вони не справляться із запорожцями, то, мовляв, зганьблять себе, бо стануть на одну дошку з поляками, яких зарозумілий Осман II зневажав як ворогів. Щоб не дати противнику розгадати свої плани, турки розпочали бойові дії в районі хотинської церкви, а вже потім вдарили на запорозький табір. Перед штурмом козацьких позицій вони піддали їх сильному артилерійському обстрілу. Водночас султанські вояки вели вогонь з яничарок – він був настільки інтенсивний, що стрільці не бачили один одного від порохових газів. Однак запорожці, які залягли у своїх укріпленнях, витримали шалений натиск ворога. По наблизненні штурмових підрозділів Османа II до їхнього табору, вони піднялися в контратаку і відкинули їх далеко від своїх позицій. У цей час козаки захопили три ворожі гармати, які, щоправда, не змогли досягнути до свого табору.

Артилерія армії Османа II вела вогонь не лише по запорожцях, а й по польсько-литовських позиціях. Турецькі гармати вкоротили життя, зокрема, шляхтичеві Опоровському. Сталося це за таких обставин. Під час герцо, тобто бойового поєдинку з ворогом, під Опоровським було вбито коня, однак вершник не постраждав. Замінивши коня, Опоровський під'їхав до своїх. У цей момент вороже ядро влучило йому прямо в шию.

Цього дня запорожцям довелося ще двічі відбивати ворожі приступи. На порівняно близькій відстані від своїх позицій вони зустрічали ворога вогнем із гармат та ручної вогнепальної зброї, а потім йшли в наступ, змушуючи ворога відступати. Козаків підтримували своїм вогнем три гармати з батареї хелмінського воєводи Я. Вейгера. Польські гармати переправили їх на лівий берег Дністра і звідти прицільно били по султанському війську.

Про втрати противників у другий день Хотинської битви в джерелах збереглися різні дані, в тому числі неабияк перебільшені. Приміром, Я. К. Ходкевич, доповідаючи Сигізмундові III про втрати турків 3 вересня під час штурму запорозького табору, явно не збирався їх занижувати, адже назвав аж 20 тисяч полеглих ворогів. Насправді ж того дня загиною близько тисячі солдатів Османа II. Втрати серед козаків були незрівнянно менші. Пояснилося це тим, що вони зустрічали турків нищівним вогнем, ховаючись в укріпленнях, а під час безпосереднього зіткнення із знекровленим противником гнали його від своєї лінії оборони. Тож запорожці втратили кілька десятків рядових козаків. Загинув також один запорозький старшина.

4 вересня, третій день Хотинської битви, Осман II зустрів з явним бажанням якнайшвидше перемогти козаків. Вже на світанку в його таборі усі були на ногах. Артилеристи під прикриттям яничарських підрозділів підкотили свої гармати до позицій запорожців. Сам султан зайняв командний пункт, розташований на горі Городище (Замчисько). Зі сходом сонця по козаках вдарили десятки турецьких гармат. Упродовж кількох годин вони зробили близько 1100 пострілів. По запорожцях безперестанно стріляли також

турецькі солдати з яничарок. Щоб не дати можливості литовським силам, які стояли неподалік козацького табору, надати запорожцям підкріплення, турецьке командування послало проти них кілька підрозділів. Однак Я. К. Ходкевич остудив наступальний запал противника, вивівши проти нього військо за периметр оборонних валів. Тим часом після безпрецедентної вогневої підготовки на штурм козацького табору посунули добрі османські підрозділи, в тому числі майже усі яничари, які були у розпорядженні Османа II. Оцінивши становище, запорозький гетьман наказав своєму війську вишикуватися за оборонними позиціями. Врешті вступивши у зустрічний бій, козаки зламали бойові порядки ворога і змусили його відступити.

Цього ж таки дня сили запорожців зросли: до них прибуло кількатисячне підкріплення полковника В. Усата, який щойно повернувся з бойового рейду по Молдавії, куди він вирушив ще за гетьманства Я. Бородавки. У полудень турки розпочали новий штурм запорозького табору. Вони інтенсивно обстрілювали козаків з яничарок, а також із гармат не менше за годину (за іншими даними — понад дві години). Подейкували, що запальний султан навіть сам став до однієї з гармат. Потім турки пішли на приступ козацьких укріплень, які безрезультатно штурмували понад дві години. На прохання П. Сагайдачного Я. К. Ходкевич прислав на підмогу кілька піхотних підрозділів, зокрема під командуванням Лермунта та хелмінського вовеводи Я. Вейгера. Турки змушені були відступити. Як згадував один німецький найманець, після цього бою запорожці дякували німцям та пригощали їх хлібом і м'ясом...

Звісно, Осман II не мав підстав радити з того, як розвиваються події на полі бою. За його наказом позбувся голови османський воєначальник, котрий відповідав за провальний штурм запорозького табору. Султан знову вирішив вдатися до голодування, напевно розглядаючи його як свою стратегічну зброю («Не їстиму і не питиму, аж доки не приведеде того пса сивого Сагайдачного!»). Третій за день штурм козацького табору турками розпочався за відрацьованою схемою. Спочатку було проведено потужний гарматний обстріл, який своїм небаченим розмахом вразив навіть досвідченого Я. К. Ходкевича. Після такого обстрілу багато хто зі сторонніх спостерігачів сумнівався, чи взагалі вижив хто-небудь у запорозькому таборі («було сумнівно, щоб залишилися живі бідолахи запорожці»). Насправді ж втрати козаків від цього обстрілу були мінімальні: загинув лише один козацький старшина. Пояснювалося це насамперед умілим використанням запорожцями польових укріплень, у тому числі блндажного типу. Після потужної артилерійської підготовки, командування армії Османа II спрямувало свій головний удар на правий фланг козацької лінії оборони. Побачивши це, Я. К. Ходкевич послав на підкріплення запорожцям полк лісовчиків, а також кілька рейтарських корогів.

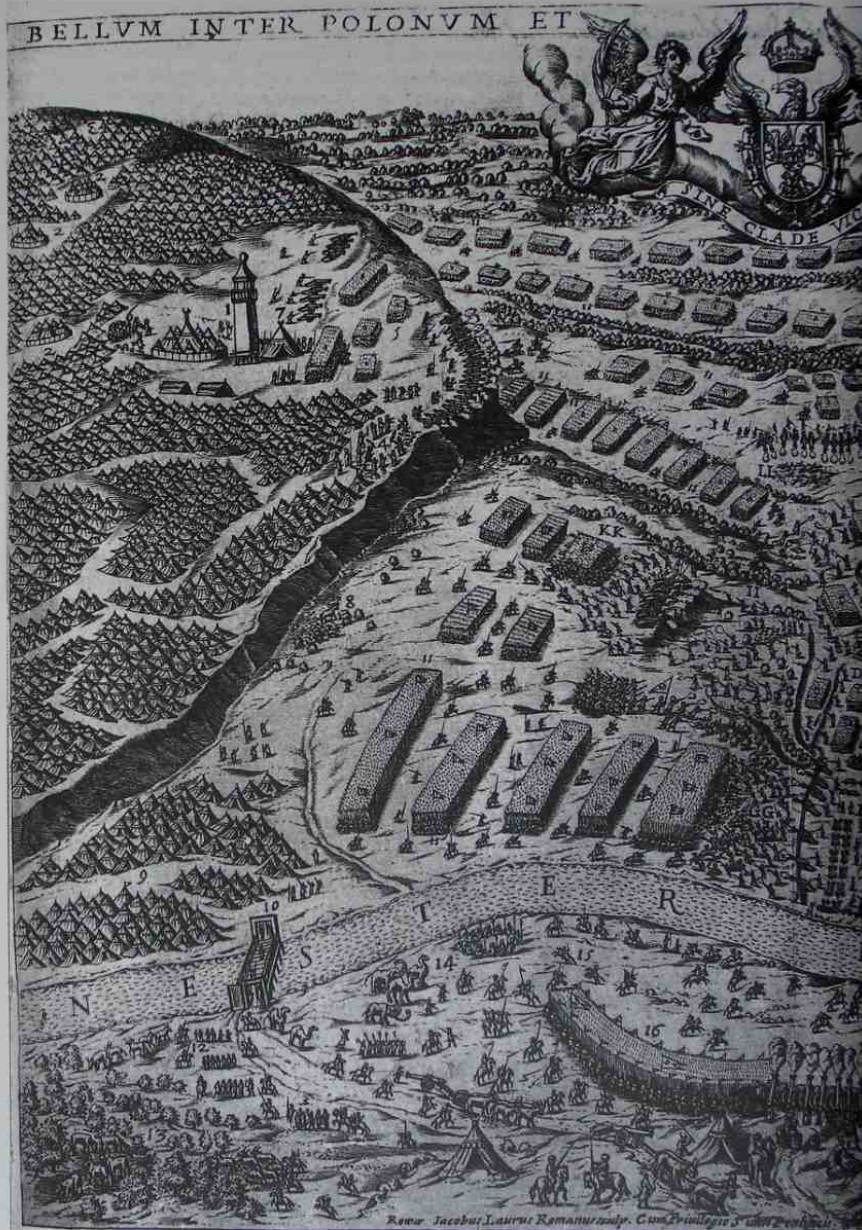

Польова турецька лазня XVII ст.
У такому наметі оббивали
полеглих на полі бою.
Військовий музей у Стамбулі

Битва під Хотиним 1673 р.
Худ. Я. фон Густенбург (?)

Війна Польщі з Туреччиною
1621 року (фрагмент).
Худ. Я. Лауро.
Музей Чарторйських у Кракові

Холодна зброя: келепи і перначі XVII—XVIII ст.

Шаблі (турецька і польські) XVII—XVIII ст.
Дніпропетровський історичний музей

Рухомий табір із возів запорозького війська.
Художник М. Ткаченко

кликаючи того негайно вирушити до запорожців, аби спільними зусиллями добити ворога. Звістка про це застала литовського гетьмана верхи на коні. Він відреагував на неї низькими вдячними поклонами Богові. Однак старого та хворого Я. К. Ходкевича не так вже й легко було запалити на рішучі дії. Тож, розгнівшись після поклонів, він заявив, що козакам не варто розраховувати на будь-які підкріплення, бо він їх не дасть – мовляв, на дворі вже сутеніє. До того ж, литовський гетьман був не надто високої думки про моральний рівень своїх жовнірів. Він уважав, що замість того, аби воювати з турками, вони краще спокуються грабунком ворожих наметів. Відтак реальний шанс поставити переможну крапку у Хотинській битві вже на третій її день було втрачено.

Під час цієї операції запорожці захопили кілька важких турецьких гармат. Однак їх не можна було транспортувати через надто велику вагу і через те, що турки завбачливо прикували їх ланцюгами до дерев. Тому козаки вивели гармати з ладу: порубали їхні дерев'яні лафети та колеса, збили стволі камінням та зробили непридатними для використання пристрої для запалювання порохового заряду. За іншими даними, запорожці начебто притягли до свого табору чотири гармати. Повертаючись зі стану Османа II, козаки вели з собою кількох знатних полонених, несли багато трофеїв, а також гнали чимало захоплених турецьких коней. Запорожці повернулися на свої позиції десь біля першої години або ж о пів на другу ночі. Комісар С. Лесньовський, який на той час перебував у їхньому таборі, захоплено відгукнувся про бойову доблесть козаків та значущість їхнього подвигу у Хотинській битві («Я старий, їздив (до запорозького табору. – П. С.) не для битви, але, як мовлять, приємно старим слухати, та й дивитися, як молоді добре чинять. Переконали, що справді добрі молодці, добре стоять, краще не може бути. Дуже рятують у цьому разі Річ Посполиту»).

Лісовики біля річки.
Худ. Ю. Коссаєв. Близько 1866 р.

Під час боїв 4 вересня армія Османа II зазнала нищівних втрат. У деяких джерелах щодо цього можна зустріти фантастичні повідомлення про те, що на полі бою полягло понад 100 тисяч турецьких вояків, а сам султан начебто так енергійно рятував власне життя, що, утікаючи, загубив тюрбан. Насправді 4 вересня загинуло понад 3 тисячі турецьких вояків. Щодо запорожців, то цього дня вони відбулися порівняно невеликими втратами. Серед вояків султана зростала невпевненість та зневіра у своїх силах. Як свідчив перебіжчик із табору Османа II, розмовляючи між собою, турки говорили, що відтоді, як «почали битися з цими гуярами, ми [ще] ніколи з такими не билися, які анітрохи нас не бояться – лізуть в очі, як мухи». Вони називали запорожців своєю «бідюю». Звідси бачимо, що солдатів султана охоплював чи не містичний страх перед козаками. Не дивно, що після вторгнення війська П. Сагайдачного до табору Османа II серед турків поширювалися панічні настрої, і вони почали готуватися до втечі.

АРТИЛЕРІЯ

Як уже зазначено, перед штурмом козацького табору турки надавали його надзвичайно сильному гарматному обстрілу. Однак результати такої артилерійської підготовки були мізерні, оскільки запорожці ховалися від ворожих ядер, залягаючи у польових укріпленнях. Той факт, що під час турецьких обстрілів козаки уникали значних втрат, хоча й мали велику коротку передню лінію оборони та порівняно невеликий за площею табір, пояснювався також технічними особливостями тогочасної артилерії.

У важких гарматах застарілих для XVII ст. зразків маса дула (стволо) довжиною до 4 м могла перевищувати 6 т. Для їх перевезення потрібно було кілька десятків коней. Окрім того, чимало коней транспортували артилерійський лафет, ядра та порох. Загальна чисельність тяглових коней, що обслуговували одну важку гармату, іноді сягала півтори сотні, причому до них приставали 60 погоничів. Бойова обслуга важкої гармати складалася із двох пушкарів і такої ж кількості помічників.

Важкі гармати мали дуже низьку скорострільність, адже артилеристи витрачали багато часу, аби засипати порох і вкласти ядро у довге дуло (довжину останнього вимірювали у «ядрах» або «калібрах»), а після пострілу їм потрібно було дочекатися, поки воно охолоне. Гармату типу шарфріца з дулом 375 см завдовжки і масою 6120 кг заряджали 100-фунтовим (51 кг) ядром та 66,6 фунтами (близько 34 кг) пороху. Місячний боезапас для неї становив 900 ядер загальною масою близько 46 т та понад 30,5 т пороху. Через недосконалість прицілу та низьку якість пороху ядра часто летіли не туди, куди їх хотіли послати гарматші. Траплялося, що побачивши спалах гарматного пострілу, піхотинці встигали стати на коліна і ядро пролітало у них над головами.

На відміну від таких гармат-монстрів, мобільнішою була польова артилерія. Приміром, мортири масою близько 100 кг по кілька штук могли перевозити на одному возі. Скорострільність фальконета, що мав масу близько 300 кг та стріляв ядрами масою близько 1 кг становила 80 пострілів на день, що у 2,6 рази перевищувало скорострільність важких гармат. Від початку XVII ст. у Європі почалося реформування артилерії з тим, щоб перейти від довгоствольних гармат 33–38 калібрів до гармат із середньою довжиною дула (17–28 калібрів). Згідно з так званою голландською системою, розрізняли чотири типи гармат зразка картауни: 48-фунтові повні картауни (калібру 189 мм); 24-фунтові півкартауни (192 мм); 6-фунтові октави (98 мм). Задля зменшення маси гармат їх вдиливали вже не з бронзи, а з заліза. Відтак 3-фунтова залізна гармата (калібру 79 мм) з дулом довжиною у 15 калібрів важила лише близько 318 кг. Маса дула картауни сягала 3250 кг, півкартауни – 2250 кг, чвертькартауни – 1370 кг, октави – 1070 кг.

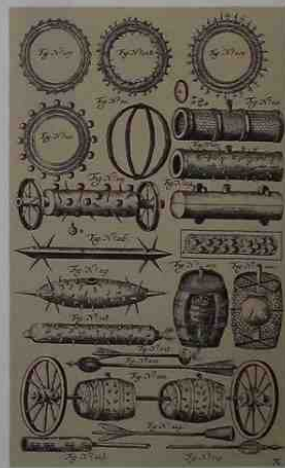
В артилерії використовували спеціальні снаряди – суцільнолітні чавунні ядра, гранати з різними видами запальників, а також картеч. Далекобійність гармат була порівняно невелика. Причому цей недолік замишався і на початку XVIII ст. В цьому можна переконатися з таблиці, складеної польським істориком Яном Віммером на прикладі тогочасної шведської артилерії (див. стор. 108).

Звісно, що гармати часів Хотинської битви 1621 р. за далекобійністю не перевершували наведені у цій таблиці відповідні показники. Приміром, деякі польські гармати вели ефективний вогонь ядрами на відстані близько 500–600 м. Максимальна дальність польоту ядра порівняно далекобійних важких турецьких гармат, які мали масу більше трьох т і стріляли 50-фунтовими ядрами, становила понад 2 км.

Скорострільність султанської артилерії перебувала в межах 24–25 пострілів на гармату впродовж дня. Щоб уникнути затяжних пауз, гармати вели вогонь не залпами, а почергово. Через це деякі очевидці образно порівнювали канонаду гармат армії Османа II з доволі частою стрільбою з мушкетів. Стріляючи по позиціях хотинських оборонців суцільнолітими ядрами, що не вибухали, турки не могли завдати противнику великих втрат. Якщо султанські гарматші в кого і влучали, то це було радше винятком, аніж правилом. Турецькі ядра не завдавали особливої шкоди і земляним валам. При потрапленні на оборонні позиції противника, вони здебільшого лише утрамбовували землю. Про ефективність обстрілів турками позицій свого противника писав вірменський хроніст Аксент із Кам'яця. Він зазначав: «Ядро від тих гармат не могла підняти з землі жодна людина, тому що ядра були дуже великі й призначені для штурму укріплень. І коли стріляли таким ядром із гармати, яку називали байемез, то в тому місці воно розривало землю на 5 ліктів завдовжки і входило в землю на 2–3 лікті, а земля в тому місці, в яке увірнулося ядро, ставала мов камінь, і її не можна було проткнути навіть мечем. Коротше кажучи, ці великі гармати не завдавали ніякої шкоди».

Як випливає з цього джерела, ефективність застосування важкої турецької артилерії була невисока. При падінні великих ядер на землю вони залишали на ній слід близько 2 м, заглиблюючись орієнтовно на 1 м і сильно спресовуючи ґрунт. Водночас масовані артилерійські обстріли турками запорозько-польсько-литовської армії сфокусовані її сили та позбавляли можливості вільно маневрувати.

Щодо запорозької артилерії малих калібрів, то вона була дієвим засобом для стримування підрозділів Османа II, які атакували козацький табір. Однак вона не могла протистояти турецьким батареям, розташованим порівняно далеко. Для неї нездоланною перешкодою був, приміром, Дністер, ширина якого в районі запорозького табору становила 350–400 м. Через це запорожцям залишалася лише ховатися від ворожого обстрілу в польових укріпленнях. Іноді їм на допомогу приходила потужніша,

Ілюстрації з видання «Велике мистецтво артилерії» К. Семеновича (1650).
Бібліотека Академії наук Литви

Дальність стрільби із гармат (початок XVIII ст.)

А. При стрільбі суцільнолитими ядрами

Тип гармати	Стрільба при куті 0°		Максимальна дальність пострілу		Маса порохового заряду	
	кроків	метрів	кроків	метрів	фунтів	кг
Картауна 48-фунтова	950	713	4900	3675	24	10,2
Півкартауна 24-фунтова	900	675	4840	3630	12	5,1
Чвертькаптауна 12-фунтова	600	450	3730	2800	6	2,55
Октава 6-фунтова	600	450	2640	1980	3	1,28
Гармата довга 3-фунтова	500	375	1570	1180	1,5	0,64
Гармата полкова 3-фунтова	400	300	1530	1150	1,5	0,64

Б. При стрільбі картеччю

Тип гармати	12 фунтова	6-фунтова	3-фунтова	Мортира
Дальність стрільби	400 м	300 м	225 м	650 м

порівняно з їхньою, польська артилерія. У ніч з 22 на 23 вересня, під час Хотинської битви, козакам довелося перенести передову лінію оборони. Поміж іншим, це було зроблено і задля того, щоб мати ефективніший захист від ворожої артилерії. Загалом озброєння важкою артилерією суперечило козацькій тактиці, оскільки вона неабияк знижувала мобільність запорозького війська. Окрім того, для утримання потужної артилерії козаки не мали достатньо коштів.

Оснащення армії артилерією виявилось доволі складним організаційним завданням та тяжкою фінансовою проблемою для польської влади. Доводилося стягувати гармати зі Смоленська, а також доставляти Віслою з Гданська до Варшави. Якщо на цю війну було зібрано близько 5 млн. злотих, то витрати на артилерію становили аж 2 млн. 219 тисяч злотих. Попри такі значні витрати, артилерія польсько-литовської армії під Хотиним відчувала брак пороху, особливо доброї якості. Адже напередодні чимало командирів заради наживи купували мокрий дешевий порох, видаючи його за високоякісний. Обм'яв було також ядер. Через відсутність останніх простоювали важкі гармати, для яких у Львові зробили лафети. Артилерія польсько-литовської армії не могла контрбатареїним вогнем перешкодити потужним турецьким обстрілам позицій хотинських оборонців. Водночас в ряді випадків вона діяла ефективно, в тому числі при стрільбі картеччю по противнику на невеликій відстані.

ДРУГИЙ ПЕРІОД ХОТИНСЬКОЇ БИТВИ

По трьох днях безперервних штурмів турками запорозького табору, які 4 вересня завершилися контратакою козаків і глибоким їх проникненням вглиб турецьких позицій, командування армією Османа II змушене було взяти дводенний перепочинок. 7 вересня турки знову вдалися до штурмових дій під Хотиним. Після цього організували штурми лише через день – так тривало аж до 11 вересня, нового їхнього штурму. По цьому султанські вояки три дні утримувалися від нових штурмів, відновивши їх лише 15 вересня. Це означало, що в Хотинській битві настала нова фаза, адже порівняно з надзвичайно інтенсивними щоденними багаторазовими штурмами 2–4 вересня у проміжку між 5 та 15 вересня турки однозначно вже не могли проводити свої атаки на тому ж рівні. Натомість командування армії Османа II почало приділяти пильну увагу організації систематичної облоги противника. Як і на початку Хотинської битви, у зазначений час османські стратеги спрямовували свої головні удари насамперед проти запорожців.

Тож переконавшись, що оборонців Хотина не взяти лобовими атаками, турки вдалися до ефективної методичної облоги запорозько-польсько-литовської армії. Їхня організаційна діяльність у цьому напрямку охоплювала, зокрема, наближення своєї передової до позицій противника, інтенсифікацію

Турецька гармата XVII ст.
Військовий музей у Стамбулі

Гармата — «ручниця» (казна). XVII ст.
Дніпропетровський історичний музей

робит із зведення мосту через Дністер, щоб отримати надійний контроль за лівим берегом Дністра в районі Хотина, а також передислокацію на дністровське лівобережжя частини татарських сил з метою проведення диверсійних рейдів по тилах армії Речі Посполитої та блокування комунікацій, що з'єднували захисників Хотина з опорними пунктами на своїй території. Поступово турки почали наближати свої позиції до лінії оборони сил П. Сагайдачного та Я. К. Ходкевича, і вже на 6 вересня відстань між основними позиціями армії Османа II та позиціями польсько-литовсько-литовської армії скоротилася майже до двох кілометрів, ще меншою вона була до запорозького табору.

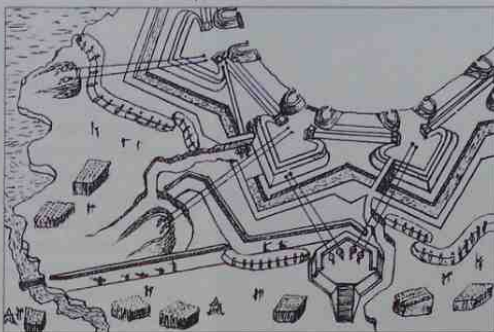
У перервах між боями хотинські оборонці укріплювали свої польові позиції. Щоправда, деякі польські жовніри замість цього вдавалися до різних безчинств. Якось вирішивши, що місцеві молдавани є зрадниками, польські жовніри привласнили їхнє майно, а родини разом із немовлятами скинули із замкового мосту або ж потопили в Дністрі. Якщо комусь зі страчених вдавалося, попри зв'язані руки та ноги, виплисти на поверхню води, то польські вояки стріляли по них, як по мішенях, з мушкетів. Польсько-литовське командування обмежилось мінімальними покараннями для винних, аби уникнути жовнірського бунту.

7 вересня турки підкотили свої гармати на близьку відстань до запорозького табору і почали його обстріл, а потім пішли на штурм, зазнаючи чималих втрат. Упродовж п'яти годин поспіль відбулося чотири штурми – їх успішно відбили козаки. Цього дня лише від ворожих ядер загинуло близько сорока запорожців. Щоправда, за іншими даними, шкода від артилерійського вогню турків для них була невелика («козаки... так добре стоять, що їм нітрохи немає шкоди від тих турецьких гармат»).

Цього дня турки вирішили завдати допоміжного удару по позиціях польсько-литовського війська. Причому вони хотіли зробити це приховано, без артилерійської підготовки. Об'єктом їхньої атаки стали окопи передньої лінії оборони, влаштовані перед насипним валом неподалік від Польських воріт. Їх захищали жовніри ротмістрів Жичевського (Андрієвського) і Слатковського. Оскільки противник давно не турбував цих жовнірів, вони взяли собі за правило спати у полудень. Отож, коли турки підкралися до їхніх окопів, то застали усіх жовнірів сплячими, «ніби посеред Польщі». Нападники відрубали голови сонним жовнірам. Причому ці півтори сотні голів прихопили із собою, щоб дістати за таку свою доблесть винагороду від султана. До рук турків потрапило кілька шмигівниць, легких гармат із багатьма дулами (за іншими даними – гаківниць, тобто важких фортечних рушниць). На цій ділянці фронту почалася паніка. Жовніри кидали окопи на передньому краї оборони й утікали за насипні вали. Однак захисникам Хотина вдалося опанувати ситуацію.

Тим часом турецьке командування послало в атаку на цю ж ділянку польсько-литовського табору кільканадцять тисяч своїх вояків. Одночасно було завдано удару в районі хотинської церкви. Я. К. Ходкевич, стривожений таким розвитком подій, наказав вихити в поле гусарам, які вже стояли наготові за Литовськими та Польськими воротами. Серед цих гусарських підрозділів були чотири корогви із полку литовського гетьмана. В руках хорунжого Янковського майорів прапор із дорогою білою адаманши (гатунок шовкової тканини), на якому було зображено орлине крило і чорна лапа. Раптом кінь Янковського чогось злякався і поніс вершника прямо на турків. Вони порубали хорунжого шаблями, захопивши гусарську корогву (прапор).

Кінь підвів також гусарського полковника польоцького каштеляна Миколая Зеновича. Спіткнувшись, він скинув на землю вершника, з якого злетів шолом. По тілу М. Зеновича промчали інші коні, наступаючи капитами йому на голову та обличчя. Скаліченого полковника віднесли до табору, де він через три дні помер. Тим часом гусарські корогви, в тому числі Миколая Сенявського та Яна Рудоміни, атакували противника, відтиснувши його до лісу. Турки під час цього бою втратили близько 500 вояків. Втрати були і серед гусарів та їхніх пахоків. Приміром, із корогви Я. Рудоміни загинули шляхтич Балабан, Домгат, старший Котовський, молодший Войнарівський. Самого Я. Рудоміну було поранено в губи. Корогва М. Зеновича не дорухувалася Могилівницького, Чудовського, Талішевського, Величка, Войни, Тишкевича, Биковського та Осинівського. Жакливу миттєву смерть прийняв шляхтич Вишневецький – важка ворожа куля (або ж ядро) вирвала йому з грудей серце. Втрати були також в інших гусарських корогвах. Із настанням темряви бойові дії вщухли.

Розміщення гармат під час стрільби по куту бастиону

Замковий міст Хотинської фортеці

Титульна сторінка «Казаня на погребі...» Миколая Зенувича, який загинув під Хотиним. Видано 1622 р. у Вільно. Бібліотека Академії наук Литви

За деякими, вочевидь, применшеними даними, цього дня у польсько-литовському війську загинуло дві сотні осіб. Що ж до втрат армії Османа II, то вони становили близько 1,5 тисячі солдатів. Загалом турки зазнали тактичної поразки, оскільки їхня спроба наступати на двох фронтах одночасно – проти запорожців та польсько-литовського війська – не принесла їм нічого іншого, окрім помітних втрат.

Осман II не полишав надії розгромити насамперед запорожців, проти яких кидав свої головні сили. Турецьке командування розраховувало, що це допоможе йому зробити артилерія, встановлена на лівому березі Дністра. Отож воно активізувало, як уже зазначено, зусилля щодо зведення мосту через ріку. Свої плани боротьби з ворогом розробляли також хотинські оборонці. Увечері 10 вересня у Я. К. Ходкевича відбувся воєнна нарада за участю П. Сагайдачного. Польсько-литовське командування було стривожене пошестними хворобами, від яких помирало багато жовнірів, а також масовим дезертирством у своєму війську. Напередодні цієї наради через різні нестатки почали бунтувати і запорожці, погрожуючи піти з-під Хотина. П. Сагайдачний вихід із ситуації бачив у тому, щоб діяти проти турків активно, наступально та з використанням фактора раптового. Він запропонував здійснити широкомасштабний нічний наступ на турків. Запропоновано запорозьким гетьманом бойову операцію із залученням запорозьких та польсько-литовських сил ухвалили провести у ніч з 11 на 12 вересня.

А опівдні 11 вересня сили Османа II розпочали черговий штурм запорозького табору. Причому з лівого берега Дністра козацькі позиції обстрілювало кілька гармат, яких турки перетягнули по новозбудованому мосту. Від їхніх ядер загинуло з десяток рядових козаків, а також полковник Дацько Гордієнко. Невдовзі турецьких артилеристів прогнали польські гармати, відкривши по них вогонь із правого берега. Зі спорудженням турецького мосту, через який можна було переправляти гармати, турки дістали додаткові можливості для боротьби з хотинськими захисниками, насамперед козаками. Адже табір останніх був у долині, що прилягала до Дністра. Цього дня у наступі на запорозький табір брали участь яничарські підрозділи, посилені полками бейлербейів Діарберкіра й Анатолі, а також караманські і сіваськими полками. Однак учасники цього штурму чекав повний провал.

Із настанням темряви розпочалася нічна операція проти армії Османа II, план якої напередодні узгодило запорозьке та польсько-литовське командування. Згідно з цим планом, 20-тисячне запорозьке військо повинно було наступати в районі дністровської долини. Решті козацьких полків разом із польською, угорською та німецькою піхотою належало атакувати противника з флангу, розташованого поряд. У другому ешелоні за цим угрупованням мали йти литовські полки з частиною угорської та німецької піхоти. Завданням резервних сил С. Любомирського було блокувати на правому фланзі можливий напад татар. Окрім сил С. Любомирського, у резерві стояли ще деякі підрозділи.

Опівночі Я. К. Ходкевич наказав дати сигнал побудки. Щоб не почув ворог, сигнал протрубили мундштуком, витягнувши його з труби. Розбуджені жовніри, які щойно дізналися про нічну операцію, не були до неї готові. Відтак вони збиралися аж до світанку. Тим часом тисячі запорожців підловили майже впритул до турецьких наметів і чекали лише наказу від свого командування вступити у бій. Однак П. Сагайдачний змушений був прийняти рішення про припинення цієї операції. Адже раптово розпочалася злива, яка зробила неможливим застосування ручної вогнепальної зброї – головного козиря козацької піхоти. Про це рішення одразу повідомили Я. К. Ходкевичу, і невдовзі всі війська відійшли на свої позиції, не виказавши противникові своєї присутності.

Попри те, що ця нічна операція не завершилася боєм, її грандіозний оперативнотактичний задум, розмах та практичний перебіг, що супроводжувався виведенням бойових підрозділів на лінію атаки, став прикладом блискучої полководської думки, генеральної П. Сагайдачним. Якщо для польсько-литовського командування долучення до цієї масштабної нічної операції стало першим і останнім подібним досвідом у Хотинській битві, то запорозький гетьман невдовзі організував проти армії Османа II справжню нічну війну, яка неабияк знехворила та деморалізувала турецькі сили.

12 вересня з польсько-литовського табору до турків переметнулося кілька згоднілих піхотинців, у тому числі німецьких найманців. Перебіжчики повідомили про нічні маневри минулої ночі. Хоча командування армії Османа II було попереджене про небезпеку нічного нападу, а обережний Я. К. Ходкевич зарікся брати участь у таких операціях проти турків, вже цього ж таки дня з настанням темряви П. Сагайдачний відправив своїх козаків у вилазку проти ворога. Запорожці вирушили туди, де на них зовсім не чекали. Після заходу сонця вони переправилися на лівий берег Дністра,

Атака крилатих гусарів. Худ. Ю. Коссак

підкралиси до татарського стану й, орудуючи холодною зброєю, шаблями та списами, завдали татарам чималих втрат.

Осман II неабияк піднісся духом із прибуттям до нього 14 вересня бейлербея Буди Каракаша-паші з кількатисячним військом. Адже Каракаш-паша, який у турків мав славу визначного полководця, заявив султану, що, якщо він дістане у підмогу яничарів, то щонайбільше за дві години доценту розгромить ворога. Каракаш-паша дістав усе, що просив, ба навіть більше – дорогого каптана від султана на честь його майбутньої визначної перемоги. Вранці 15 вересня Каракаш-паша оглядав 27-тисячне військо, до якого, окрім приведених ним під Хотин близько чотирьох тисяч вояків, увійшли 6 тисяч яничарів, 12 тисяч сіпагі з Румелії та 5 тисяч сіпагі з Анатолії. Тобто переважну більшість цього військового угруповання становили вимотані боями під Хотиним вояки, перед якими стояло завдання штурмувати потужні земляні укріплення противника.

Каракаш-паша, власник нагородного султанського каптана, мав намір перемогти ворога не прямолінійними діями, а хитрощами. Від перебіжчика, жовніра угорської піхоти Я. К. Ходкевича, він дізнався про слабкі місця в обороні поляків та литовців. Тож 15 вересня вперше від початку Хотинської битви турки вирішили спрямувати свій головний удар не проти запорожців, а проти польсько-литовського війська. Їхній наступ розпочався з артилерійської підготовки. Турецькі важкі гармати з близької відстані били по Польських воротах. Їм у відповідь із гарнат, встановлених на валах, відкрили вогонь хотинські оборонці. Турецькі підрозділи пішли в атаку, сконцентрувавши свої сили на правому крилі польсько-литовської армії. Зокрема, вони наступали в районі хотинської церкви. Тим часом кіннота Каракаша-паші прокрадалася лісом поблизу Польських воріт, оминувши форт, у якому перебували німецькі найманці під командуванням хемлінського воеводи Я. Вейгера. Турецькі кіннотники спішилися і разом з яничарами захопили окопи, які захищали жовніри на чолі з ротмістром Мошинським. По цьому вони рвонули вперед і почали долати головні укріплення польського табору. Однак польсько-литовське командування вчасно надіслало резерви (у бій вступили навіть пяхолки), і ворога було відкинуто. Бой точилися за розташований під лісом форт та окопи, які захищали німецькі піхотинці хемлінського воеводи Я. Вейгера. Близько 500–600 солдатів цього полковника, котрі ще не померли від голодної смерті, як це сталося напередодні з переважною більшістю їхніх однополчан, успішно відбили атаку двотисячного турецького підрозділу.

Каракаш-паша чехав від своїх підкріплення, однак даремно, оскільки великий візир Гусейн-паша, його недоброзичливець, не збирався йому допомагати. За повідомленнями деяких джерел, Каракаш-паша дістав поранення в ногу і під ним було вбито коня. Коли ж він спробував пересісти на іншого коня, постріл із мушкета в груди обірвав життя цього османського воєначальника. За іншими даними, Каракаш-паша загинув від того, що йому у живіт влучило гарматне ядро. Тим часом турки штурмували не лише польсько-литовські укріплення, а й запорозький табір, який попередньо вони піддали сильному артилерійському обстрілу, використовуючи також батареї, встановлені на лівому березі Дністра. Проте і на цьому фронті османські підрозділи зазнали цілковитої невдачі.

Отже, надії Османа II на швидку перемогу, обіцяну Каракашем-пашею, розвіялися, як дим. Через смерть Каракаша-паші молодий султан плакав і відмовлявся від ікі. Він наказав відрубати голову угорсько-перебіжчику, якого напевно вважав головним винуватцем поразки та смерті цього воєначальника. Осман II усунув з поста великого візиря Гусейн-пашу. Його місце посів бейлербей Діарберкяра Діавер-паша, хорват за походженням. Після бою скрізь валялися трупи турецьких солдатів. Підприємливі жовніри відрубували їм голови та несли до Я. К. Ходкевича, аби дістати винагороду. Литовський гетьман зустрічав їх, ледь тримаючись на коні від хвороби.

ВИЖИВАННЯ В УМОВАХ ОБЛОГИ

З початком Хотинської битви серед її учасників, насамперед у стані військ Речі Посполитої, розпочався голод, а також пошестіні хвороби. У тому, що польсько-литовська армія раніше за інших почала голодувати під Хотином, не було нічого дивного, адже вона прийшла сюди вже фактично напівголодною, із запасами

Діорама «Завоювання Константинополя Мегмедом II».

Приклад використання османами артилерії. Військовий музей у Стамбулі

Шолом з баринцею і кольчуга турецького воїна XVI–XVII ст. Військовий музей у Стамбулі

Місто в турецькій облозі. (Облога Відня османською армією у 1683 р.)

продовольства всього на якихось кільканадцять днів. Налагодити постачання захисників Хотина продуктами харчування (а також порохом та іншими воєнними припасами) з тилкових територій було доволі складно через активне перешкоджання цьому противника. Адже як тільки сили Османа II розпочали бойові дії під Хотином, частина татарських сил вирушила вниз по Дністру і напроти села Сокил переправилися на лівий берег ріки. По цьому татари рушили в напрямку Кам'янець-Подільського. Їм значною мірою вдалося перекрити доступ польсько-литовській армії до цього міста – головної тилової бази. На Орининських полях татари захопили 140 волів, багато вловивши та кілька сотень овець, які призналися для продовольського забезпечення війська королеви Владислава. В вересня для встановлення надійнішої блокади хотинських обложених на лівий берег Дністра послали татар Кантеміра-мурзи, які пустошити тири армії Посполитої.

Тож для тих, хто обороняв Хотин, настали дні великого голоду. За свідченням одного німецького найманця, його однополчани тижнями не їли хліба. Вряди-годи їм перепалада конина, яку вони заживали незвичною для себе місцевою вапняковою водою. Знесилені від голоду солдати падали на землю й помирили. Зокрема, згаданий очевидець бачив на власні очі, як один голодний найманець, випивши вапнякової води, спромігся пройти після втамування спраги лише кільканадцять кроків, а потім впаде мертвий. Від живання цієї води у воєвків «статеві органи роздулися, як бичачі міхури, і не випускали сечі».

Справді, і сьогодні колодязна вода у Хотині перебуває на верхній межі жорсткості. Однак місцеві мешканці масово не звертаються до лікарів з описаними вище симптомами, хоча за час, який минув після 1621 р., якість питної води у місті напевно не поліпшилася. Очевидно причиною проблеми, про яку писав німецький автор, було бактеріальне зараження організму та голодні набряки. Утім, під час Хотинської війни солдатів напевно цікавили не так смакові якості води, що їм не давала жодних калорій, як їжа. Гнані голодом, обложени дезертували, переходили на бік ворога, а деякі з них, не маючи більше сили терпіти, виходили на міст і топчилися у Дністрі.

Від голоду гинули також коні. Вже 10 вересня від нестачі кормів дошло так багато коней, що їхнім комісним господарям доводилося нести сторожову службу пішки, зі списами у руках. Голодні коні гризли дерев'яні коли, до яких були прив'язані, й обгризали одне в одного гриви. Утім, це їх не робило ситими і не рятувало – у польсько-литовському таборі загинуло 24 тисячі коней (за іншими даними – до 50 тисяч). Приблизно на середину вересня кіннота польсько-литовської армії фактично втратила свою боєздатність. Масова загибель тварин створювала, окрім іншого, небезпечну епідеміологічну ситуацію у хотинському таборі. Адже відбувалося інтенсивне бактеріальне забруднення території та джерел води. Усе це аж ніяк не додавало здоров'я голодним солдатам. Вони, у крайньому випадку, могли покусавати печенюю зі здохлої конини та масово хворіли на дизентерію.

Щоправда, для багатих шляхтичів була можливість купити хліб і навіть горілку, що їх приносили на своїх спинах із Кам'янець-Подільського купці-марктанти. Однак і для заможних воєвків ці продукти були малодоступні через захмарні ціни. Польська ж влада виявилася безсила допомогти обложеним. Наприкінці вересня київський воєвода Томаш Замоїський зібрав для них продовольчі припаси, проте через нечисельність своїх сил так і не дотривав за призначенням.

Польсько-литовське командування також діяло неефективно щодо подолання гострої продовольчої кризи, яка вразила обложену під Хотином армію. Причиною цього значною мірою був низький моральний дух жовнірів. Адже як тільки споряджений до Кам'янець-Подільського продовольчий обоз переїжджав через міст й опинявся на лівому березі Дністра, жовніри розбігалися хто куди. Як уже зазначено, на заваді продовольчому постачанню обложеним були й татари. В середині вересня Я. К. Ходкевич відправив по харчі та боєприпаси до Кам'янца кілька сотень возів. Однак їх дощенту розгромили татари. Вони убили багатьох фурманів та жовнірів з охорони, а решту взяли в ясир. На кам'янецькому шляху татари ловили підприємлих купців, які ризикували йти до Хотина, а також дезертирів, котрі тягнулися у зворотному від цього міста напрямку.

Щоправда, в ніч із 22 на 23 вересня таки вдалося організувати продовольчу валку до Кам'янца. Її охороняла тисяча кіннотників (за іншими даними – 1200), а також дві сотні піхотинців під загальним командуванням військового старости Миколая Косаковського. Цей продовольчий обоз спромігся добратися до Кам'янца-Подільського, а звідти кружним шляхом, щоб не натрапити на татар, повернувся до Хотина, щоправда порівняно з невеликою кількістю продовольства. Проте це сталося лише 1 жовтня, за кілька днів до закінчення Хотинської битви.

Голод та пошесні хвороби, що підірвали здоров'я хотинським обложеним, дошкудили їм і в перші тижні після війни. Адже фізичне виснаження та епідемії стали у цей час причиною високої смертності

солдатів. Особливо постраждали іноземні найманці, що підтверджують повідомлення, зокрема, Кам'янецької хроніки: «Коли син короля повернувся до Польщі з усім своїм військом, усі воїни були дуже виснажені й немощні, і найбільше німці, так що поки вони діставалися (від Хотина) до Кам'янця, більше 100 їх полегло. Навіть ті, що дісталися до Кам'янця, тут і померли – як німці, так і джурри з пахолками. По 10–12 померлих людей вантажили на вози, запряжені двома хіньми, вивозили за вал і кидали в рови, бо міщани викопали рови, відвозили їх туди й кидали, і кожен рів наповнився мертвими доверху. І так умирали щодня, і перевезення мертвих тривало три тижні. Після того, міщани виділили для тих, хто залишився живий, будинки за ворітьми, взяли всіх хворих, поклали їх на вози, вивезли за ворота й доглядали, поки поправляться. Але мало хто одужав. А взагалі в Кам'янці померло 1700 німців і пахолків. А тих німців, які були в польському таборі, налічувалось 8 тисяч піших і 2500 рейтарів із кіньми. А рейтарів померло мало, а з піших померло 5 тисяч, одні померли в таборі, інші – у Кам'янці, треті – по дорозі до Львова. Так що мало хто з тих німців зміг повернутися у свою країну».

Під час Хотинської битви сутужно було з продовольством та фуражем для коней і в запорозькому таборі, особливо в перші дні боїв. Щоб не допустити бунту серед козаків, сеймові комісари давали їм різні обіцянки. Литовські та польські жовніри, які також не розкошували, ділилися з ними харчами, а також сіном для коней. П. Сагайдачний, скориставшись невдоволенням запорожців нестатками, 8 вересня скарав смертю комишнього гетьмана Я. Бородавку.

Невдовзі козакі освоїлися під Хотиним та змогли налагодити порівняно задовільне забезпечення свого війська продовольством. Причому вони навіть постачали його полякам та литовцям. У запорозькому війську було організовано регулярні рейди продовольчих команд, які піднімалися вгору по Дністру аж до Снятина. Роздобувши потрібну кількість харчових припасів, козакі вантажили їх на плоти, зроблені з трьох-чотирьох колод і сплавляли їх прямо до свого табору. Щодо м'яса, то його у запорожців було в достатку, оскільки за потреби вони регулярно захоплювали у противника худобу. Як уже було зазначено, перебуваючи біля проточної води, тобто біля Дністра (на території козацького табору були також струмки, які впадали у ріку), запорожці не мали проблем із поширеними захворюваннями.

Якщо козакам харчів вистачало, то набагато складніше їм було прогодувати коней. Задля цього запорожці групами по кілька, або й кільканадцять осіб чи не щодня переправлялися по траву на лівий берег Дністра, на якому господарювали татари. Нерідко їм доводилося зі зброєю в руках відбиватися від татарських загонів, після чого вони знову продовжували рвати траву, наповнюючи нею мішки. Оскільки врятувати усіх козацьких коней у такий спосіб було неможливо, то, аби вгамувати бунтні настрої серед запорожців, сеймові комісари пообіщали їм компенсацію у кілька десятків тисяч злотих.

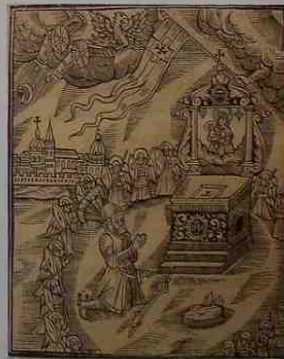
Продовольчі проблеми, з якими зіткнулися хотинські оборонці, не були лише наслідком турецької облоги. Для польсько-литовської армії проблема поягала насамперед у неспроможності командування організувати стабільне постачання продовольством, у тому числі через високий рівень дезертирства серед жовнірів. Тим часом запорозькі постачальники діяли доволі ефективно, забезпечуючи необхідним мінімумом продуктів особовий склад свого війська.

Попри те, що армія Осман II не була в облозі, солдати султана також мали чималі проблеми з харчуванням. Не в останню чергу така ситуація склалася через спустошення у серпні запорожцями території Молдавського князівства, на продовольчі ресурси якого неабияк розраховувало турецьке командування. За свідченням вірменського хроніста Ахсента з Кам'янця, у турецькому таборі була велика дорожнеча на продукти харчування, приміром, хліб коштував у 60 разів дорожче, ніж перед війною. Щоправда, татари поставляли туркам багато худоби, яку захоплювали під час набігів на українські землі. Наприкінці Хотинської битви почали голодувати турецькі воїни, а також їхні коні, для яких не вистачало кормів.

Після останніх штурмів, проведених армією Осман II 15 вересня, в перебігу Хотинської битви визначився третій, останній, її період. Увоєнному плані він визначався, по-перше, помітним зниженням бойової активності турків. Це проявилось в різкому збільшенні часу між їхніми штурмами: після наступальних операцій 15 вересня воєводи султана лишена десяти днів, 25 вересня, знову вдалися до штурму позицій хотинських оборонців. 28 вересня вони з максимальним напруженням усіх своїх сил спробували вирвати перемогу, провівши генеральний штурм позицій запорозько-польсько-литовської армії, що став останньою великою бойовою операцією турків у Хотинській битві. По-друге, на другу половину вересня припав розпал вельми дошкульної для армії Осман II нічної війни, організованої запорожцями.

Запорожці на чатах.
Гравюра з картини Ю. Бранта

Гетьман Я.К. Ходкевич молиться перед іконою Богоматері, прохаючи допомоги у боротьбі з турками.
Малюнок 1621 р.

НІЧНА ВІЙНА

Зважаючи на перевагу турків у живій силі, а також наявність у них досить сильної артилерії, хотинським оборонцям необхідно було знайти для противника вагомий контраргумент. Близькому відповідь армії Османа II дали запорозькі козаки під командуванням П. Сагайдачного. Вони розпочали проти ворога нічну війну, яка не лише завдавала йому великих втрат, але й підживляла бойовий дух султанських воєвків, паралізуючи їхню волю до перемоги. На думку деяких дослідників, запорожці виходили на бойове завдання проти ворога вже у ніч із 6 на 7 вересня. Натомість достеменно відомо, що у ніч із 11 на 12 вересня за ініціативи П. Сагайдачного його козаки та польсько-литовські сили розпочали підготовку до нічної генеральної битви з ворогом, яка не відбулася через несприятливі погодні умови. З 12 на 13 вересня запорожці здійснили нічний напад на ворога. Однак наймасштабніші та найефективніші їхні нічні бойові операції припали на другу половину вересня.

Отже, після невдалого для турків штурму 15 вересня позицій хотинських оборонців армія Османа II доволі довго не проявляла великої активності, 18 вересня Я. К. Ходкевич наказав скаликати так зване військове коло, в якому зазвичай брали участь, зокрема, офіцери і товариші кавалерійських підрозділів. Цього разу, окрім Я. К. Ходкевича та С. Любомирського, на військове коло прибули комісари, полковники та ротмістри, а також П. Сагайдачний із запорозькими полковниками. Литовський гетьман запропонував залишити Хотин і відступити на територію Речі Посполитої. Пізніше Я. Собеський, учасник цього зібрання, у своєму щоденнику розцінив поразковану риторичку Я. К. Ходкевича фактично як блискучий хід, що свідчив про уміння оратора маніпулювати свідомістю оточуючих. Мовляв, насправді литовський гетьман у глибині душі хотів тримати оборону під Хотиним, а його висловлювання про відступ – це лише тонка провокація, спрямована на підняття бойового духу своїх підлеглих. Невідомо, що насправді було на думці у Я. К. Ходкевича і на що він розраховував, коли публічно закликав відступити, однак серед учасників військового кола у нього знайшлися палкі прихильники. Водночас більшість мислила інакше і відкинула пропозицію литовського гетьмана. Адаже у всіх в пам'яті ще жили трагічні наслідки минулорічного відступу польського війська з-під Цецори. Тож учасники військового кола ухвалили оборонятися до кінця та чекати на приході посполитого рушення. Учасники зібрання присягнулися чинити саме так, а тих, хто відступиться від клятви, пригрозили рознести шаблями на шматки. Таку ж воєвничу позицію зайняв і запорозький гетьман зі своїми полковниками, що було сприйнято багатьма як патріотичний порив та прояв громадянського служіння («козаки учинилися Короні троєядовим вінком і стоять. Дай їм, Господи, сталості»).

В ніч із 18 на 19 вересня запорожці провели одну з найбільших операцій нічної війни проти турків, яку вони розв'язали під Хотиним. Про чисельність її учасників у джерелах є різні дані. Найвірогіднішим видається повідомлення добре поінформованого Я. Собеського про 8-тисячне військо нічних воєвків П. Сагайдачного. Вони виступили на завдання темної пори, коли на хотинських околицях розшумілася гроза. Оскільки за таких обставин вогнепальна зброя була неефективною, козаки взяли до рук холодну, зокрема рогатини та бойові коси. Запорозьке командування поставило перед ними завдання завдати удар по правому крилу армії Османа II, розташованому навпроти козацького табору. Запорозжці вогневідь добре знали дорогу до турецького табору, в якому вони встигли побувати ще під час свого вторгнення 4 вересня. За деякими даними, їм начебто показував дорогу якийсь турецький перебіжчик, напевно виходець з України.

Підійшовши достатньо близько під позиції противника, козаки поповзли попластунськи. Попереду запорозьких штурмових підрозділів шли досвідчені диверсійно-розвідувальні групи, до складу яких входили козаки, що володіли турецькою мовою. У темряві вони кілька разів починали розмову з ворожими вартівниками, яка завершувалася

знешкодженням противника. Просочившись у табір Османа II, запорожці прокрадалися в намети й колоди сплячих турків. Тяжких втрат зазнали, зокрема, сили кайсерійського бея (Кайсері – поселення в Анатолії на південний схід від сучасної Анкари), розташовані неподалік Дністра. У наметі цього бея козаки захопили велику полкову коровгу червоного кольору, що зберігалася у золотому чохла, ланцюг-інсигнію убитого ними бея, а також полкові реєстри та компути. В наметах яничарських командирів нічні візитери взяли дві бойові коровги (по завершенні операції усі ці трофеї було вручено королевіччу Владиславу).

Доволі швидко запорожці прочесали у такий спосіб сіваські і караманські підрозділи, а по цьому почали нищити солдатів затяжних румелійських військ, що стояли в центрі турецьких позицій.

Сутічка поляків з татарами

Турецький посуд XVII ст., який використовували у походах

Бій козаків з татарами

Лише тепер у таборі Османа II здійняли тривогу. Козаки не стали чекати, коли турки остаточно оговтаються, а тому негайно відступили. Їм вдалося провести нічну бойову операцію настільки стрімко, приховано, без зайвого шуму, що ворог фактично не спромігся чинити організований опір. У турецькому таборі після них залишилося кілька тисяч закривавлених трупів султанських солдатів, заколотих рогами та порізаних бойовими косами. За неповними даними, турецькі втрати сягали близько двох тисяч (напевно ці цифри відображали насамперед полеглих у полку кайсерійського бей).

Та обставина, що козакам вдалося безшумно ліквідувати ворожих вартових і довгий час дотримуватися тиші під час нічного рейду по турецьких підрозділах, стала для учасників операції запорукою власної безпеки. Джерела підтверджують, що запорожці повернулися до свого табору без жодних втрат. Як можемо переконаватися, ефективність тактики запорозького нічного бою була незрівнянно вища (навіть якщо виходити з мінімальної цифри завданих ними втрат ворогу – 2 тисячі осіб) порівняно з переважно лобовими атаками, у які напередодні під Хотином ходили солдати султана, причому за підтримки ураганного вогню своєї артилерії. Тієї ночі козаки повернулися до свого табору з багатою військовою здобиччю. Зробивши радна з подертих турецьких наметів, вони принесли в них золоті та срібні речі, захоплену у противника зброю, дорогі каптани тощо, а також пригнали чимало коней, верблюдів та іншої худоби. Цей успіх справив деморалізуючий вплив на противника і, безперечно, окрилив козаків.

Запорожці спрямовували свою нічну війну не лише проти турецьких підрозділів, а й проти татар, що стояли кошем на лівому березі Дністра напроти Хотинського замку. Козаки П. Сагайданного кілька разів нападали на них вночі, бо не могли змиритися з тим, що на протилежному березі ріки воляють по допомогі захоплені на українських землях бранці (як зазначив один учасник Хотинської битви, вони «чинили великий плач, чекаючи порятунку лише від самого Господа Бога та поглядали з [надією] на наш табір»).

У ніч із 21 на 22 вересня запорожці знову провели масштабну операцію проти турків. Цього разу вони атакували озброєне гарматами багатотисячне угруповання противника, полками якого командували Тоганджи-паша, Черкес-паша, а також колишній великий візир Гусейн-паша. Це угруповання стояло на лівому березі Дністра поряд із турецьким мостом, що посилено охоронялося силами султанської армії. Трійця османських воєначальників не випадково наказала своїм силам розташуватися на ніч саме тут. Адже за наказом султана вони готувалися до бойового маршу на Кам'янець-Подільський, головну тилкову базу армії Я. К. Ходкевича. За деякими даними, саме до цього стратегічно важливого міста пізніше мав прибути зі своїми підрозділами сам Осман II.

Аби завдати туркам втрати в життя такий небезпечний для хотинських оборонців план, П. Сагайданний спорядив у похід, за даними Я. Собеського, понад три тисячі козаків. Напроти свого табору вони переправилися на лівий берег Дністра у так звані первосли, тобто перший сон від заходу сонця до опівночі, а потім приховано підійшли до турецького мосту. Атака на ворога розпочалася близько 23 години. Запорожці з холодною зброєю в руках вдарили на турецький табір, який перебував у сні. Відтак намети османських воєв наповнилися колючими та убитими – усього тієї ночі обрвалося життя щонайменше тисячі турків. Козакам вдалося цілком обезглавити вище командування угруповання. Вони розгромили намети Гусейна-паші, Черкеса-паші та Тоганджи-паші. Останній поліг від запорозької зброї. За однією із джерельних версій, долю Тоганджи-паші розділив Черкес-паша, за іншою – він дістав поранення. На відміну від цих чільних воєначальників, Гусейн-паша відбувся лише переляком. Запорожці начебто зірвали з нього одяг, чалму та пояс і вже тяглися, аби схопити його за волосся, однак спритному сановнику вдалося вислизнути. За іншими даними, які, на відміну від наведеного вище повідомлення, не надто красномовно і без складної драматургії розповідають про нічний порятунок Гусейна-паші, останній, опинившись у небезпеці, стрибнув на коня і погнав його, не обираючи дороги. Протремтівши залишок ночі у лісі, Гусейн-паша наступного дня таки наважився повернутися до свого табору.

Запорожці здобули у цій нічній операції чималі трофеї – золоті та срібні речі, хутро, табуни коней і верблюдів тощо. Один козак, який вночі віддавав намет Гусейна-паші, приклав його дорого парчеву шубу, підбиту хутром собора. За неї він ви торгував під Хотином у багатих покупців кругленьку суму – аж 400 злотих. Ця сума явно перевищувала платню у 0,5 злотого, яка напевно дісталася йому від шедрот польської влади ще у червні на козацькій раді над р. Кагарлик. Однак П. Сагайданний не підтримував козаків у таких діях, їйня жадоба до здобичі лише викликала у нього роздратування, адже ворожий міст через Дністер залишився стояти.

У засідці.
Гравюра Ю. Шюблера з мляонка
І. Іжакевича. Кінець XIX ст.

**Сагайдак (малуч, лук та кочан
зі стрілами).** Початок XVII ст.

Булави військової старшини XVII – XVIII ст.

Хоч би там як, та під час цієї операції ворог зазнав помітних втрат, що поставило під сумнів його плани здобути Кам'янець-Подільський. Нічний погром трьох османських воєначальників просів паніку у турецькому таборі, де знайшлося чимало охочих утікти до Пруту. Козацький напад на турецьке військове угруповання на лівому березі Дністра викликав напад безсилої юсти в Османа II (він «гнівався на ті українські мухи, що не може їх відігнати»).

23 вересня командний склад польсько-литовської армії не лише обговорював результати щойно завершеного нічного нападу запорожців на турків або розробляв плани наступальних бойових операцій, але й, навіть більшою мірою, опікувався станом здоров'я Я. К. Ходкевича. Цього дня його трині опанувала німота. Полковникам та ротмістрам, які зібралися біля постелі литовського гетьмана, стало зрозуміло, що його життя загасає. Побююючись, що кончина Я. К. Ходкевича може негативно вплинути на морально-психологічний стан жовнірів, олівдні вони перевезли у кареті литовського гетьмана з його шатра до Хотинського замку, подали від сторонніх очей. Там перед учасниками військової ради умираючий гетьман зрікся поста головнокомандувача. На цьому зібранні в Хотинському замку узвжали запропонувати туркам мир, а також уночі відправити продовольчий обоз до Кам'янца-Подільського під командуванням М. Косаковського та з листом до Сигізмунда III про негайне надання допомоги обложеним.

23 вересня турки, які напевно захотіли помститися козакам за їхній недавній напад на сичи Гусейна-паші, Тоганджи-паші та Черкеса-паші, упродовж багатьох годин із лівого берега обстрілювали з гармат запорозький табір. Надвечір до козаків наспіли польські гарматші, які своїм вогнем змусили турецьку артилерію відступити. Цього дня запорожці перенесли свої позиції ближче до литовського табору, а з наступним темряви розпочали чергову операцію проти турків. Є підстави стверджувати, що П. Сагайданний угодив її проведення з польським командуванням. Адже ця операція вочевидь була розрахована на те, щоб відвернути увагу турків від виїзду цієї ночі продовольчого обозу М. Косаковського у бік Кам'янца. До того ж, до козаків приєдналася польська рота під командуванням ротмістра Бобовського, а також чимало польських пахокків.

Отже, у ніч з 23 на 24 вересня з козацького табору виступило на бойове завдання 2 тисячі запорожців разом із ротою Бобовського та польськими пахокками. Ці сили під командуванням запорозького полковника, ім'я якого не залишилося в історії, переправилися на лівий берег Дністра і таким самим чином, як напередодні, рушили до турецького мосту. Після вчорашнього розгрому полків Гусейна-паші, Тоганджи-паші та Черкеса-паші, османське командування послало на лівий берег Дністра для охорони цього важливого стратегічного об'єкта близько двох тисяч вояків. Оскільки вони не чекали, що козаки щонай навідуватимуться до їхнього мосту, то безтурботно поспули у своїх наметах.

Нічний напад козаків став для них цілковитою неслідванкою. Запорожці одразу нейтралізували командування турецьких сил, убивши двох пашів. Ті вояки з табору, яким пощастило прокинутися від шуму і не померти сонними, в паніці кинулися до мосту, аби хутчі перебраться через нього на правий берег Дністра до своїх. Однак охорона мосту не збиралася гостинно зустрічати натовп, який у нічній темряві

з гамом і тулопінням наближався до турецьких вартових. Замість того, щоб відкрити в'їзні ворота, вони відкрили вогонь по утікачах. Останнім не залишалося нічого іншого, як стрибати у холодні води Дністра, де на них майже гарантовано чекала смерть. Багато охоронців мосту, які вистріляли зі своїх яничарок у натовп, сприйнявши його за атакуючого ворога, намагалися у пільмі знову зарядити свою зброю, проте їм не дали цього зробити запорожці. Вдершись на міст, вони скинули у воду близько двох сотень турецьких вояків.

Попри такий успішний розвиток бойової операції, запорожцям, які не мали не мали потужного вибухового пристрою, не вдалося зруйнувати капітально збудований турецький міст. А щоб серйозно пошкодити міст вручну, потрібно було багато часу, якого козаки не мали – з правого берега на допомогу своїм уже рушили підняті по тривозі яничарські підрозділи. Не чекаючи, коли вони перейдуть по мосту, запорожці відступили до свого табору з чималими трофеями. Під час цього нічного бою було убито близько тисячі турецьких вояків. Кілька сотень із них потонули у Дністрі. Певні втрати були і серед польських учасників цієї нічної операції: загинуло від двох до семи жовнірів із роти Бобовського. У досвідчених в нічних виправах запорожців втрат не було.

Отже, після того, як турки від середини вересня на доволі тривалий час припинили штурмувати позиції хотинських оборонців, ініціатива перейшла до запорозьких козаків, які провели кілька крупних нічних бойових операцій. Перевіши протисторство під Хотинем у масштабну нічну війну, козаки тим самим

Напад. З картини Ю. Брандта

цілком позбавили армію Османа II всіх переваг. Під час нічних козацьких рейдів турки зазнавали великих втрат і помітно втрачали бойовий дух, що знижувало рівень боєздатності султанських сил.

ОСТАННІЙ СПЛЕСК БОЙОВОЇ АКТИВНОСТІ АРМІЇ ОСМАНА II: ТУРЕЦЬКІ ШТУРМИ 25 ТА 28 ВЕРЕСНЯ

День 24 вересня під Хотином виявився порівняно тихим у воєнному плані. Однак у командних колах польсько-литовської армії спокою не було. О другій годині по полудню (за іншими даними о 19 годині) в Хотинському замку помер Я. К. Ходкевич. (Дехто стверджував, що його смерть настала під час нападу епілепсії). Хоча королевич Владислав, С. Любомирський, сенатори та комісари хотіли на певний час приховати його кончину як від своїх жовнірів, так і від ворога, однак чутка про неї швидко облетіла хотинські околиці. Командування литовськими силами перейшло до оршанського старости Олександра Салєги. Литовське військо не бажало, щоб головнокомандувачем став С. Любомирський. Члени представники литовських підрозділів, аби перекрити останньому, як конкуренту О. Салєги, шлях до вищої воєнної влади над польсько-литовськими силами, звернулися до королевича Владислава з пропозицією взяти командування на себе і передали йому компут свого війська. Однак ослаблений хворобою королевич на це не пристав. Йому вдалося переконати литовців визнати головнокомандувачем С. Любомирського.

Новина про смерть Я. К. Ходкевича, шойно дійшовши до турків, підстрохнула їхню командування до активних дій. Розраховуючи на те, що литовці та поляки розгублені та дезорієнтовані через смерть свого полководця, османські стратеги вирішили наступати. Тож вже зранку 25 вересня з усіх боків, у тому числі з лівого берега Дністра, по позиціях хотинських оборонців вдарили турецькі гармати. Причому артилерія Османа II не замовкала аж до вечора. По цьому турки пішли в атаку, попередньо вдавшись до психологічної диверсії – їхні гегрцівники кричали противникам: «Гетьман вже помер!» Підрозділи султана спрямували головний удар проти запорожців, лісовчиків, а також на укріплення в районі Литовських воріт. Щодо останнього напрямку їхньої атаки, то турки напевно сподівалися, що це найслабша ланка в обороні противника, адже литовські сили залишилися без свого гетьмана. Турки кинули значні сили також проти польських позицій, атакуючи з трьох напрямків. Із лівого берега Дністра татари робили спроби форсувати ріку, аби вдарити на лісовчиків.

Найуспішніше турки просуваючись на правому крилі оборони польсько-литовського табору. Польські жовніри почали кидати свої окопи та уткати до валів. Не розібравшись, польські гармати дали залп по своїх, що діяв далеко за межями Хотина, над Прутом, зайняв велику череду худоби, яку пасли та охороняли турки. Окрім худоби, що її припнали козаки до свого табору, вони доставили також декілька захоплених у ворога наметів.

Попри невдалу спробу розгромити противника під час боїв 25 вересня та загальне виснаження турецької армії, Осман II не полишала надія розбити хотинських оборонців одним потужним ударом. Тож він наказав готуватися до генерального штурму запорозько-польсько-литовської армії. Деякі історики стверджують, що 27 вересня Осман II разом із великим візирем Ділавером-пашею та у супроводі великого війська спробував захопити Кам'янець-Подільський, а також невдало штурмував невеликий замок у Паньшях. Однак у джерелах немає підтвердження цієї гіпотези. Насправді цього дня в турецькому таборі усі сили було зосереджено на підготовці до запланованого на 28 вересня генерального штурму. В межах цієї підготовки османське командування 27 вересня піддало запорозький табір артилерійському обстрілу, після якого на козаків почали наступати підрозділи султанської армії. Утім, до відкритого зіткнення не дійшло. П. Сагайдачний вишикував свої полки до бою і це зупинило турків, які вочевидь вирішили зберігати свої сили для призначеної на завтрашній день бойової операції.

Смерть Яна Кароля Ходкевича під Хотином. Гравюра

Командантський палац у Хотинському замку, де помер Я. К. Ходкевич

Осман II.
Худ. невідомий. XVII ст.
Державний музей у Кракові

Бунчуки XVII ст. Туреччина

Генеральний штурм турками позицій хотинських оборонців розпочався зранку 28 вересня з потужного багатогодинного гарматного обстрілу. За деякими даними, його вели артилерійські батареї з дев'яти місць. Лише на лівому березі Дністра під охороною великого татарського війська встановили 27 гармат. Серед них були дві важкі гармати, які перевозили кільканадцять пар буйволів. Гарматні ядра лівобережних турецьких батарей летіли насамперед у табір лісовчиків. Султанським гармашам вдалося одним влучним пострілом вбити одразу семеро лісовчиків. Випущені із важких гармат ядра з лівого берега долітали аж до ставки королевіни Владислава. Утім, вони не завдали його підрозділам великої шкоди – за винятком того, що одне ядро влучило в голову якогось шотландському найманцю.

Осман II спостерігав за битвою, що набирала обертів під Хотиним, сидячи у тіні балдахіна, встановленого на горі Городище. Поряд із султаном ревно несли бойову службу два слони. На їхніх спинах сиділи воки, які гамселили у барабани та сурмили у зурни, аби підрозділи Османа II охочіше йшли в атаку. Щоправда, напевно не всі турецькі солдати добре розумілися на військовій музиці, оскільки военачальникам різних рангів доводилося додатково заохочувати їх до наступу ятаганми та булавами. Турки кинули свої головні сили проти південного флангу запорозько-польсько-литовської армії. На козаків П. Сагайдачного при підтримці лівобережних артилерійських батарей пішли у наступ сіпаї, а також деякі підрозділи яничарів. Запорозжці дали рішучу відсіч ворогу, відкинувши його від своїх позицій.

По полудню турки сконцентрували свої зусилля проти табору лісовчиків, що став доволі вразливий після того, як напередодні запорожці перенесли свої позиції північніше, ближче до литовського табору. Разом з яничарами наступали спішені турецькі кіннотники, а з лівого берега Дністра раз-по-раз у воду заходила татарська кіннота, щоб перебратися на протилежну сторону ріки. Однак загороджувальний вогонь із правого берега зупиняв ці удавані чи справжні маневри. Тим часом лісовчики і без втручання татар, які, утім, так і не переправилися через Дністер, сплинулися у критичній ситуації. Адже вони мали слабкі укриття з боку, де раніше був запорозький табір Ім проблематично було зупинити чисельно переважаючого ворога своїми короткоствольними рушницями та пістолями, до того ж не маючи достатньо боеприпасів. Проте їм таки вдалося відбити кілька запеклих ворожих приступів. Адже С. Любомирський послав їм на допомогу підкріплення. Окрім того, своїх сусідів по фронту, лісовчиків, підтримали також запорожці.

Попри те, що турецька артилерія ураганим вогнем обстрілювала позиції хотинських оборонців (цього дня гармати Османа II зробили близько 1500 пострілів), знесилені війною турки, війська яких були розпорозшені на кількох напрямках генерального штурму, не проявили великої енергії та волі до перемоги. Це добре простежується на прикладі атакуючих дій султанських сил на табір польсько-литовської армії, де вони наступали на Польські ворота, а також на окопи, розташовані в районі мурованої церкви. Як зазначено добре поінформований белзький підкоморій М. Лесьніковський, противник діяв «несміливо» і наступав лише близько з півднини.

Провалом закінчилася атака турків з боку окопів, у яких напередодні були розміщені жовніри Я. Вейгера. Із замаскованого редуту по них ударив гарматний зал. Причому ті, хто від нього уцілів, відчули напад містичного жаху. Адже вони вперше зіткнулися з феноменом, що не мав раціонального пояснення: після гарматного пострілу багатьох турецьких солдатів сікло по обличчю, «душило» і вбивало» шось зелене. Турки, які мали нещастя стати учасниками подій, пов'язаних із «зеленим» обстрілом польських гармат, були переконані, що потрапили під згубну дію чарів. Насправді ж, чаклунами та знавцями темних магійних мистецтв виявилися польські пушкарі, які через брак прядива змушені були ущільнювати порох в гарматних стволах вітмиами трави.

У джерелах зустрічається інформація про те, що під час генерального наступу армії Османа II 28 вересня полягло від однієї до кільканадцяти тисяч султанських воїків. Вірогіднішими видаються джерельні повідомлення про майже тисячу убитих турків, серед яких напевно були і троє пашів. Про втрати хотинських оборонців збереглося небагато інформації. У джерелах, які є у нашому розпорядженні, ці втрати вимірюються не тисячами або сотнями, а десятками осіб. Отже, дві останні наступальні операції турецької армії, які відбулися 25 та 28 вересня і були проведені з максимальною мобілізацією наявних в Османа II сил, довели, що його армія цілком видихнулася і виявилася безсила подолати хотинських оборонців.

Оскільки після генерального турецького штурму позицій запорожців, поляків та литовців 28 вересня розпочалися турецько-польські мирні переговори (детальніше про це йтиметься нижче), то бойові дії під Хотиним втратили свій колишній розмах і зводилися до різних локальних дій та дрібних операцій. Утім, це не означає, що на полі Хотинської битви не траплялися різні загострення та бойові сутички, які у будь-який момент могли перерости у масштабне зіткнення армій, що протистояли одна одній.

У ніч з 28 на 29 вересня до польсько-литовського табору пробився полонений, який втік від турків. Побачивши опівночі на бойових позиціях його сімлет із зброєю в руках, вартові вирішили, що перед ними напевно сам Осман II. Тож у таборі одразу ударили бойові барабани і засурмили труби, які підняли всіх на ноги. Лише коли настав день і нічні химери зсезли, стало зрозуміло, що жовніри даремно провели безсонну ніч, готуючись до бою.

Якщо напад турків цієї ночі виявився для вояків С. Любомирського плодом збудженої уяви, то суворого реалією, яка їх не відпустила, продовжував залишатися голод. Зокрема, він змусив у пошуках чогось їстівного утекти до ворога кілька німецьких найманців. Одному з них, німецькому піхотинцю, що утік 29 вересня, нові господарі дали завдання привести з польсько-литовського табору двадцять мушкетерів. Повернувшись до своїх, новоспечений турецький агітатор почав вербувати охочих служити султанові. Однак його колишні однополчани відповіли йому, що радше помруть від голоду, аніж стануть зрадниками. З виховною метою перебіжчику відрубали голову і виставили її на довгому списі перед розташуванням німецьких підрозділів.

У ніч із 29 на 30 вересня в польсько-литовському таборі знову били військові барабани та сурмили сурми. Цього разу переполох спричинила інформація, яку дістали від захопленого турецького шпигуна. На допиті він повідомив, що армія Османа II начебто стоїть напоготові, аби вдарити на хотинських оборонців. У польсько-литовському таборі багато хто вірив, що звуки барабанів та сурми налякали ворога, змусивши його відмовитися від нападу на готового до бою противника.

1 жовтня турки переправили кілька своїх полків із десятима гарматами на лівий берег Дністра й почали обстрілювати позиції противника на правому березі. Однак головним завданням цих султанських підрозділів насправді було перехопити продовольчий обоз під командуванням М. Косаковського, що повертався від Кам'яця. Проте останньому вдалося раніше прослизнути до своїх. Турецькі гармати ще трохи постріляли з лівого берега Дністра, однак, як тільки по них вдарили польські гармати з високого правого берега, вони визнали за краще відступити. Більшість вояків турецьких полків, що полювали за обозом М. Косаковського, переправилися на протилежний берег і зайняли позиції напроти литовського та польського табору. Утім, особливої активності вони не проявляли. Тим часом кілька турецьких гармат, розташованих на правому березі Дністра, стріляли по позиціях хотинських оборонців. За деякими даними, вороже ядро обірвало життя шляхтича Криницького з корогви М. Сапєги. Однак в інших джерелах є інформація про те, що обставини загибелі цього шляхтича (який насправді служив поручником у полку белзького воеводи Рафала Лещинського) були інші. Ще 30 вересня під час герцю під ним було вбито коня. Декілька сотень метрів Криницький пішки утік за місця невдалого бойового поєдинку, однак ніхто зі своїх не захотів (через «непослух») прийти йому на допомогу. Відтак турки наздогнали його і зарубали.

У подальшому під Хотином спорадично відбувалися невеликі бойові операції. Приміром, 2 жовтня увечері козаки захопили у турків чимало худоби, буйволів і коней, спричинивши великий переполох у таборі Османа II. Наступного дня, 3 жовтня, запорожський підрозділ чисельністю у кілька сотень козаків пішов у розвідувально-диверсійний рейд до берегів Прута. Там запорожці натрапили на татарський загін, розгромили його і визволили з полону багато бранців. До свого табору вони пригнали захоплений у ворога чималий табун коней. 4 жовтня козаки знову здійснили рейд по ворожих тилах.

М. Мархоцький, який писав щоденник Хотинської війни 1621 р. зі слів своїх синів Адама та Криштофа, учасників боїв під Хотином, стверджував, що від 4 до 8 жовтня (за винятком 7 жовтня) під командуванням турки провели серію великих штурмів позицій хотинських оборонців, що супроводжувалися сильною артилерійською підготовкою. Насправді таких боїв у цей час не було. Звернення до інших джерел доводить, що М. Мархоцький описав події, які насправді відбувалися не 4 – 8 жовтня, а напередодні. У деяких щоденниках Хотинської війни є повідомлення про те, що 6 жовтня татари проявляли бойову активність на лівому березі Дністра. Однак, мовляв, це не сподобалося Осману II, який прагнув миру. Відтак султан кинув проти них свої військові сили під командуванням якогось паші. Більше того, султан-миролюбць начебто платив запорожцям гроші, аби вони допомогли йому загнудати татар – порушників спокою.

Литовські гармати XVI ст. (копії)

Портрет С. Любомирського роботи невідомого художника XVII ст. і родовий герб Любомирських

Захисний обладунок гусарів. XVII ст. Західна Європа

Гусарська корога на марші. Фрагмент «Стокгольмського сувою» із зображенням шлобного візду короля Сигізмунда III та королеви Констанції у 1605 р. Королівський замок у Варшаві

ПОСПОЛИТЕ РУШЕННЯ І ДОНСЬКІ КОЗАКИ

Ще на сеймі 1620 р. у зв'язку із загрозою війни з Османською імперією було ухвалено скликати посполите рушення, шляхетське ополчення. Передбачалося, що наприкінці квітня 1621 р. шляхта коронних земель стане перед своїми старостами та воеводами на попис, тобто військовий огляд. Для шляхти Великого князівства Литовського цей термін визначено на початок травня (через воєнну загрозу з боку Швеції Литовська шляхта так і не виступила у похід проти армії Османа II). 4 жовтня 1621 р. шляхетське військо повинно було зібратися під Львовом, а звіди йти проти турків під Хотин. Наприкінці січня 1621 р. Сигізмунд III видав так звані перші віці, що започаткували політико-правову процедуру скликання посполитого рушення.

Проте шляхта без великого ентузіазму готувалася до війни, через що у визначений час так і не зібралася під Львовом. На середину жовтня тут були лише сили мазовецької, краківської, сандомирської, лоблінської, руської (з Руського воеводства) шляхти. Волинська шляхта зібралася під Глинянами, а шляхтичі Київського воеводства концентрувалися під Золочевом. Усього вдалося зібрати близько 20 тисяч шляхетського ополчення.

Певне уявлення про сили посполитого рушення на чолі з Сигізмундом III, які просувалися до Львова, і про те, за яких обставин відбувався їхній марш, дають листи П. Гембіцького до Гнезінського архієпископа Вавжинця (Лаврентія) Гембіцького. П. Гембіцький надсилав їх своєму адресату з дороги, якою учасники шляхетського ополчення йшли до Львова. Якщо 2 жовтня автор листів ще був у Варшаві, то вже 4 жовтня разом із військом посполитого рушення та королем він добрався до Любліна. 5 жовтня це військо прибуло до Красного Ставу, де до нього приєдналися шляхтичі кількох повітів.

Наступного дня шляхетські ополченці дійшли до Замостя. У ньому Сигізмунда III вітали студенти і викладачі Замойської академії, а також місцеві мешканці та духовенство. На честь короля влаштували бенкет. Однак королівській свиті заважало розважатися чутка про те, що Осман II зі своїми полками й татарями рушив проти шляхетського ополчення. Напевно мало хто з посполитого рушення мріяв засвідчити свою доблесть у битві з самим турецьким султаном. А вже у першій половині XVII ст., в час поширення професійних найманських армій у Європі, недисципліноване й логано навчене військової справи посполите рушення можна було назвати військом лише умовно. Насправді у ньому боездатними були лише королівські військові підрозділи. До того ж, сили посполитого рушення залишалися розпорошені. Приміром, під Львовом у той час стояли кілька тисяч доволі безпорадних у воєнному плані ополченців. Порівняно з масою шляхетських ополченців вагомішу воєнну силу становили приватні підрозділи магнатів, однак їх було мало.

Покинувши хлібосольне Замостя, 7 жовтня король зі своїм військом прибув до Томашева (нині місто Томашівського повіту Люблінського воеводства). У цьому містечку, яке належало київському воеводі Томашу Замойському, його зустріли не менш гостинно, аніж у Замості. Провівши у Томашеві ніч, ополченці знову рушили в дорогу. Однак відтепер вони йшли під захистом рухомого табору з возів. Скрізь на землях Руського воеводства шляхетські вояки бачили спалені кілька тижнів тому поселення.

9 жовтня військо посполитого рушення стало на відпочинок у Потеліч (нині село Жовківського району Львівської області). Як з'ясувалося, ще за три тижні до його приходу це містечко частково спалили татари. Багатьох людей з навколишніх сіл нападники взяли в ясір. У Потеліч шляхетське ополчення довго не затрималося і вже увечері воно було у Немірові (нині смт Яворівського району Львівської області). Тут до учасників посполитого рушення знову дійшли тривожні чутки: начебто проти них виступили татари, які вже пройшли неподалік Львова, захопили в полон мешканців передмістя Яворова, а також доценту знищили Бунів (нині село Яворівського району Львівської області).

У цей час в оточенні Сигізмунда III розраховували прибути до Львова 11 жовтня, де вже стояли, як уже зазначено, порівняно невеликі сили ополченців. Деякі особи з близького оточення короля стверджували, що ці ополченці – не хто інший, як боягузи та потенційні утікачі з поля бою, а відтак їм краще було б залишатися удома. Тим часом Сигізмунд III не вважав за потрібне гарячково кваліфікуватися до Хотина. Він мав намір пробути у Львові принаймні два-три дні, а вже потім рушити до Кам'янця-Подільського, ближче до театру бойових дій (плекаючи 9 жовтня у Потеліч такий стратегічний план, король ще не знав, що війна вже закінчилася).

На допомогу хотинським обложеним йшли не лише шляхетські ополченці з їх сумнівною воєвською репутацією, але й вельми боездатне військо донських козаків. Ще на початку червня 1621 р. гетьман

Запорожець. Худ. С. Васильківський. Поч. XX ст.

Я. Бородавка послав на Днр своїх послів на чолі із запорожцем Соколком, давши їм завдання «затягнути» донців на турецьку війну. У той час на Дону перебував царський посланець Семен Опухтін. Його присутність вочевидь сковувала тамтешніх козаків. До того ж у зборі було лише 7 тисяч донців, решта ще не повернулася з морського походу. Хоч би там як, а Соколко не дочекався від донських козаків твердого згоди на участь у війні проти турків. Цікаво, що як тільки С. Опухтін поїхав до Москви, одразу 200 козаків, серед яких були і донці, і запорожці, котрі перебували на Дону, виступили на Запорожжя. Пізніше цей підрозділ влився до полку ісівчиків.

Згодом на Дону вирішили відкунутися на заклик запорожців. Відтак звіди у напрямку Хотина виступило військо. У нізці джерел ідеться про 20-тисячне військо донців (напевно його чисельність була менша). У першій декаді жовтня від нього до Сигізмунда III прибули посли, які заявили королю, що їхнє 20-тисячне військо йде битися з армією Османа II. До командування ополчення надійшло повідомлення, що військо донців вже минуло Білу Церкву і начебто 3 жовтня мало прибути під Хотин. Ще 1 жовтня під цим містом з'явилися кілька десятків послів Війська Донського. Вони повідомили, що їхнє військо чисельністю у 20 тисяч козаків наближається до Дністра, щоб взяти участь у війні з турками. Відтак посли просили Владислава вручити їм свою корогву. Королевич вже наступного дня пообіцяв дати її війську донців, однак лише тоді, коли воно приїде до Хотина. Посли дістали подарунки від Владислава, а також від запорожців і поїхали до своїх. Попри те, що військо донських козаків так і не прийшло під Хотин, про його наближення до міста дізналися в таборі Османа II, і це явно не дало туркам оптимізму.

Вже після Хотинської війни донський отаман Василь Нагаєв, перебуваючи зі своїми козаками над р. Кагарлик, де на той час стояли також запорожці, написав листа Сигізмундові III (4 червня 1622 р.). Серед іншого, Нагаєв зазначив, що донці пішли на турецьку війну на заклик запорожських козаків. Однак донські козаки прийшли до Дністра у той час, коли війна скінчилася. Автор листа просив у короля надати їм певну матеріальну винагороду. Ощадливий Сигізмунд III проігнорував це прохання, попри те, що звістка про наближення 1621 р. донських козаків до Хотина, з одного боку, дала хотинським оборонцям надію на перемогу, а з іншого – посиляла тривогу і страх серед турків. У таборі Османа II поширилися чутки, що донці вже недалеко і що вони розбили татар на Барщині (насправді ті зазнали поразки від місцевих мешканців).

Про великий страх турків перед донцями, а також посполитим рушенням на чолі зі Сигізмундом III розповідали перебіжчики з табору Османа II. Тобто, наближення військових підкріплень до Хотина на допомогу запорозько-польсько-литовській армії набуло значення дієвого морально-психологічного фактора, що впливав на противників у Хотинській битві. Цей фактор так чи інакше не міг не позначитися і на турецько-польських переговорах про мир.

ТУРЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ ТА УКЛАДЕННЯ МИРНОГО ДОГОВОРУ

Ще до початку Хотинської битви зацікавлені сторони попередньо зондували можливість залагодження турецько-польського конфлікту миром. 18 липня 1621 р. Костянтин Вевелі, посланець молдавського господаря Александра Еліаша, привіз під Оринини листи від господаря і деяких турецьких сановників, які, обережно піднімаючи тему мирних переговорів, висловлювали пропозицію, щоб польський посол прибув до турецького султана. У відповідь на це Я. К. Ходкевич 4 серпня відправив до турків Т. Шемберга, який поїхав разом із К. Вевелі. 12 вересня останній прибув у польсько-литовський табір під Хотин з листом від волохського господаря Раду Міхні, у якому непрямо йшлося про потребу польсько-турецьких мирних переговорів.

Для турецької сторони було вигідно, щоб ці переговори розпочалися не на нейтральній території, а в таборі Османа II, адже в такому випадку турки б виступили на правах господарів, а польська сторона як прохач миру. 14 вересня Я. К. Ходкевич послав свого представника Якуба Зелінського до великого візиря. Я. Зелінському дали інструкцію, згідно з якою він мав донести до відома турків позицію польської сторони. Вона зводилася до того, що новий турецько-польський мирний договір повинен базуватися на статтях попередніх політико-правових угод між двома державами,

Обладунок литовського воїна-п'ятгорця (легка кавалерія) XVII ст.

Панорама Львова. Гравюра А. Пасаротті

Донські козаки.
Худ. Ю. Коссак. 1887 р.

зокрема на договорі 1619 р., укладеному в Стамбулі (від польської сторони його підписав П. Ожго). З цієї інструкції, серед іншого, випливало, що Я. К. Ходкевич демонстрував готовність вирішити «козацьке» питання на прийнятних для турків умовах, чекаючи від них взаїмні заходів щодо припинення нападів татар на Річ Посполиту.

Хоча 27 вересня з табору Османа II у польсько-литовський табір доставили документ про гарантування безпеки польським послам на переговорах про мир, однак замість миру вже наступного дня турки, як уже зазначено, провели генеральний штурм укріплень запорозько-польсько-литовської армії. По завершенні штурму ввечері 28 вересня у королівстві Владислава відбулася таємна нарада за участю С. Любомирського, комісарів та сенаторів. Її учасники напевно були добряче налякани щойно завершеними боями, інакше б вони не стали поспішно ухвалювати рішення відправити посольство на мирні переговори, причому на територію турецького табору. Пізніше Я. Собеський намагався виправдати таке нервово рішення тим, що польсько-литовське військо не витримало б ще один великий штурм армії Османа II, бо, серед іншого, у них залишилася лише одна бочка пороху (насправді це не відповідало дійсності).

На зазначеній таємній нараді вирішено було призначити послами на переговорах із турками бєзького каштеляна Станіслава Журавинського та Я. Собеського. У врученні їм посольської інструкції йшлося про те, що польська сторона воліє орієнтуватися на Стамбульський турецько-польський договір 1619 р., підписаний П. Ожгою. Послам було наказано за жодних обставин не погоджуватися на сплату польською стороною данини туркам, бо це поставило б Річ Посполиту у васальну залежність від турецького султана. Єдине, на що могла піти польська сторона – надати султанові одноразові подарунки, в ролі яких мала виступити певна кількість так званих сороків (40 вичинених шкур) соболів, причому без згадки про них у самому тексті договору. С. Журавинському та Я. Собеському належало домогатися, щоб султан заборонив татарам нападати на Річ Посполиту. Якщо ж вони не підкоряться – запорозькі козаки дістануть право на каральні операції у Криму, оминаючи, однак, турецькі міста. У цій інструкції було висунуто вимогу заборонити татарам переправлятися через Дніпро з метою вторгнення на територію Речі Посполитої, а також сформульовано пропозицію щодо того, аби послати до Стамбула постійного агента офіційної Варшави, тобто дипломатичного представника – за прикладом низки європейських країн, які мали в турецькій столиці своїх агентів.

Вже 29 вересня С. Журавинський та Я. Собеський на чолі посольської делегації з тридцяти осіб вирушили до табору Османа II. Посли везли згадану вище інструкцію, дипломатичну кореспонденцію, а також подарунки для османських сановників. Поперед себе вони відправили свої кухні та намети. Урочистий виїзд польських послів супроводжували кілька сотень вершників з коштовною зброєю, обладунками, накидами зі шкур рисей, леопардів і тигрів. Вони провели посольство аж до турецької сторожі. Далі С. Журавинський та Я. Собеський з іншими членами посольської делегації попрямували самі, тримаючись берега Дністра. Діставшись до турецького мосту, вони невдовзі повернули праворуч, об'їхали край позицій армії Османа II, піднялися на узвишшя й опинилися у таборі волооського господаря Раду Міхні. Польські послі зацікавлено спостерігали буденне життя чужого табору: погоничі гнали до Дністра величезну кількість мулів, буйволів, верблюдів та коней, а їм назустріч піднімалися від ріки табуни вже напосівані ними худоби; вдалині можна було побачити шатра османських воєначальників, прикрашені позолоченими куклями, орлиними крильми та коровами.

З 30 вересня до 1 жовтня С. Журавинський та Я. Собеський провели низку зустрічей із представниками турецької сторони, в тому числі мали аудієнцію у Раду Міхні, а також у великого візиря Ділавера-паші, який 2 жовтня наполіг, аби С. Журавинський та Я. Собеський перенесли свої намети ближче до його намету. Цього ж дня розпочалися переговори щодо умов майбутнього миру. Від турецької сторони Ділавер-паша доручив їх вести попередньо проінструктованому волооському господареві Раду Міхні, який, з-поміж іншого, висунув вимогу суворо покарати запорозьких козаків за їхні напади на Османську імперію. Однак польська сторона не погодилася з цим, пославшись, зокрема, на те, що, мовляв, запорожці вже самі покарали смертю головного натхненника козацького свавілля – Я. Бородавку. Водночас С. Журавинський та Я. Собеський засвідчили готовність на угоду туркам «звільнити (очистити) Дніпро від козаків». Було обговорено також питання про сплату харачу, тобто данини, що турки наклали на завойовані ними землі. Польські послі однозначно були проти того, щоб сплачувати султанові харач. Утім, вони заявили про готовність дати Османові II подарунки без фіксації факту їх вручення на папері.

З жовтня польсько-турецькі переговори було продовжено. Аби здійснити на польських послів психологічний тиск, у таборі Османа II гучно оголосили, що, мовляв, султан не піде з-під Хотина ще шість тижнів.

Бій польського шляхтича з татариним.
Гравюра XIX ст.

Цього дня С. Журавинський та Я. Собеський зустрілися спочатку з Радю Міхні, а потім – із Ділавер-пашею. Великий візир погрожував польським послам, вимагаючи від них погодитися на сплату харчу, що фактично оформило б васальну залежність Речі Посполитої від турецького султана. Ділавер-паша категорично наполягав, аби польська сторона якнайсуворіше покарала запорожців. С. Журавинський та Я. Собеський не піддалися на погрози османського сановника. Вони піднялися, готові замшити сердитого Ділавер-пашу на самоті. Після такого демаршу великий візир подобрішав, запропонувавши своїм співрозмовникам повернутися до переговорів, і врешті-решт погодився з попередніми домовленостями польських послів із Радю Міхні. Було погоджено питання про перебування на постійній основі агента польського короля у Стамбулі. Причому на вимогу турецької сторони цього агента потрібно було змінювати кожних три роки (це означало, що османські сановники щоразу мали б приємність діставати подарунки від новопризначених агентів). По укладенні під Хотином турецько-польського мирного договору агент польського короля мав відбути до Стамбула й очікувати там на приїзд польського великого посла. Тим часом з-під Хотина до Варшави повинен був виїхати турецький чавуш, завданням якого було супроводжувати польського великого посла від Варшави до Стамбула.

4 вересня під час переговорів із великим візирем польська сторона поставила питання про укладення окремого польсько-татарського договору. Однак Ділавер-паша відкинув такі наполягання поляків. Після цього Я. Собеський відбув для консультацій до свого табору у супроводі турецького чавуша. У джерелах збереглася певна інформація про його зовнішній вигляд. Він приїхав на позиції поляків та литовців на темнорудому коні. На чавуші був коричневий халат із шовку та атласу, а під ним – ще один халат зеленого кольору. Чавуш провів переговори зі С. Конецьпольським і через кілька днів повернувся до своєї.

Надвечір 5 жовтня Я. Собеський знову був у таборі Османа II. Він взяв із собою доопрацьовану польську інструкцію з одинадцяти пунктів. У першому з них наголошувалося на збороні запорозьким козакам ходити у морські походи з Дніпра (така ж стаття фігурувала в польсько-турецькій угоді 1617 р., підписаній під Бушею (Яргою)). В інших пунктах ішлося, зокрема, про 50 сороків соболів, яких повинен буде привезти до Стамбула польський великий посол. Зазначено, що функції королівського агента в турецькій столиці виконуватиме королівський секретар Станіслав Сулішевський. Польська сторона погоджувалася і нададі сплатувати татарам данину, названу в інструкції «жолдом». Причому поляки хотіли віддавати цю данину не безпосередньо ханові, а через посередника (турецького великого візира або ж молдавського господаря). На переговорах з турками вирішено було знову порушити питання про дозвіл запорожцям карати татар, якщо вони нападуть на Річ Посполиту. Польська сторона волила, щоб молдавськими господарями були дружині до Речі Посполитої особи, як-от Стефан IX Томша. Вона погоджувалася передати Хотин молдавському господареві без артилерії, яку 1620 р. забрав С. Жолкевський, однак втратив її під час Цецорської битви. В останньому пункті інструкції сформульовано вимогу, згідно з якою армія Османа II повинна була першою відійти від Хотина.

Турецько-польські переговори відновилися лише після того, як вранці 7 жовтня до табору Османа II прибув С. Сулішевський. Учасники приступили до підготовки тексту договору турецькою та польською мовами. Щоб перекласти угодиний текст на турецьку, доводилося спочатку робити переклад румунською та грецькою мовами. 8 жовтня узгоджений переклад договору двома мовами, польською і турецькою, був готовий. Польських послів запросили на засідання дивану, тобто ради великого візира, де було представлено С. Сулішевського як постійного агента польського короля у Стамбулі. Польським послам оголосили, що їм належить взяти участь у церемонії цілування султанського одягу. Випивши з усіма учасниками переговорів шербету з порцелянового посуду, польські послы сіли на коней і разом із Ділавером-пашею та пашами поїхали до султана.

Намети Османа II виглядали дуже пишно, вони сіпали очі блиском позолочених куль. На С. Журавинського, Я. Собеського та С. Сулішевського накинули дорогі каптани (згідно з традиціями османської дипломатії наданий від імені султана одяг символізував владну зверхність дарувальника). Простіші каптани дісталися іншим членам польської посольської делегації, допущеним до султанського шатра. Ще до появи у ньому польських послів там вже набилася багато османських сановників. С. Журавинський та Я. Собеський не захотіли знімати шапки, оскільки це стало б порушенням усталеної дипломатичної традиції. Осман II сидів на похідному троні, який видався польським послам позолоченим дерев'яним ліжком. За спиною у султана виднілася шабля та два луки, в тятиви яких було вкладено по стрілі. У молодого Османа II на голові був невеликий тюрбан із трьома довгими китицями. Членам польської делегації впало в око, що султан не мав жодних золотих прикрас або дорогоцінного камення. Він був одягнений у дорогу фезезію червоного

Переговори в османському таборі під Хотином.

Худ. Ф. Смулевич. 1785 р.

Султанський указ.

Приклад оформлення офіційних документів в Османській імперії у XVII ст. Музей ісламського і турецького мистецтва у Стамбулі

За круглим столом переговорів

кобору, тобто верхній одяг без коміра і пояса, що мав широкі рукави. Султанську ферезію прикрашали широкі петлиці та гудзики, а також соболине жутро.

Хоча польські послі цілували не султанський одяг, а лише край парчевого покривала трону, однак це так чи так припинило інший посольський статус. С. Журавинський передав султанові листа від С. Лобомирського. Цей документ дійшов до великого візира через живий ланцюг, утворений церемоніально вишкучаними пашами. Взввши листа, Ділавер-паша увіткнув його між подушками султанського трону. С. Журавинський у своїй короткій посольській промові наголосив, що польський король та Річ Посполита бажать відновити дружні відносини між державами, вони виконуватимуть ухвалені під Хотиним умови турецько-польського мирного договору, а також сподіваються, що такою ж конструктивною буде позиція султана. По цьому Османові II вручили подарунки, в тому числі коштовну шаблю старовинної роботи, пару пістолетів та карабін. Польська сторона не оминувла увагою також османських вельмож, які сприяли укладенню миру – на покращення їхнього матеріального становища та підняття ім настрою було витрачено кругленьку суму у 67 тисяч таларів.

9 жовтня турецька та польська сторони остаточно узгодили договірні статті й обмінялися примірниками тексту договору. На честь укладення миру яничари салютували трьома залпами. Стільки ж залпів гримнуло над позиціями запорожців та над польсько-литовським табором. До чого зводилися статті цього мирного договору, появу якого як радісну звістку про закінчення Хотинської війни, з великим ентузіазмом привітали самотом усі вояки під Хотиним? Вичерпно відповісти на це запитання немає можливості, оскільки вже наступного, 1622 р., ані у Стамбулі, ані у Варшаві не виявилось оригіналу турецько-польського Хотинського договору 1621 р. Збереглися його копії, однак з'ясувалося, що турецький та польський тексти не ідентичні. Дипломати з обох сторін узгоджували та вносили в нього поправки, навіть вводили нові статті у текст договору, аж до його остаточної ратифікації у 1624 р. З польської сторони до цього долучилися С. Шульєвський у 1621–1622 рр., Криштоф Збаразкий у 1622–1623 рр., Криштоф Серєбкович у 1623 р. та Криштоф Кічєвський у 1624 р. Відтак було ратифіковано документ, що був мало схожий на турецько-польський мирний договір, укладений 9 жовтня 1621 р.

Якщо абстрагуватися від того, що в кінцевому підсумку цей договір став зразком мистецтва дипломатії, тобто, якщо не брати до уваги тривалу історію його підготовки чи до ратифікації, котра залежала від рівня професіоналізму, хитрощів та закулісних маневрів, до яких удавалися дипломати з обох сторін, то зазначений документ у первісному вигляді постає як вимушений компроміс. Його було досягнуто під Хотиним під акомпанемент гарматних та мушкетерних пострілів, на тлі голоду, виснаження і нестатків воєвків з обох боків, а також з огляду на певні резони їхнього командування, що випливали з невідворотного наближення до Хотина донських козаків та коронного посполитого рушення. Тож є підстави стверджувати, що 9 жовтня 1621 р. мирний договір під Хотиним зафіксував хисткий стан рівноваги сил між армією Османа II та запорозько-польсько-литовською армією.

Для турецького султана укладення зазначеного договору стало формальним приводом, аби вчасно вийти з цієї війни – до того, як у ній скажуть своє вагоме слово донські козаки, а також посполите рушення на чолі з Сигізмундом III. Хоча спритним сановником Османом II вдалося заманити польських послів для переговорів на територію свого табору, накинути на них султанські халати, а також на власний розсуд записати певні статті Хотинського договору 1621 р., однак, за великим рахунком, факт укладення цього договору означав для султана цілковитий крах його амбітних воєнних планів, що вдрозки розсипалися під Хотиним, тобто вже на кордоні Речі Посполитої. Що ж до інспіраторів швидкого підписання турецько-польського договору з польського боку – вищого командування, сенаторів та комісарів, – то їм вочевидь забракло сили волі, аби протримати декілька днів і дочекатися підкріпелі. Така їхня квапливість спричинила велике невдоволення Сигізмунда III. Водночас підписаний польськими послами договір, попри усі його неузгодженості та певні новизні, у стратегічному плані повертав Річ Посполиту та Османську імперію до рівня довоєнних відносин. Туркам так і не вдалося нав'язати полякам сплату харчу.

Із польської копії турецько-польського Хотинського мирного договору, серед іншого, випливає, що згідно з ним запорозьким козакам заборонено виходити у морські походи проти турків з Дніпра, а татарами – нападати на територію Речі Посполитої. Запропонований польською стороною пункт про завдання запорожцями відгалити ударів по Криму не було враховано. Натомість збережено обов'язок польської

Польовий намет османського воєначальника XVII–XVIII ст. Військовий музей у Стамбулі

сторони слмачувати данину, так звані уюминки, кримському ханові. Польські посли прийняли не надто вигідну для Речі Посполитої угоду, за якою польський король «дружитиме» з турками та «ворогуватиме» з їхніми противниками. Поляки погодилися передати Хотин молдавському господареві. В турецькій копії договору зокрема йшлося про вільну торгівлю між двома державами та про взаємне відпущення полонених. Зазначено також, що передача поляками «уюминків» татарам відбуватиметься традиційним способом. Тобто в цьому разі проігноровано пропозицію польської сторони щодо передачі їм «уюминків» через посередників.

ВІДВЕДЕННЯ ВІЙСЬК З-ПІД ХОТИНА

Із закінченням війни турецьке командування почало вимагати від польської сторони повернення усіх, хто втік з їхнього табору до запорожців, поляків та литовців. С. Любомирський наказав нікому не відлучатися з табору, оскільки це загрожувало полоненням. Проте на хвилі радості від завершення тяжких боїв на такі накази мало хто звертав увагу. І захисники Хотина, і турецькі солдати ходили одні до одних в гості, разом пили горілку, обмінювалися подарунками і торгували.

Надвечір 9 жовтня під час завершальної зустрічі С. Журавинського та Я. Собеського з Длавером-пашею польські посли наполягали, щоб турецька армія перша залишила свої хотинські позиції. З одного боку, це було питанням престижу, адже у ті часи почеснішим вважалося покинути поле битви останнім, а з іншого боку – від цього залежала безпека запорозько-польсько-литовської армії, адже турки могли напасти на неї під час переправи через Дністер. Тож С. Журавинський та Я. Собеський переконували свого співрозмовника, що їм аж ніяк не можна відступати першими, адже вони начебто хочуть дочекатися з Польщі возів із припасами, які, мовляв, прибудуть під Хотин лише через кілька тижнів. Длавер-паша також наполягав на своєму – його опоненти мусять відступити перші. Аби знайти вихід із цієї ситуації, С. Журавинський та Я. Собеський відправили С. Любомирському листа, запропонувавши йому символічно напнути кілька наметів королевіна на правому березі Дністра. Зі свого боку, великий візир пообіцяв надати у розпорядження своїм недавнім противникам турецький міст через Дністер, оскільки польський стояв зруйнований. Длавер-паша також запевнив, що ще до переправи запорожців, поляків та литовців на правий берег ріки переберуться татари.

Уранці 10 жовтня армія Османа II без шуму покинула свої старі позиції і стала на тому місці, де зупинялася перед початком Хотинської битви. Від турків повернулися до своїх польські посли. Увечері 11 жовтня С. Журавинський та Я. Собеський взяли участь у козацькій раді в запорозькому таборі. Вони розповіли про укладення турецько-польський мирний договір. Козаки їх запевнили, що дотримуватимуться його статей. С. Журавинський та Я. Собеський порушили питання про порядок маршу запорожців з-під Хотина додому. Їм пообіцяли відпустити наступного дня, оскільки, мовляв, уже пізно. І справді, козаки дали відповідь польському командуванню, що, на жаль, вона виявилася доволі своєрідна. Як тільки С. Журавинський та Я. Собеський поїхали до своїх, у запорозькому таборі таємно почали готуватися до переправи через Дністер. У ніч з 11 на 12 жовтня все козацьке військо переправилося на лівий берег ріки і стало під Брагою. Вочевидь переважна більшість запорожців перейшла Дністер убрід під своїм табором. Можливо, якась частина з них скористалася турецьким мостом, хоча це було доволі ризиковано, адже неподалік перебувала армія Османа II. Козаки П. Сагайдачного вдалися до прихованої переправи, оскільки підозрювали, що поляки і турки могли проти них змовитися. 12 жовтня у польсько-литовському таборі дізналися не лише про переправу запорожців, а й про те, що цього дня сили Османа II відійшли від Хотина на кілька десятків кілометрів. Остання новина надихнула багатьох колишніх обложених на те, щоб без будь-якого дозволу запрятати коней, які ще залишилися, і самостійно перебраться через турецький міст. Утім, на цих нетерплячих вже чекали, як на жадану здобич, татари та молдавські опришки. Польське командування оголосило, що 13 вересня військо організовано виступить з-під Хотина додому. Проте й цього дня знайшлося багато охочих вирватися поперед усіх, щоб піти слідами учорашніх жовнів, які не слухали наказів і врешті-решт потрапили під шаблі та стріли татар, а також на радість останніх поповнили ясир. Ще одним нещадним ворогом для ослаблених облогою і хворих жовнів був сніг та холодний вітер, що вкотре віку багатьом з тих, кому вдалося уціліти під час боїв.

Поляки та литовці, які прямиували від свого табору до турецького мосту, під горою Городище (Замчисько) могли бачити купу з сотень обезглавлених тіл. Вони накопичилися після страт полонених і переміжчиків, що їх регулярно проводили за наказом Османа II. Хазяйновиті та кмітливі турки, аби випадково не пошкодити шовелями та не забризкати кров'ю одяг полонених, складали його окремо, а приречених до страти голими підводили до крутого схилу й рубали їм голови, що котилися аж на дно яру.

Коштовний трон султана
Ахмеда I – батька Османа II.
Музей «Топкапи палац» у Стамбулі

Шовковий халат Османа II.
Музей «Топкапи палац» у Стамбулі

Султанський золотий штандарт XVI ст.
і церемоніальна сокира.

Музей «Топкапи палац» у Стамбулі

Обезглавлені тіла тих, кого піддавали такій езекуції, зіштовхували вниз. Пройшовши повз це похмуре видовище, польські та литовські жовніри з наближенням до турецького мосту забували про все. Стож воли щодуху кидалися вперед, аби ступити на міст першими. Вози найждали один на одного і застрягали, створюючи великі затори. Тому цього дня лівого берега Дністра змогли дістатись від сили половична возів. Переправившись, польське та литовське військо рушило повз Брагу, де стояли запорожці. Останні привітали королевіна Владислава громовим салютом, який начебто не вщухав близько двох годин. Із настанням темряви поляки та литовці стали на ніч під Жванцем.

14 жовтня військо С. Любомирського та королевіна Владислава чекало переправи через Дністер решти своїх возів, та на них знову нападали татари. Скрізь валялися трупи та розносилися волання поранених, яким ніхто не приходив на допомогу. Наступного дня, 15 жовтня, оточене возами у кілька рядів польсько-литовське військо рушило з-під Жванця до Кам'яня-Подільського. Через татарські нагади воно втратило по дорозі багато возів та людей. Частина хворих німецьких найманців залишилися під Хотиним, щасливіших із них доставили до р. Сірет, а звідти поромом до Сучави. Ті ж найманці, хто з усіма рушив до Кам'яня, разом із пораненими з останніх сил чвалали осіннім шляхом пішки, поглядаючи на брички та вози заможних шляхтичів, які навіть не дивилися у бік знеможених піхотинців. Через удивно висловився один німецький найманець про таких бездушних шляхтичів, «прошепана» гоноровито йkali собі верхи, трусячи рясичними шкурами.

Запорозькі козаки поверталися додому також у напрямку Кам'яня, на ринковій площі та на вулицях якого скрізь валялися погрізені собаками трупи молодих пахоків із польсько-литовського війська, що гинули від голоду, холоду та виснаження, втративши панів, яким вони служили. На запрошення С. Любомирського П. Сагайдачний завернув зі своєю свитою до цього міста на бенкет, влаштований у будинку вірменського віята Лукаша. Ввечері запорозький гетьман поїхав відпочивати у підготоване для нього помешкання на околиці міста.

17 жовтня у костюлі зібрався військове коло. Королевін Владислав публічно подякував усім учасникам боїв під Хотиним і оголосив про розпущення польсько-литовського війська. Хотинська війна була позаду.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

На початку третього десятиліття XVII ст. відносини між Річчю Посполитою та Османською імперією увійшли в русло гострого антагонізму, який спочатку вилився в Цецорську битву 1620 р., а потім переріс у широкомасштабну Хотинську війну 1621 р., що велася і на морі, і на суші. У цій війні вирішувалася не лише доля Речі Посполитої як самостійної держави, а й визначалися геополітичні перспективи християнської Європи загалом з огляду на загрози, що виходили від мусульманської Османської імперії, влада якої спиралася на доктрину безперервної Священної війни проти «невірників».

Безпосереднім приводом до Цецорської битви стала спроба деяких представників польських владних кіл утілити в життя авантюрний план, що передбачав встановлення польського домінування у Молдавському князівстві на шкоду інтересам Османської імперії. Той факт, що османський воєначальник Іскендер-паша переміг у Цецорській битві військо коронного гетьмана С. Жолкевського та польного гетьмана С. Конець-польського, напонуив Осману II сконцентрувати свої завойовницькі плани на Речі Посполитій. Османська імперія, яка переважала Річ Посполиту людськими ресурсами та економічними можливостями, могла виставити помітно більшу армію, аніж її потенційний противник. Через це польська влада шукала воєнної підтримки у Європі, однак даремно. У польській столиці робили ставку і на залучення до майбутньої війни з турками козаків Війська Запорозького, очолюваних у той час гетьманом Я. Бородавкою.

Запорожці погоджувалися виступити на турецьку війну за умови, що офіційна Варшава піде їм на певні політичні поступки, насамперед щодо легалізації висвяченої 1620 р. Єрусалимським патріархом Феофаном вищої церковної ієрархії Київської митрополії. Попри такі чітко означені політичні позиції, у запорозькому середовищі було й розуміння того, що потрібно негайно заводити мобілізаційним заходам турків, не чекаючи появи їхніх військ на своїй землі. Відтак владний провід Війська Запорозького звернувся по допомогу до донських козаків. У похід на Чорне море було споряджено запорозький флот. Битва 9 травня 1621 р. з воєнно-морськими силами турків, а також подальші масштабні удари козаків по османській території започаткували морську війну, складову частину Хотинської війни 1621 р. Бойові дії на Чорному морі, в яких взяло участь 5,6 тисячі запорожців, набули глобального характеру – вони точилися від Босфору до гирла Дунаю, Дніпровського лиману та Керчеської про-

Султанський ятаган і шабля.

Музей «Топкапи палац» у Стамбулі

токи. Запорожцям протистояв потужний османський флот (у тому числі 66 галер). У боях з ним козаки знищили 7,4 тисячі ворогів. Вони потопили османські судна, що перевозили до місця майбутніх сухопутних боїв чимало гармат, у тому числі важку облогову артилерію. Запорозькому флоту значною мірою вдалося порушити морські комунікації противника. Усе це помітно ослабило бойові можливості армії Османа II, яка у вересні – на початку жовтня воювала під Хотиним. Як доводить проведені на основі джерел підрахунки, під час морської війни на морі загинуло близько 1,5 тисячі козаків.

У сухопутних бойових діях Хотинської війни взяло участь близько 110 тисяч вояків Османа II, а зі слугами та солдатами допоміжних служб – щонайменше 150–160 тисяч осіб. Річ Ходяк спромігся виставити коронне та литовське військо (до складу якого входило чимало іноземних найманців) загальною чисельністю 27440–28440 осіб, а зі слугами – 42440–43440 осіб. Сухопутні сили запорожців, які 1621 р. вийшли на війну з турками, налічували 44100 козаків, а разом із пахолами, джурами (молодими козками, які виконували функції зброєносців, військових слуг) – близько 46–48 тисяч осіб. Це означає, що в рік Хотинської війни на суші і на морі воювало 51,6–53,6 тисячі козаків.

Сухопутну фазу Хотинської війни започаткували бойові операції на території Молдавського князівства запорозького війська на чолі з гетьманом Я. Бородавкою, яке 8 серпня 1621 р. переправилось на правий берег Дністра. Зокрема, воно здобуло Сороки та Оргіїв та завдало значних збитків молдавській території, яку турки планували використовувати для продовольчого постачання своєї армії. У Молдавії козаки вступали в бій з османськими підрозділами, що певною мірою загальмувало просування сил Османа II до Хотина. 25 вересня під Могилевом-Подільським запорозьким гетьманом замість Я. Бородавки стає П. Сагайдачний. На початку вересня він привів своє військо під Хотин, де вже стояли польсько-литовські сили на чолі з головнокомандувачем Я. К. Ходкевичем, литовським гетьманом.

2 вересня розпочалася головна сухопутна операція Хотинської війни 1621 р. – Хотинська битва, особливостями якої було переважно позиційне ведення бойових дій, ключова роль піхоти, а не кінноти, а також інтенсивне використання армією Османа II артилерії. Перевага турків у чисельності своїх сил, а також в оснащеності їх артилерією була нівельована, зокрема, через те, що напередодні боїв польсько-литовській армії вдалося створити потужну систему польових оборонних укріплень та максимально використати для захисту особливості хотинського ландшафту. Важливим було й те, що під командуванням Я. К. Ходкевича (після смерті якого головнокомандувачем став С. Любомірський) ці укріплення захищала сильна піхота, особливо добре навчена та стійка у бою німецькі найманці. Залежно від розвитку ситуації на полі бою польсько-литовське командування маневрувало своїми силами, що давало йому можливість забезпечити оборону власного табору, який займав доволі велику площу. Через позиційний характер боїв під Хотиним, а також через втрату бойових коней, більшість яких загинула голодною смертю, бойове використання польської та литовської кавалерії відіграло в Хотинській битві допоміжну роль.

Оскільки командування османської армії знало, що сили Я. К. Ходкевича зайняли оборону на добре укріплених позиціях, воно вирішило спрямувати атаки насамперед проти запорожців. Адаже останні при-

йшли під Хотин усього за день до початку боїв і порівняно з поляками та литовцями мали слабші оборонні укріплення. Однак вишколена і добре оснащена ручною вогнепальною зброєю запорозька піхота не лише впевнено відбивала атаки ворога, але й, увірвавшись 4 вересня в табір Османа II, фактично поставила турків на межу розгрому. Від поразки їх врятувала лише пізня година, а також відсутність належної взаємодії та порозуміння між запорозьким й польсько-литовським командуванням. Козаки постійно перебували в стані бойової активності. Вони спромігся налагодити постачання свого війська продовольством, зокрема з тилих територій. Запорожці П. Сагайдачного нав'язали туркам нічну війну, тактика якої полягала у факторі раптовості. Було навіть зроблено спробу провести безпрецедентну за масштабами нічну генеральну битву з армією Османа II за участю усіх сил хотинських оборонців. Однак її довелося відмінити через негоду. Нічні операції запорожців завдали противникові вельми дошкульних втрат у живій силі, а також непоправної шкоди його бойовому духу.

Із джерел випливає, що упродовж дев'яти днів штурмів армією Османа II запорозьких позицій, а також під час інших боїв під Хотиним і на території Молдавії козаки завдали туркам втрат, які становили від дев'яти

Кošтовий церемоніальний шолом ХVІ ст. Музей «Топкапи палац» у Стамбулі

Мистецькі вироби з бронзи – кадма (скриньки для пахоців) і канделябр. Музей «Топкапи палац» у Стамбулі

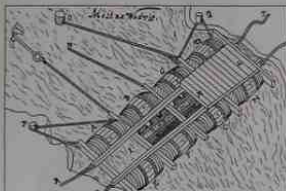

Богородиця. Худ. Ю. Брандт

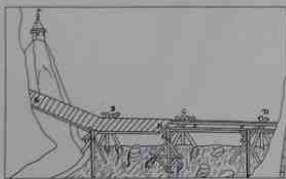

Панцирна корова.
Худ. В. Коссак. 1903 р.

Схема спорудження наплавного мосту на бочках.
Малюнок А. Делла Аква. 1635 р.

Схема спорудження мосту на кобилнях (козлах).
Малюнок А. Делла Аква. 1635 р.

до десяти тисяч солдатів (лише у нічних операціях запорожці знищили близько 7,4 тисячі осіб) у Хотинській війні від рух українських козаків полягло приблизно 16,4–17,4 тисячі солдатів противника. Щодо загальних бойових втрат запорожців під Хотиним й у Молдавії, то вони становили орієнтовно 1400–1460 осіб, а з урахуванням померлих, а також тих, хто загинув на морі – близько 3250 осіб.

Які були загальні втрати армії Османа II в Хотинській битві від запорозько-польсько-литовської армії? Є підстави думати висловку, що вони сягали близько 15 тисяч. Якщо до цих втрат додати померлих, дезертирів, а також тих, хто загинув, повертаючись із Хотина додому, то їх кількість напевно наблизилася до 40 тисяч осіб. Загинуло також близько 2 тисяч молдаван, понад тисячу волохів і кілька сотень татар. Втрата зазнало також польсько-литовське військо, проти якого турки спрямовували свої штурми 3, 7, 15, 25, 28 вересня. Зважаючи на те,

що у польсько-литовському війську кельско було налагоджено постачання продовольства, у ньому багато людей померло від голоду. Чимало поляків та литовців забрало пошесні хвороби. Справжньою епідемією у війську стало й дезертирство. Відтак під Хотиним воно скоротилося приблизно на 10 тисяч осіб.

Отже, у Хотинській війні армія Османа II зазнала стратегічної поразки як на морі, так і на суші. З'ясувалося, що султан привів свою величезну армію від Адріанополя під Хотин лише задля того, аби зазнати дошкільних втрат та переконалися у повному безсиллі своїх вояків подолати запорозько-польсько-литовську армію, яка зупинила ворога на своєму кордоні. Нічого доброго для Османа II не обіцяв й очікуваний прихід під Хотин боездатного війська донських козаків, а також наближення до місця боїв сил коронного посполитого рушення. Тож турки змушені були укласти Хотинський мирний договір, який, за великим рахунком, за тогочасних обставин став дипломатичною ширмою для вимушеного відступу невдахи-султана від Хотина.

Вже навесні 1622 р. проти «героя» Хотинської війни 1621 р. Османа II спалахнув заколот. У ньому взяли участь невдоволені султаном яничари, яких спонукали до бунту чулки про замислену Османом II реформу збройних сил, що загрожувала їхнім інтересам. До антисултанського заколоту активно долучилися й сіпая. Османа II задушили, а султанський престол вдруге посів його слабоумний дядько Мустафа I.

Якщо Османом II під Хотиним не вдалося здобути лаври визначного полководця, другого Александра Македонського, то справжніми героями турецько-польської війни 1621 р. стали запорожці. Від усієї Речі Посполитої ніхто, окрім них, не кинув виклик туркам на Чорному морі, завдавши колосальної шкоди турецькому флоту, а також османським поселенням на Чорноморському узбережжі. Під Хотином запорожцям вдалося не лише витримати основний тягар турецьких штурмів й ефективно контратакувати ворога, а й розв'язати нищівну для турків нічну війну. Козаки найімовірно сподівалися, що за бойові заслуги в Хотинській війні вони дістануть задоволення своїх конфесійних вимог, а також зміцнять свої соціально-станові права. Однак королю легко вдалося обманути їх. Оскільки війна з турками закінчилася і Сигізмундів III вже не потрібно було навсміх сипати пустими обіцянками, він не пізніше як наприкінці жовтня 1621 р. діїшов думки, що, спелкавшись турків, можна взятися і за запорожців. Згідно із реформаторськими планами, що роїлися в королівській голові, десятки тисяч запорожців, які поверталися з Хотинської війни, потрібно було позбавити козацького статусу і загнати в панське ярмо, а Військо Запорозьке звести лише до 3 тисяч осіб, які були б цілком лояльні до правлячого політичного режиму та підконтрольні офіційній Варшаві.

Якими б не були післявоєнні політичні задуми та пасьянси, а також долі правителів у державах, котрі боролися одна з одною в Хотинській війні, до яких хитрощів не вдавалися б їхні дипломати, аби на власний копил переписати турецько-польський мирний договір 1621 р., ця війна справді стала значущою подією європейської історії XVII ст. Адаже запорожці, поляки й литовці, ставши пліч-о-пліч, спільними зусиллями захистили у Хотинській війні свою свободу в боротьбі з наймогутнішою імперією тогочасного світу – Османською. Річ Посполита спромоглася відстояти не лише власний суверенітет і територіальну цілісність, але й уберекти європейські країни від агресії незмірно могутнішої Східної імперії, що могла зрости, як на живильному розчині, на руїнах Речі Посполитої, якби події під Хотиним пішли за сприятливим для турків сценарієм. Однак на заваді цьому стали героїчні захисники Хотина, які зупинили ворога ціною своїх багатьох тисяч життів та пролитої крові, витримавши надлюдські випробування. Вони продемонстрували усьому світові свою бойову звитягу та засвідчили жертвоне служіння Вітчизні.

Хотинська фортеця

Хотинська фортеця,
південні мурі замку з в'їзною
(надбранною) вежею

Замкове подвір'я з криницею
і комендантським палацом

Вигляд Хотинської фортеці з повітря

Хотинський замок над Дністром

**Ядро
і фрагмент
гармати.**

Знайдено під час археологічних досліджень поля Хотинської битви.

Кріпосна стіна і фрагмент сухого рову з південного боку Хотинського замку

Жванець, залишки укріплень замку Калиновського

Люблін, подвір'я королівського замку (XIV-XIX ст.)

Краківська брама у Любліні

Оборонна вежа XIII ст. і каплиця Св. Трійці на подвір'ї королівського замку у Любліні

Ратуша XVII ст. у центрі Яворова

Яворів, костел Св. Петра і Павла (XVII ст.)

Церква Св. Духа (XVI ст.) у Потеличі

Давні двері потелицької церкви Св. Духа із залишками кованих елементів

Будівля колишнього василіанського монастиря (1621 р.) у Яворові

Композиція «Успіння Пресвятої Богородиці». Настінний розпис у потелицькій церкві Св. Духа

Герб Подільської землі на вежі фортеці у Кам'янці-Подільському

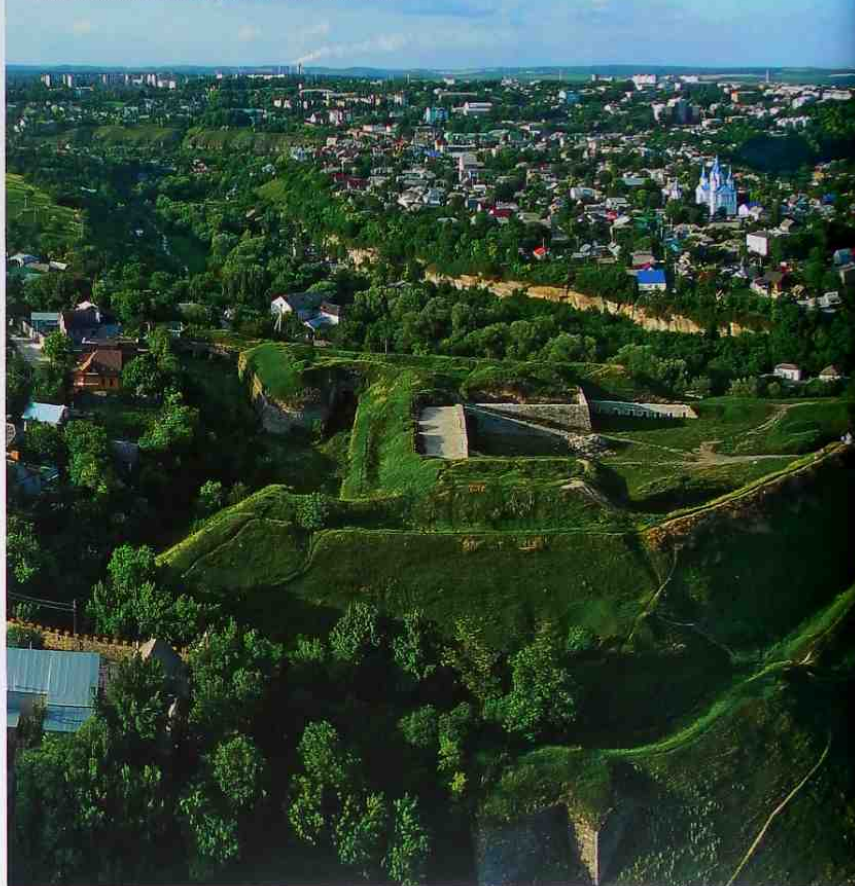

Інтер'єр костелу Свв. Петра і Павла у Кам'янці-Подільському

Кам'янець-Подільський, вежа Стефана Баторія

Вид на Кам'янець-Подільський з висоти пташиного літу

Кам'янець-Подільський, фрагмент Руської брами

Ласька вежа фортеці у Кам'янці-Подільському

Надбранна вежа
Руської брами
у Кам'янці-
Подільському

Залишки Нижньої Польської брами
у Кам'янці-Подільському

Вартова вежа Золочівського замку з гербом Якуба Собеського

Ансамбль Золочівського замку

Відновлений інтер'єр замку Собеських у Золочеві

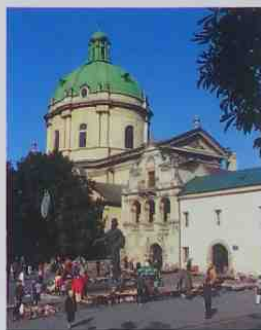
Львів, скульптура та барельєфи з гербами Польського Королівства і Великого князівства Литовського на фронтоні колишнього бернардинського костелу (зараз церква Св. Андрія)

Фігура бернардинського ченця на фронтоні церкви Св. Андрія у Львові

Львів, затишне подвір'я Королівської кам'яниці

Королівський арсенал у Львові

Інтер'єр львівського Латинського костелу

Скеліня львівського Латинського костелу

Львів. Комплекс колишнього бернардинського монастиря

Вид на Латинський кафедральний костел у Львові

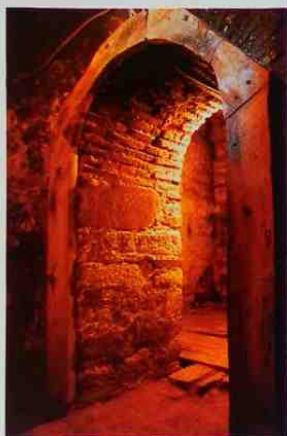
Інтер'єр церкви Св. Андрія у Львові

Міський арсенал у Львові

Північна вежа фортеці Едікюле у Стамбулі – місце страти султана Османа II

Тюремна камера – місце ув'язнення султана Османа II у 1622 році

Фортеця Едікюле – колишня околиця Стамбулу

Барел'єфи із зображенням гербів
П. Сагайдачного та Я. К. Ходкевича

Частина друга

ПОЛКОВОДЦІ

На фронтах Хотинської війни події розгорталися не лише за внутрішньою логікою, зумовленою певними об'єктивними факторами, як-от: чисельністю військ противників, ступенем забезпечення їх вогнепальною зброєю та боеприпасами, співвідношенням між піхотою і кіннотою тощо. Перебіг цих подій залежав також від стратегічних і тактичних сценаріїв, що їх намагалися втілити у життя полководці. Сформована на Хотинську війну армія Османської імперії була підпорядкована султанові Осману II, який мріяв стати великим полководцем рівня Александра Македонського. Однак насправді йому явно ще бракувало досвіду, адже султан виступив у похід проти Речі Посполитої у 16-річному віці. Немає сумніву, що османська армія мала й досвідченіших, аніж юнак-султан, воєначальників, приміром, Халіля-пашу та Каракаша-пашу. Щодо збройних сил Речі Посполитої, то в них були талановиті полководці, які спромоглися цілком розладнати плани турецького командування. До них належали насамперед П. Конашевич-Сагайдачний та Я. К. Ходкевич. Звісно, що вони не одразу стали блискучими полководцями, а їхня кар'єра не обмежувалася участю у Хотинській битві. Тож про соціальне походження цих знаменитих головнокомандувачів, їх виховання, освіту, становлення, найважливіші віхи життя, а також діяльність у війсьній царині детальніше йтиметься у другій частині книги.

Хотинська битва.
Худ. О. Климко. 1937 р.
Львівський історичний музей

1 розділ

Зображення герба
П. Сагайдачного

ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ – ГЕТЬМАН ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

Гетьман Війська Запорозького Петро Конашевич-Сагайдачний постійно перебував у гущі найважливіших для України подій перших десятиліть XVII ст. До його думки прислухалися, на нього зважали не лише його друзі, але й вороги. Про бойові звершення славетного козацького полководця, а також про його політичну діяльність писали вітчизняні, а також зарубіжні історики, зокрема Володимир Антонович, Іван Каманін, Дмитро Яворницький, Платон Жукович, Михайло Грушевський, Іван Крип'якевич, Богдан Барвінський, Володимир Голобуцький, Олена Апанович, Юрій Мицик, Юзеф Третяк, Антон Лукашевський, Михайло Антонов, Казимир Тишкевич, Лешек Подгородецький, Анджей Маєвський.

Щоправда, науково значущих досліджень про історичну постать П. Сагайдачного не так вже й багато. Хоч би там як, а цей запорозький гетьман залишив яскравий слід в українській історії. Більше того, він став героєм народнопісенної творчості.

Щоб зрозуміти, яким був справжній, а не міфологізований та пісенний П. Сагайдачний, потрібно ретельно вивчити історичні джерела. Велими значущими у цьому плані є деякі листи П. Сагайдачного, написані ним власноручно. Різні інформаційні повідомлення про нього можна зустріти в листуванні його сучасників, у тому числі в листах, які вийшли з-під пера представників світської та духовної верхівки Речі Посполитої. Про дії П. Сагайдачного як головнокомандувача запорозького війська йдеться, зокрема, у реляціях московських послів царському урядові, присвячених здобуттю у 1616 р. запорожцями Кафи. Збереглася низка донесень царських воевод та розвідників про перебіг бойових операцій на території Московської держави 1618 р.; за участю українських козаків на чолі з П. Сагайдачним. Важливі повідомлення про нього як полководця є в щоденниках сучасників, у яких відтворено події польсько-московської війни 1617–1618 рр. та Хотинської війни 1621 р. Щодо політичних поглядів П. Сагайдачного, то певне світло на них проливають документи, що з'явилися під час переговорів польського уряду з козаками (так звані комісії). Збереглися також деякі документи, у яких відобразилися зовнішньополітичні орієнтації козаків Запорозжя, очолюваного П. Сагайдачним. Йдеться, зокрема, про контакти запорозької дипломатії з перським шахом Аббасом I, московським царем Михайлом Федоровичем, організаторами Ліги християнської міліції.

Шах Аббас I.
Фрагмент фрески XVII ст.

ДАТИНСТВО, ЮНІСТЬ, ЗМУЖНІННЯ

У цьому підрозділі йтиметься про початок життя П. Сагайдачного – його народження, соціальне походження, освіту, виховання, перші кроки у самостійному житті, створення власної родини. Цей період життя майбутнього гетьмана є особливо «темним» щодо джерельної бази дослідження. Основна інформація про його дитинство та молоді роки відкалася у творі ченця і ректора Київської братської школи Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного», що побачив світ 1622 р. в Києві. К. Сакович мешкав у цьому місті в той час, коли у ньому часто можна було побачити П. Сагайдачного. Отож він напевне був добре обізнаний з найважливішими подіями його життя, що робить твір цього автора цінним джерелом. Утім, не варто забувати, що «Вірші» К. Саковича – це не документальне відтворення фактів життя та діяльності запорозького гетьмана, а панегричний віршований твір, в якому П. Сагайдачного виступає в образі ідеального воїна-рицаря, що служить Вітчизні та Православній Церкві. З-поміж наративних джерел, що проливають світло на певні аспекти біографії запорозького гетьмана, у тому числі на його соціально-станове походження, вирізняються твори сучасників П. Сагайдачного, яким доводилося разом з ним брати участь у воєнних кампаніях. Йдеться про праці Шимона Старовольського, Якова Собєського, Йоахіма Ерліча. Збереглися також деякі документальні матеріали, вивчення яких може поглибити наше знання про біографію запорозького гетьмана.

Прізвище запорозького гетьмана та імена його батьків

Та обставина, що запорозький гетьман фігурує у джерелах під прізвищами і Конашевич, і Сагайдачний спричинила появу серед істориків різних версій щодо його прізвища. Одні дослідники доводили, що прізвище Конашевич походило від імені батька, Конаша Сагайдачного. Інші зауважували, що Сагайдачний виникло як козацьке прізвище. Сформульовано також думку, що, хоча Конашевич утворилося патронімічним способом (від імені Конаш (Конон), однак не від батька запорозького гетьмана, а якогось далекого предка.

Чи пройшли стадію спадкового вживання особові назви, які в часи П. Сагайдачного виконували функцію прізвищ і побутовали серед українських козаків? На жаль, через бідність джерел точно відповісти на це запитання немає можливості. Однак деякі елементи антропонімічної системи таки поставали як історична форма прізвища, якщо виконували ті чи ті ідентифікаційні функції щодо певної особи. Щоб встановити, як це відбувалося на практиці, розглянемо іменування одного козака, записане на сторінках рукописного Євангелія, яке він подарував Чигиринській церкві Пресвятої Богородиці. Наприкінці XIX ст. цей запис виявив В. Георгієвський, його опублікував зі своїми зауваженнями О. Лазаревський: «Сие евангеліе оправи сръбрѣом булатном (?) коношевичъ козакъ войска запорожскаго за отпушение грѣхов своих и за отца своего коноша (конош – історичне ім'я Конона) і за матеръ своєю полагію до храму прстої бѣди Чигиринской».

На основі наведеного вище запису польський історик А. Лукашевський дійшов висновку, що зазначений у цьому тексті «Конашевич, козак Війська Запорозького» – не хто інший, як П. Сагайдачний, батька якого звали Конон, а матір – Пелагія, а також, що ці Конашевичі не були шляхтичами. Підхопивши думку про Конона та Пелагію як батьків П. Сагайдачного, деякі дослідники стверджували, що вони були міщанами із Самбора.

Титульна сторінка
«Вірші на жалісний погреб...»
К. Саковича. 1622 р.

Рукописне Євангеліє, на полях якого зроблено дарчий запис козака А. Бута Конашевича

Нині це Євангеліє зберігається у фондах Володимиро-Суздальського історико-архитектурного та художнього музею-заповідника. Уважне вивчення вкладного запису козака Конашевича дало нам можливість встановити, що насправді він зводиться до такого: «Сіє євангеліє оправил сріблом Бут антон коношевчї козак воиска запорозкого за оплуццение грѣхов своих и за шлца своего коноша. и за матер свою полагію. до храму прѣстои Бїїи чїтринскои».

Отже, з цього тексту стає зрозуміло, що у ньому немає жодних загадок про «булатне срібло», яким, як випливає з публікації О. Лазаревського, начебто оправив Євангеліє козак Конашевич. Насправді у вкладному записі (його можна датувати кінцем першого – початком другого десятиліття XVII ст.), написаному дрібним каліграфічним почерком, близьким до півставу, йдеться про Бута Антона Конашевича (Конашевина). 1630 р. він взяв участь у козацькому повстанні на чолі з Тарасом Федоровичем, а після нього деякий час тримав гетьманську булаву. У чому полягало оправлення сріблом рукописного Євангелія, про що писав А. Бут у своєму вкладному записі? Нині до дерев'яної кришки палтурки цієї книги, покритої темно-зеленим оксамитом, прикріплено металеві пластини із зображеннями євангелістів, а посередині – Розп'яття. Причому з'ясувалося, що у цих пластинках немає срібла. Проведений мікроскопічний та мікроемісійний аналіз металевих накладок оправи дав можливість встановити, що накладки з правого боку оправи містять мідь, покриті шаром позолоти, тоді як накладки зліва та по центру являють собою позолочений сплав міді з оловом (бронзу).

Однак повернемося до питання про специфіку тогочасних козацьких прізвищ на прикладі того, як у вкладному записі в Євангелії означено особу дарувальника: Бут Антон Конашевич, козак Віська Запорозького. Перший структурний елемент цього іменування, Бут, не був загальною назвою (слово «бут» означало «перекладан»), оскільки у договорі між козаками та С. Конєцьпольським від 8 червня 1630 р. фігурує гетьман Антон Бут, тобто останнє слово є особовою назвою, що виконує функцію прізвища. Немає сумніву, що Антон означає церковно-календарне ім'я дарувальника, а козак Віська Запорозького – апелятивне іменування, яким означено його станovo-корпоративну належність. Конашевич утворено від імені батька А. Бута, Коноша (за допомогою патронімічного суфікса -евич). Водночас із деяких документів випливає, що Конашевич це не пряма назва Антона по батькові, а іменування, що також виконує функцію прізвища. Адже у листі козаків до С. Конєцьпольського від 8 червня 1630 р. підпис запорозького гетьмана постав як Антон Конашевич. Як бачимо, у розглянутих вище прикладах Бутта Конашевич почергово виконували ідентифікаційну функцію, властиву для тогочасного прізвища, що вказує на неусталеність у козацькому середовищі антропонімічної системи.

Така антропонімічна модель була властива і для іменування П. Сагайдачного. Адже патронімічна назва Конашевич у його іменуванні утворилася від власного імені батька Конона (історичні форми – Конош, Конаш, Кунаш) за допомогою патронімічного суфіксального форманта -евич. П. Сагайдачний підписував документи, використовуючи патронім Конашевич (Конашевич), який поставав у ролі тогочасного прізвища. Водночас під кінець життя запорозького гетьмана та одразу після його смерті козацьке прізвисько Сагайдачний почало набувати значення другого компонента прізвища запорозького гетьмана. Приміром, у поминальному записі роду П. Сагайдачного, зафіксованому у синодику Київського Свято-Михайлівського монастиря, запорозького гетьмана ідентифіковано так: Петро Конашевич Сагайдачний. Аналогічний ідентифікаційний запис зустрічаємо в написі на срібному з позолотою напрестольному хресті (його прикрашено прорізними кришталем), який П. Сагайдачний подарував у 1622 р. церкві Святого Богоявлення Київського Братського монастиря («року а х'к в [1622] надал сей кресть раб божий петр конашевич сагайдачний гетьман воиска его км запорозского до церкви святаго богоявления господна в домь братских на оплуццение греховъ своихъ. кс»). Прикметно, що у цьому написі є криптонім «кс» (Конашевич Сагайдачний). Ініціали п к с (Петро Конашевич Сагайдачний) представлено в полі гербового щита гербу П. Сагайдачного, зображення якого є на гравюрі з книги К. Савовича «Вірші» (1622).

Як уже зазначено, у синодику Київського Свято-Михайлівського монастиря є поминальний запис роду П. Сагайдачного. Він зводиться до такого: «Року 1622, април 10 дня. Блачївийи моуж, пїть Петрѣ Конашевич Сагайдачний, гетьманъ воиска Его Крѣмлѣ Запорозского, по многихъ знаменитыхъ военныхъ послухат и звѣдѣствах, на ложи своемъ простеръ нозѣ свои... Помыни Гї дїшї рабѣ свои: Петра, Конона, Ілисея [Казновско] Іакова [Бородака Неродїч] гетьмана.

Помыни Гї дї оусошїа рабы твоєя Інокїмїт Макрїнїа, Феодосїа, Стефана, Мїхїла, Гаврїла, Пелагїа, Наоума, Іоанна, Бадокїю, Марїю, Анастасїю, іерея Феодора, Параскевїю, іерея Мїхїла».

Родовий герб гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного

Окрім того, що у цьому джерелі зафіксовано документально точну дату смерті П. Сагайдачного – 10 квітня (20 квітня за н. ст.) 1622 р., у ньому є важливі вказівки про його найближчих родичів. Першим серед тих, кого належало поминати, записано Петра, тобто П. Сагайдачного, а другим після нього Конона – вочевидь його батька. Наступним у цьому переліку записано Ємісея (справа на берегах напроти цього імені написано: *Казновський*). Хто була ця особа – визначити важко, можливо йшлося про якогось родича запорозького гетьмана, діда або дядька. Водночас немає сумніву щодо того, хто криється за іменем Яків, напроти якого на берегах аркуша зазначено: «Бородавка Неродич» – це запорозький гетьман Я. Бородавка, страчений 1621 р. під Хотином за наказом П. Сагайдачного.

Після цих імен у поміянці повторно зроблено підзаголовок «Пом'яни Гди оуспішія рабы твоея», після якого поминальний список відкриває черниця *Мокрина (Макрина)*. Оскільки іменем цієї особи розпочато ще один, завершальний, перелік померлих родичів, записаних для поминання, то, з огляду на таке її особливе вирізнення, можемо припустити, що вона вочевидь була матір'ю П. Сагайдачного. Яке вона мала ім'я до чернечого постригу, а також яким був ступінь споріднення запорозького гетьмана з рештою осіб із цього поминального списку, залишається загадкою.

Соціальне походження

Ким був П. Сагайдачний за своїм соціально-становим походженням? Історики поділилися у відповідях на це запитання. Одні з них стоять на тому, що запорозький гетьман належав до нобілітету, шляхти, інші ж бачать в ньому «простолодіна», представника непривілейованих верств населення. Щоб відповісти, як було насправді, недостатньо лише вибірково вихопити з джерел якесь одне повідомлення про соціальні корені П. Сагайдачного. Для цього вочевидь потрібно критично переосмислити усі найважливіші джерельні матеріали, що проливають світло на цей аспект його біографії.

Вивчаючи соціальне походження П. Сагайдачного, дослідники зазвичай черпають свої аргументи з нарративних джерел, мемуарної літератури. Тож розглянемо найбільш значущі щодо цього джерельні повідомлення. Серед сучасників запорозького гетьмана, хто залишив про нього спогади, був польський історик та письменник Шимон Старовольський. Перебуваючи під час польсько-турецької війни 1621 р. під Хотином, він мав доступ до різноманітної інформації як про події Хотинської битви, так і про чільних її полководців, адже він виконував функції секретаря та історіографа Я. К. Ходкевича. 1631 р. побачив світ його твір «Сарматські воїни», в якому, зокрема, йшлося про таке: «Петро Конашевич, вождь запорозьких козаків, мав військове прізвисько, утворене від назви "сагайдак", і звідси його повсюди називали Сагайдачним, [так], ніби [він] використовував сагайдак і ніби [з] його стрілою завжди [був] готовий до бою. Хоча його шляхетське походження непевне (non satis – був.; малувате, надто мале. – П. С.), однак найвищі вожді виказували повагу до його мужності, [через] що ми брати участь в кожній военній нараді. Дуже часто мужи, які походять із сільських місць, є людьми, котрі варті найбільшого визнання. Сагайдачний був наділений надзвичайною мудрістю, і, окрім того, – великою відвагою, браводом та нехтуванням життям; перший ішов у бій, останній його покидав; був хоробрим, спритним, пильний у таборі, витривалий щодо сну, тверезий і небагатослівний, обережний. Через те також у таборі в козаків дуже пильнував тишу і великим старався, щоб все проходило за знаком і наказом вождя в належному порядку і без галасу. Набагато більше клопоту спричиняє замішання вночі, аніж за дня, що є тяжке для стримування. Через це також належить навчатися так само дотримання тиші, як і порядку. Тому Сагайдачний, маючи такого роду достоїнства, постійно мав щастя на суші і на морі. Обраний своїми товаришами вождем, кілька разів розгромив у Перекопських степах татар, напугував страх на Крим, звідки зайняв стада худоби. Скоро приніс свої переможні корогви через широкую Московську землю, коли зі своїми загонами спливав до королевіча Владислава, який розбив табір під Москвою. Займався також піратськими нападами на Чорному морі, зруйнував багато визначних портулів у Європі та Азії, також ступивши вогнем і мечем землі по сусідству з Константинополем. Нарешті, надзвичайна поворотність, яку виявив під час Хотинської війни, з дня в день збільшувала його славу серед турків. Скоро по завершенні цієї війни, змучений безперестанними трудами і хворобою, скінчив своє життя в 1621 році. Також і для нього складено короткий надмогильний напис за його заслуги та мужність:

Троїце-Сергіїв монастир.
Літографія XIX ст.

Владислав IV Ваза.
Гравюра П. Понтуса

Налучник зі стрілами. XVII ст.
Полтавський краєзнавчий музей

Сигізмунд III Ваза

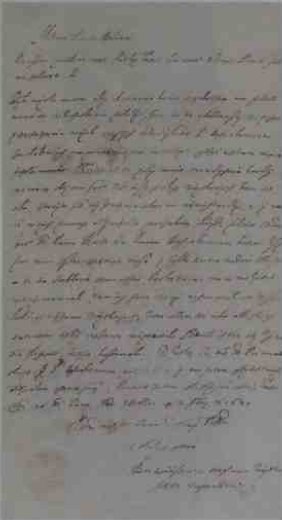
Петро Сагайдачний, вождь запорозьких козаків, спочив у цій землі, за життя завжди маючи славу завдяки своїм чинам на суші і на морі. Був мужем, який мав гострий розум, що рідко зустрічається, незвичайно зрілі судження, також надзвичайну старанність у словах і ділах. З огляду на цю достоїнства так високо піднявся над плебейським способом життя, що справедливо можна заповісти його нащадкам серед найславніших мужів, які жили в той час у Польщі. Ти, який любиш мужність, помислись про царство небесне для душі войовничого мужа».

Якщо уважно прочитати цей доволі розлогий і риторично забарвлений уривок, то можна дійти висновку, що Ш. Старовольський змалював образ П. Сагайдачного, спираючись не лише на достовірні факти, а й на власну художню уяву. Реалістично виглядає у його творі повідомлення про походження козацького прізвиська запорозького гетьмана від сагайдака, що являв собою комплект приладдя воїна-лучника (Ш. Старовольський не оминув нагоди наголосити на символіці сагайдака як знака готовності воїна до боротьби з ворогами). Автор «Сарматських воїн» слушно звернув увагу на участь П. Сагайдачного у боях із татарами, а також на його походи 1618 р. на чолі козацького війська у Московську державу на допомогу королеви Владиславу, який у той час виборював корону московського царя. Ш. Старовольський підтвердив відомий багатьом його сучасникам факт участі П. Сагайдачного в козацьких морських походах проти турків. Щоправда, цей історик та письменник фактично приписав запорозькому гетьманові головну роль у здобутті багатьох відомих портів Європи та Азії, а також спустошення земель поблизу турецької столиці. Тим часом це не підтверджують тогочасні джерела. Поміжковим є датування його смерті 1621 роком (насправді П. Сагайдачний помер 1622 р.).

Вочевидь правдивою була розповідь цього автора про П. Сагайдачного як про особу, яка може слугувати взірцем полководця. З тексту «Сарматських воїн» випливає, що такий воєначальник першим кидався у бій й останнім залишав поле битви, він був дуже мудрий, хоробріший і спиритичніший, демонстрував, з одного боку, обережність, а з іншого – готовність нехтувати життям, урешті – він умів домогтися у своєму війську дисципліни та порядку. Впадає в око, що такий опис полководських достоїнств П. Сагайдачного нагадує певний літературний штамп, який можна прикласти до панегіричної характеристики будь-якого полководця тих часів. Пишучи про соціальне походження П. Сагайдачного, Ш. Старовольський зауважив: його герой має «малувате», непевне шляхетське походження. І далі наголосив, що, попри «плебейський спосіб життя», запорозький гетьман своїми вчинками та життям захвилював чеснот, які шанували і представники nobilitatu. Тобто Ш. Старовольський так чи так натякає, що П. Сагайдачний щодо соціального походження міг перебувати десь на найнижчих щаблях шляхетського стану.

Значно категоричнішим щодо «плебейства» П. Сагайдачного та його належності до «чорні» був історик першої половини XVII ст. Себастьян Петриці. Свою думку про походження П. Сагайдачного висловив також Я. Собеський. Йому доводилося зустрічатися із запорозьким гетьманом у 1618 р. на полях польсько-московської війни, а також під час Хотинської битви 1621 р. Утім, у своїх щоденниках Я. Собеський оминув питання про те, з якого соціально-станового прошарку походив запорозький гетьман. Він порушив його через багато років по смерті П. Сагайдачного у своїй праці «Історія Хотинської війни» (1646). У своїх висновках Я. Собеський не був надто оригінальний, бо скористався наведеним вище панегірично-біографічним описом запорозького гетьмана Ш. Старовольського. Від себе він додав деякі деталі, зокрема, наголосив на суворості П. Сагайдачного у придушенні козацького свавілля, а також на фанатичному обстоюванні ним інтересів православної віри. Я. Собеський висловив думку, що, мовляв, смерть запорозького гетьмана прискорило його надмірне захоплення жінками (насправді запорозький гетьман помер від поранення, яке дістав під час Хотинської війни). У сюжеті про соціальне походження П. Сагайдачного Я. Собеський скористався пояснювальною схемою «Сарматських воїн» Ш. Старовольського. Водночас Я. Собеський дещо уточнив тезу останнього про те, що гетьман «високо піднявся над плебейським способом життя», зазначаючи, що П. Сагайдачний «піднімався над своїм простим походженням і способом життя». Тобто запорозький гетьман не лише піднявся над своїм «простим» способом життя (у Ш. Старовольського – «плебейським»), а й над власним «простим походженням». Окрім того, автор «Історії Хотинської війни» оминув те місце у тексті Ш. Старовольського, де йдеться про непевне шляхетське походження П. Сагайдачного. Тобто, Я. Собеський фактично не пов'язував соціальні корені П. Сагайдачного із шляхетським станом.

А от український шляхтич Йовхим Ерлич, учасник Хотинської битви 1621 р., у написаній через кілька десятиліть по цій битві праці «Літописець, або хронічка» наголосив, що запорозький гетьман «був не простого уродження, а шляхтич від Самбора». Потрібно зазначити, що Й. Ерлич дав інформацію про П. Сагайдачного не лише на основі своїх споглядів часів Хотинської війни. Адже автор «Літописця, або хронічки»

Лист П. Сагайдачного до С. Вільяма від 2 січня 1620 р.

близько середини 1620-х рр. став ченцем Київського Микільсько-Пустинського монастиря. Свого часу як адвокат він захищав інтереси ченців Києво-Печерського монастиря, цікавився генеалогією власного роду. Відтак Й. Ерлнч, який був добре освіченою людиною, мав можливість черпати інформацію про П. Сагайдачного у Києві, де про нього у ті часи добре пам'ятали. Через це є підстави думати, що твердження Й. Ерлнча про шляхетське походження запорозького гетьмана таки базувалося на його добрій обізнаності у найважливіших фактах біографії свого героя. Потрібно також взяти до уваги і ту обставину, що Й. Ерлнч, як шляхтич, висловлював ставову неприязнь до козацтва. Тож він навряд чи наголошував би на шляхетстві козацького зверхника П. Сагайдачного, якби останній насправді мав «просто уродження».

Як бачимо, версії про соціально-станове походження П. Сагайдачного, що їх обстоювали Ш. Старовольський, С. Петриці, Я. Собеський та Й. Ерлнч різняться між собою. Сучасним дослідникам вони можуть видаватися більш або менш обґрунтованими. Аби дістати вагоміші аргументи для висновку про справжні соціальні корені запорозького гетьмана, не обмежуючись працями мемуарного та історичного спрямування, залучимо деякі джерела документального характеру.

Одним із таких джерел є наданий П. Сагайдачному універсал Сигізмунда III від 23 липня 1619 р. У цьому документі щодо адресата використано означення «поштивий». Отже король заповнив «поштивого» П. Сагайдачного, що останній, його дружина, а також нащадки перебуватимуть під королівським захистом та опікою. На думку польського історика Антона Лукашевського, той факт, що Сигізмунд III звернувся до П. Сагайдачного як до «поштивого» і не використав характерний для представників шляхетства титул «уроджений», підтверджує його нешляхетське походження. До того ж, наголошує історик, шляхтич не потребував королівського захисту, оскільки його захищали шляхетські права.

Справді, титул «уроджений», а також «шляхетний» належали до найпоширеніших титулів, якими відрізняли шляхтичів з-поміж інших соціально-станових груп тогочасного суспільства. Водночас у джерелах є чимало підтвержень того, що титулом «поштивий» означували осіб, які перебували на найнижчих щаблях шляхетського стану і, відповідно, потребували могутніх покровителів. Доволі часто такі «поштиві» служили багатим шляхтичам, у тому числі на становищі упослідженої двірської челяді. Серед «поштивих» можна було зустріти путних бояр, що знаходилися на найнижчому соціальному щаблі привілейованого військово-службового прошарку населення. Одним із них був Войтех Гв'язда, який 1617 р. разом зі своїм паном — «уродженим» шляхтичем Матіашем Іванцидким, подав позов у Володимирський земський суд проти княгині Ядвіги Козикіної.

Деякі представники нобілітету у своїй листівці до П. Сагайдачного зверталися до нього зі словами «милоstinий пане гетьмане», «ваша милість», «ваша милість», тобто використовували формулювання, за допомогою яких у ті часи наголошували на шляхетській гідності особи. Втім, у джерелах трапляється вислів щодо запорозьців «ваші милості», що є етикетною формулою ввічливості і не має жодного стосунку до означення шляхетської гідності. Проте звернення «ваша милість» було адресовано не козацькому загалу, а персонально П. Сагайдачному, що, з одного боку, могло бути формою вшанування його гетьманського статусу, а з іншого — «поштивого» соціального походження.

Хоч би там як, а той факт, що Сигізмунд III у своєму універсалі від 23 липня 1619 р. звернувся до П. Сагайдачного як до «поштивого», а також заповнив його у своєму покровительстві, дає підстави зробити висновок про походження запорозького гетьмана з дрібної шляхти. На користь цього можна навести й публічні етикетні звертання до П. Сагайдачного на кшталт «милоstinий пане гетьмане», «ваша милість». Однак чи не найважливішим в цьому випадку є те, що на його шляхетське походження вказують деякі сфрагістичні джерела. Йдеться про особисту печатку запорозького гетьмана, яку він поставив на своєму листі до богуславського підстарости Станіслава Вільяма від 2 січня 1620 р. Цей лист написано на згорнутому вдвоє аркуші паперу. Власноручний текст листа з підписом П. Сагайдачного розміщено на першій сторінці цього складеного на кшталт зошити аркуша паперу, внутрішні сторінки якого (друга і третя) залишилися чисті. На останній, четвертій, сторінці цього «зошита» справа внизу є прямокутна паперова кустодія. Цим терміном позначають вирізаний клаптик паперу, яким накривали тонкий шар воску під час відбиття печатки. На цей клаптик із силою натискали металевою матрицею для відбиття печатки. Відтак з'являвся відбиток як на кустодії, так і на восковій підкладці — він дістав назву паперово-воскової печатки. Порівняно з останньою архаїчнішими були вислі воскової печатки, які кріпили до пергаменту, зокрема, за допомогою шнурів різного кольору. Причому, одна з печаток із зображенням герба «Погоня», відбита на чималому шматку воску (у деяких місцях він сягав близько 80 мм), мала кріплення з різнокольорових ниток, переважно зеленого та червоного кольору.

На Гербу Єдиного Войска
Б.К.Д.: Запорозького.

Хто і коли саме з'явився Хрестом на Гербу
Три в Гербу Єдиного Войска
Костюм зно гербух Ойцехів славоити
Зі славою в і собі мають полатити
У міст Троя Зимах і в Троях Фабри з
Володиха для сподобий з півної до бою.

Герб Віська Запорозького
на сторінці «Віршів на жалісний
погреб...» К. Саковича. 1622 р.

Портрет П. Сагайдачного

**Відбиток військової печатки
Війська Запорозького на листі
П. Сагайдачного до К. Радзівіла
від 13 (23) січня 1622 р.**

Щодо паперово-воскової печатки листа П. Сагайдачного до С. Вільяма від 2 січня 1620 р., то це була військова печатка Війська Запорозького. Зі збережених елементів її відбитка можна дійти висновку, що на ній зображено козака з мушкетом та шаблею і що вона належить до типу запорозької військової печатки круглої форми 1620-х-1630-х рр. На цій самій сторінці, де її відбито, вгорі написано адресу. Праворуч від неї збереглися сліди від червоної воскової підкладки круглої військової печатки Війська Запорозького. Під адресою листа проглядається ще одна печатка. Вона овальної форми, типу сигнету (сигнетами називали як персні, у які вставляли певні знаки і герби, а також невеликі печаткові матриці, часто овальної форми). Її відбито вертикально щодо тексту адреси, безпосередньо на папері листа, без кустодії та воскової підкладки. Відбиток зроблено з великою силою – його видно аж на першій сторінці листа, поряд із підписом запорозького гетьмана. Зовнішній овал печатки має розміри приблизно 19х21 мм, а її внутрішнє кільце – близько 15х18 мм. Напис на печатці не простежується. Хоча сліди від печаткової матриці проступили на усіх сторінках листа, однак зображення печатки нечітке. Через це не вдається встановити з яких елементів воно насправді складається.

Можна стверджувати, що ця печатка-сигнет не була якоюсь видозміною військової печатки Війська Запорозького. Насправді у цей час запорозці мали одну військову печатку – круглої форми, із зображенням козака з мушкетом на плечі та шаблею при боці. Прикитно, що в другому десятилітті XVII ст. деякі запорозькі полковники користувалися своїми особистими печатками круглої форми. Тим часом печатка, що відбита на листі П. Сагайдачного до С. Вільяма, овальна. Печатками-сигнетами такої форми часто користувалися представники нобілітету Речі Посполитої, приміром Сигізмунд Денгофф та С. Жолкевський. Усе це дає підстави для висновку, що П. Сагайдачний приклав свою шляхетську печатку до листа, адресованого богуславському підстарості.

Як уже зазначено, немає можливості визначити, що саме зображено на печатці П. Сагайдачного. Це питання потребує додаткового дослідження. Нині ж можна припустити, що елементи зображення цієї печатки використав невідомий гравер, який 1622 р. ілюстрував твір К. Саковича «Вірші». Йдеться про виконаний ним гравюрний портрет запорозького гетьмана на коні. У верхній частині зліва, під написом,

Бій запорожців з татарами.
Худ. С. Васильківський, 1892 р.
Національний художній музей України

що увічне все портретне зображення (у перекладі на сучасну українську мову та без скорочень цей напис зводиться до такого: «Петро Конашевич Сагайдачний, гетьман Війська Його Королівської Милості Запорозького»), уміщено гербовий знак П. Сагайдачного «Побог». Зображення являє собою підкову, зорієнтовану щодо зазначеного вище напису п'яткою догори, яку увічне хрест. Цікаво, що гербом «Побог» користувалися близько тисячі шляхетських родів. На Перемишлянщині, приміром, до них належали

Конєцьпольські, вихідці із Серадського воєводства. Їхній гербовий знак «Побог», підкова п'яткою догори з хрестом зверху, розміщено у синьому полі гербового щита. Вихідцем з цього роду був і коронний польський гетьман С. Конєцьпольський, одружений із дочкою великого коронного гетьмана С. Жолєвського.

Отже, є достатньо вагомі джерельні підтвердження, у тому числі документального характеру, що П. Сагайдачний походив із дрібної шляхти. Такі шляхтичі мали хистке матеріальне становище і змушені були шукати служби у багатших представників свого соціального стану. Нерідко представники дрібного шляхетства у пошуках кращої долі приєднувалися до запорозьких козаків.

Дата народження

Як ми вже згадували, в джерелах збереглася достовірна дата смерті П. Сагайдачного. Однак про час його народження точних даних немає. Все ж можна спробувати приблизно визначити вік запорозького гетьмана, спираючись, зокрема, на джерельні повідомлення, що проливають світло на фізичний стан П. Сагайдачного та деякі факти його біографії; пов'язані насамперед з його родиною. Певною мірою цьому може прислужитися й іконографія запорозького гетьмана. Якщо зроблені на основі тогочасних портретних зображень висновки про вікові особливості П. Сагайдачного так чи так будуть суб'єктивні, то аналіз його почерку може дати більш об'єктивну інформацію про його вік. Адже фізичним графологам відомо, що почерк людини залежить від її фізичного стану та розвитку і змінюється з віком. До макроознак почерку відносять, з-поміж іншого, нахил літер, напрямок рядків, відстань між словами і рядками, розмір берегів, форму та розмір літер, натиск, форму петель, а до мікроознак – особливості написання великих і рядкових літер, а також цифр.

Об'єктом графологічного аналізу можуть бути збережені до наших днів деякі листи П. Сагайдачного, написані ним власноруч, або ж у яких є підпис, зроблений рукою гетьмана. Йдеться про лист П. Сагайдачного до богуславського підстарости С. Вільяма від 2 січня 1620 р., а також до литовського гетьмана Криштофа Радзивіла від 23 січня 1622 р. за н. ст. Останнього листа запорозький гетьман написав за декілька місяців до своєї кончини.

Якщо стисло охарактеризувати найважливіші особливості почерку П. Сагайдачного, що постають із його листа до С. Вільяма від 2 січня 1620 р., то, зокрема, впадає в око та обставина, що цей автор загальною стежив за тим, щоб початок та кінець рядків були приблизно на одному рівні. Водночас слова посередині рядків могли творити аркоподібні та увігнуті лінії, нерідко з певною хвилястістю (графологами висловлено думку, що прямі рядки притаманні для врівноважених та стриманих людей, які вирізняються самовладанням; хвилясті рядки вказують на глибокий розум, добру моторику, а також уміння дипломатично залагоджувати справи). У цьому листі почерк П. Сагайдачного розбірливий і достатньо цілісний, хоча й має ознаки доволі швидкого темпу письма. В ньому зустрічаються літери, що мають заокруглені та кутові елементи, сильні і легкі натиски. Ретельніше написано перші рядки, тоді як ті з них, що у листі наприкінці – дещо недбало. Водночас підпис запорозького гетьмана та його титул вирізняються акуратністю та каліграфічністю.

Особливу увагу привертає рядок 22, адже наприкінці листа автор звичай менше докладає свідомих зусиль до письма, що дає можливість краще встановити властивості його природного почерку. Цей рядок зводиться до такого: Wm tne M Pana Zyczlwy PK (В[ашої] М[ілости] М[ого] М[ілюстого] Пана Доброзичливого П[етро] К[онашевича]). Його лінія хвиляподібна. Кілька букв у ньому написано з використанням округлих розчерків, що у протилежний бік від напрямку письма навкоси перехреслюють графему, високо піднімаються над нею та дугоподібно повертають управо. Зазначена манера письма може свідчити, зокрема, про такі риси характеру автора, як категоричність, наполегливість і самостійність у прийнятті рішень. У рядку, який розглядаємо, простежується чималий нахил графем, розмашисте написання початкових штрихів, великий перепад у висоті при написанні першого і наступних елементів літер. Впадають в око круті великі і, навпаки, дуже маленькі рядкові літери, вузькі петлі та загострені елементи літер, тонкі і водночас сильні натиски пера. Деякі літери у словах написано окремо, доволі великою є відстань між словами. Окреслена вище манера письма напевно вказує на імпульсивність автора, його потяг до домінування, притаманну йому високу самооцінку і розвинене інтуїтивне начало. Тим часом можна цілком упевнено стверджувати, що П. Сагайдачний мав велику практику письма, а також вирізнявся твердою рукою та гострим зором.

Підтвердженням цього є те, що в тексті листа трапляються міліметрові за величиною літери. Якщо П. Сагайдачний вважав за потрібне, то ретельно вивіряв контури графем та з естетичною метою вдавався до вигадливих і композиційно цілісних розчерків пера. Це також вказує на його гострий зір, тверду руку і добру моторику, здатність концентруватися та орієнтуватися. Усі ці риси та здібності були притаманні людині у розквіті сил.

Сагайдачний на коні. Гравюра з книги К. Саковича «Вірш на жалісний погреб...». 1622 р. Музей книги та друкарства України

Власноручний підпис П. Сагайдачного. У його листі до К. Радзивіла від 13 (23) січня 1622 р.

К. Радзивіла

Перш ніж розглянути особливості почерку П. Сагайдачного у листі до литовського гетьмана К. Радзивіла від 23 січня 1622 р. за н. ст., звернемо увагу на деякі обставини, пов'язані зі здоров'ям запорозького гетьмана, які могли вплинути на його почерк. В одному з джерел ідеться про те, що у червні 1620 р. запорозькі наполягали на морському поході проти турків, однак гетьман П. Сагайдачний був проти. Через це козаки схопили його майже «сліпого» та потягнули топити (в кінцевому підсумку позбавлений гетьманської булави П. Сагайдачний залишився живий). Однак чи справді П. Сагайдачний мав у цей час проблеми із зором, чи він лише симулював хворобу очей, аби не піти у морський похід, сказати важко. Адже напередодні, у січні цього року, в нього був чудовий зір, що підтверджує вже розглянутий його лист до С. Вільяма. У березні 1620 р. зір не заважав запорозькому гетьманові командувати козаками під час відбиття татарського нападу на українські землі. Через рік по цьому, у березні 1621 р., П. Сагайдачний вочевидь також мав добрий зір, коли разом зі своїми козаками верхи на коні проводжав з України Єрусалимського патріарха Феофана. А справді негативний вплив на здоров'я П. Сагайдачного мало вогнепальне поранення в руку (напевно у ліву), яке він дістав під час Хотинської війни 1621 р.

Текст листа П. Сагайдачного до К. Радзивіла від 23 січня 1622 р. за н. ст. написав військовий писар Лаврентій Пашковський. Запорозький гетьман власноручно підписав цього листа:

Piotr Konaszewicz Hetman
Z Rycerstwem IKM Zaporozkiem
(Петро Конашевич, Гетьман,
З Ричарством Й[ого] К[оролівської] М[илості] Запорозьким).

Не вдаючись за браком місця до детального аналізу цього автографу П. Сагайдачного, зазначимо, що його почерк в основному зберіг риси, характерні й для листа до С. Вільяма від 2 січня 1620 р. Водночас потрібно мати на увазі, що, пишучи листа до литовського гетьмана К. Радзивіла з метою вирішення важливих питань політичного характеру, П. Сагайдачний вочевидь мав більшу зацікавленість у цьому своєму адресатові порівняно з богуславським підстаростою, від якого запорозький гетьман домагався певних економічних поступок. Відтак П. Сагайдачний у листі до К. Радзивіла ретельніше та вигладивше виводив, зокрема, великі літери. За особливою схемою він написав своє патронімічне прізвище Конашевич із трьома акцентами, утвореними окремими похило написаними літерами (Konaszewicz). У цьому вочевидь простежується прагнення П. Сагайдачного спеціально вирізнити своє прізвище, що опосередковано вказує на його любов до слави, влади та прагнення бути у центрі уваги. Можемо упевнено стверджувати,

що запорозький гетьман і в цьому листі продемонстрував чудову просторову орієнтацію, гострий зір та тверду руку. Підтвердженням цього є енергійні натиски пера і водночас його уміння виводити тонкі, плавучі подібні лінії та химерні, геометрично вивірені петлі, а в деяких випадках – писати дуже дрібними літерами. Це означає, що попри поранення та спричинену ним хворобу, у січні 1622 р., за кілька місяців до смерті, П. Сагайдачний мав міцний організм.

Отже, можна вважати встановленим фактом, що у 1620–1622 рр. П. Сагайдачний був чоловіком у розквіт сил. Певною мірою це підтверджує і гравіюний портрет гетьмана, що був виконаний 1622 р. як ілюстрація до книги К. Саковича «Вірші». Хто був автором цього портрета – невідомо. Водночас є підстави стверджувати, що цей художник належав до кола гравірів, які у ті часи ілюстрували видання Києво-Печерської друкарні й уміли художніми прийомами передавати вік людини. Автор гравіюрного портрета запорозького гетьмана відтворив його обличчя без зморщок та мімічних складок, воно дещо худорляве. Попри те, що П. Сагайдачного зображено з бородою та вусами (ця деталь портретного зображення вочевидь мала наголошувати на престижному владному та соціальному статусі героя), які додають людині поважнішого віку, аніж вона має, насправді гетьман виглядає доволі молодо.

Можна спробувати точніше визначити вік П. Сагайдачного, проаналізувавши те, на які вікові критерії непрямо спирався у своїх щоденниках Я. Собеський, описуючи фізичні можливості запорозького гетьмана в бою. Цей автор, який народився 5 травня 1590 р., у своїх щоденниках польсько-московської

Хотинська битва 1621 р.

Худ. А. Халаменюк. 1957 р.
Державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця»

війни 1617–1618 рр. та Хотинської війни 1621 р. чітко проводив межу між особами, які були молодші за нього, а також старші. Що ж до воїнів, з якими Я. Собеському доводилося зустрічатися у бойовій обстановці і які були близькими до нього за віком, то він оцінював їхні фізичні та психологічні можливості крізь призму власного вікового сприйняття. Відтак вони уявлялися йому людьми у розквіті сил.

Показовим у цьому плані є зроблений Я. Собеським опис герцогу, в якому у жовтні 1618 р. зійшлися П. Сагайдачний та московський воевода Василь Бутурлін: «Сам Сагайдачний вирвав списа в гетьмана Бутурліна і, під'їждючи, вдарив його тим буздиганом (металевою бойовою палицею. – П. С.), що він його отримав від королевіча, і звалив з коня, бо той Сагайдачний, будучи гетьманом Війська Запорозького, у тій експедиції подав силу свідчень своєї визначної мужності».

Як бачимо, Я. Собеський безперечно схвально оцінив дії П. Сагайдачного під час герцогу, на який виходили не просто безстрашні воїни, що добре володіли зброєю і собою, а ті з них, які мали відповідну фізичну підготовку. Це були насамперед фізично міцні люди молодого та середнього віку. До таких герцівників вочевидь належав і суперник П. Сагайдачного – В. Бутурлін (помер у 1644 р.). Я. Собеський звернув увагу на продемонстровану П. Сагайдачним тактику і техніку двобою, яка потребувала спритності, блискавичної реакції, уміння миттєво оцінити ситуацію і прийняти правильне рішення, а також неабиякої фізичної сили. Автор щоденника зі знанням справи поетатно відтворив перебіг поєдинку, зазначивши, що П. Сагайдачному спочатку вдалося вибити з рук противника спис, а потім з короткої дистанції з такою силою вдарити В. Бутурліна буздиганом, що той полетів з коня на землю. Та обставина, що повалений суперник залишився живий, напевно не останньою чергою обумовлювалась тим, що московський воевода мав добротний захисний обладунок. З опису бойового подвигу П. Сагайдачного, зробленого Я. Собеським (якому на той час шов 29 рік), виразно проступає психологічна сумісність автора з героєм своєї розповіді, притаманна людям, вікові фізичні та психологічні можливості яких зіставні.

У щоденнику Хотинської війни 1621 р. Я. Собеського є ще один опис того, які фізичні та психологічні можливості демонстрував П. Сагайдачний, потрапивши у смертельно небезпечну ситуацію. Йдеться про бій, який зав'язався у серпні 1621 р., коли П. Сагайдачний їхав з-під Хотина до запорозького війська у супроводі невеликого підрозділу, наданого йому Я. К. Ходкевичем. За словами автора щоденника, сталося так, що героя його розповіді «угледіла турецька сторожа і кинулася за ним. Не поступивши їм поєм бою і сильно зіпнувшись з турками; скоро сторожа дала знати про [цих] люди (П. Сагайдачного та заїм польських вершників, який його супроводжував. – П. С.) в табір [турків], висунулося [звідти] все, що живе. Побачивши нерівність, коли [турки] вже стали бути для нього [надто] сильні, Сагайдачний з Ганнібалом та Молодецьким (командири двох польських кавалерійських корогів, які були при П. Сагайдачному. – П. С.) почали відступати до кущів. Позбувшись там коня, [він] мужньо боронився пішим, поранений з яничарки в руку почав відступати і рушив прямо до Дністра».

З цього тексту випливає, що Я. Собеський цілком позитивно, з належною шанобою описав поведінку П. Сагайдачного в бою з кінним підрозділом турків. Тож П. Сагайдачний без вагання вступив у зустрічний бій із турками, які несподівано з'явилися. Лишень бойова ситуація почала змінюватися – на підмогу противникові рушили величезні сили, – він миттєво зорієнтувався і почав відступати зі своїми супутниками до найближчих чагарників, де можна було врятуватися. Хоча під П. Сагайдачним без вагання вбило коня, це не похитнуло ані його бойового духу, ані завповзятості. Скочивши на ноги, він почав заперело оборонятися, аж поки не дістав вогнепальне поранення в руку. Попри такий вкрай небезпечний для П. Сагайдачного поворот бою, він, демонструючи чудову фізичну підготовку та витривалість, залишив позаду своїх ворогів, зникнувши з поля їх зору.

Сутичка з татарами.

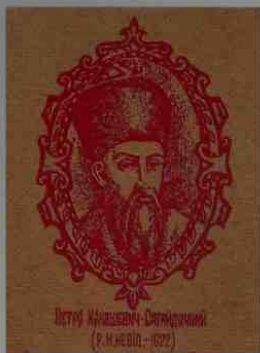
Худ. Ю. Коссак.

Буздиган XVII ст. (копія).

Музей П. Сагайдачного в Кульчицях

Портрет П. Сагайдачного
Музей П. Сагайдачного в Кульчицях

Отже, Я. Собеський зобразив П. Сагайдачного цілком безстрашним, фізично сильним, спритним, вправним та кмітливим воїном, який вміє моментально приймати рішення. У цих оцінках Я. Собеського, якому у 1621 р. йшов тридцять другий рік, явно немає ознак вікової дистанції між ним та П. Сагайдачним щодо того, як він сприймав поведінку останнього у бою. Потрібно зазначити, що Я. Собеський назавжди запам'ятав запорозького гетьмана чоловіком у розквіті сил. Недарма 1646 р. цей автор писав про нього як про великого шанувальника жіночої статі, за що той і поплатився своїм життям.

Тож, з викладеного вище випливає, що П. Сагайдачний не міг бути набагато старшим за Я. Собеського, бо інакше не зміг би так легко вершити подвиги, описані польським автором. Складається враження, що Я. Собеський сприймав П. Сагайдачного щодо його віку чи не як свого ровесника. Втім, запорозький гетьман вочевидь не міг бути його ровесником, оскільки це суперечить обставинам особистого життя П. Сагайдачного. Адже в такому разі, примирно, майбутній гетьман одружився б у 13 років, а в 14 років став би батьком, що навряд чи було можливо – в тому числі з огляду на відповідні норми тогочасного законодавства (детальніше про родинне життя П. Сагайдачного йтиметься нижче).

Можна припустити, що запорозький гетьман був старшим за польського мемуариста десь на 5–8 років. Якщо взяти за основу визначення віку гетьмана максимальний в цьому випадку поправочний коефіцієнт різниці у віці між ним та Я. Собеським (8 років), то це означає, що П. Сагайдачний народився 1582 р. Оскільки у ті часи новонародженим зазвичай давали церковно-календарні імена (називали дитину на честь святого, із днем якого збігалося, або було близьким до нього її народження), то батьки майбутнього запорозького гетьмана дали своєму сину ім'я Петро через те, що він з'явився на світ орієнтовно на церковне свято апостолів Петра і Павла, тобто 29 червня за старим, або 9 липня за новим стилем.

Освіта та виховання

Досліджувати ранню біографію П. Сагайдачного доволі складно через брак джерел. Адже датовані свідчення документального характеру про нього з'являються лише з 1615 р., коли він уже був запорозьким полковником. Тож доводиться покладатися насамперед на панегіричний твір К. Саковича «Вірші», у якому загальною сказано про дитячі та юнацькі роки майбутнього гетьмана:

А первой о его вамъ скажемъ уроженю,
По томъ въ лѣтахъ молодыхъ о его чиченю.
Уродился онъ въ краяхъ Подгорскихъ Премыскихъ.
Вывоанъ въ Втрѣ Церкви Востодней зъ лѣтъ дѣтинскихъ,
Шоль потомъ до Острога, для Наукъ утиныхъ,
Которы тамъ квилти, за Благочестивыхъ.
Князятъ: которы ся въ Наукахъ кохали,
На Школы маестностей много фундавали:
Абы ся Млоды въ Наукахъ утиныхъ цвицали,
Церкви, и тыжъ Оичизнѣ пожитечна была.
Дай Боже, бы тая тамъ Фундація трвала:
Жебы ся оттолъ Хвала Божія помнажала.
Тамъ теды Конашевичъ часть немалый живши,
И Наукъ въ Писмѣ нашомъ Словенскомъ навыши,
Потомъ видячи ся бытъ способнымъ до менства:
Шоль до Запозкого Славного Рыцарства.

Перемишль початку XVII ст.
Гравюра

Отже, К. Сакович, перший біограф П. Сагайдачного, наголосив на тому, що його герой, народившись у «Підгірських Перемишльських краях», із малих літ здобував виховання, засноване на традиціях Православної церкви. Наступною значущою сторінкою у його біографії стала освітня мандрівка до Острога, де він тривалий час навчався в Острозькій школі. По закінченні цього навчального закладу, юнак вирішив стати козаком і долучився до «запорозького славного рицарства».

Той факт, що К. Сакович назвав місцем народження майбутнього запорозького гетьмана «Підгірські Перемишльські краї», власне, прилеглу до Карпат історичну територію Перемишльської землі, надає особливий ваги повідомленню Й. Ерліча про П. Сагайдачного як самбірського шляхтича. Адже Самбір,

так само як і Перемишль, – міста Руського воєводства і історично належали до головних міст Перемишльської землі. Навпевно саме Самбір, до шляхетської корпорації якого входив П. Конашевич-Сагайдачний, було його рідним містом, де він народився та провів раннє дитинство. Можна припустити, що батьки майбутнього гетьмана, дрібні українські шляхтичі православного віросповідання – Конон та його дружина (у чернецтві дістала ім'я Мокрина), віддали сина до парафіяльної школи при храмі або ж дали йому початкову домашню освіту. Після цього вони спробували знайти матеріальні можливості для того, аби послати малолітнього сина на навчання до Острога.

У ті часи православно-релігійне виховання дітей передбачало як вивчення засад православного віровчення, так і опанування елементарної грамоти. Функціонували початкові школи при церквах та монастирях, де дітей навчали читання й письма церковнослов'янською мовою, елементів математики та співу. Діти шляхтичів та заможних міщан могли навчатися вдома, звісно, якщо їхні батьки мали достатньо коштів, щоб найняти дяка, або бакаляра, тобто вчителя. З джерел відомо, що діти православних українських шляхтичів приступали до навчання, як тільки їм виповнювалося сім років. Під керівництвом дяка вони не лише навчалися письма та читання церковнослов'янською мовою, а й могли вивчати тогочасну українську мову. Вищий рівень початкової освіти передбачав навіть вивчення азів латини (для цього батьки наймали спеціального вчителя). Таке навчання тривало принаймні три роки. Якщо доходило до продовження освіти, то дитину відправляли на навчання до того чи того середнього навчального закладу Речі Посполитої, приміром, єзуїтського колегіуму у Вільно (від 1578 р. – академія), де вона мала навчатися не менше семи років. Відтак такі учні здобували середню освіту у віці приблизно 17 років.

Зовсім інші освітні перспективи відкривалися перед дітьми знаті, які мали можливість навчатися у західноєвропейських університетах. У цьому можна переконатися на прикладі освітньої програми, розробленої 1628 р. литовським гетьманом та лідером протестантів Великого князівства Литовського Криштофом Радзивілом для свого сина Януша. Останній народився 2 грудня 1612 р. і навчався, зокрема, у Лейпцизькому та Лейденському університетах. Отже, споряджаючи юного Я. Радзивіла в дорогу за кордон, його батько розробив певні інструкції, в яких докладно йшлося про те, у чому саме полягати навчання сина і яких правил потрібно дотримуватися новоспеченому студентові. К. Радзивіл націлював Януша на вивчення насамперед латини, історії, політики та математики. Окрім того, вимагав від нього добре опанування фехтування та верхової їзди під керівництвом досвідченого вчителя. Литовський гетьман вважав, що для успішного навчання верхової їзди його студент може обмежитися кількома десятками верхових коней. Разом з тим граматика, діалектика та риторика не належали до предметів, над вивченням яких син К. Радзивіла мав надто напружуватися.

З освітніх пріоритетів, розставлених литовським гетьманом, впливає, що Януш, який вочевидь отримав добру домашню освіту, таки змушений був навчатися за кордоном у «нижчих», граматичних класах. Те, що К. Радзивіл надавав перевагу вивченню латини, історії, політики та математики, було закономірним для сановного батька, який дбав про майбутню кар'єру сина у владній та військовій сферах. Водночас музика, а також «скакання або танцювання» чомусь не надихали К. Радзивіла. Через це він був проти, аби його син досяг у цій справі вершин досконалості.

Литовський гетьман рекомендував синові для відпочинку займатися фехтуванням, а також малюванням, яке той любив ще змалечку. Розвагою, що мала на меті навчити Януша ораторського мистецтва, до якого у нього не було природних задатків, мала стати його участь у студентських театральних постановках («що гідні його стану»). Окрім того, йому належало брати участь у публічних диспутах. На навчання свого сина за кордоном К. Радзивіл виділяв величезну як на ті часи суму – 20 тисяч злотих на рік. Утім, чимало цих грошей витрачалося на різні представницькі витрати, яких не можливо було уникнути, приміром, на званні обіди. Дорожнеча навчання за кордоном та небезпека Тридцятилітньої війни змушували К. Радзивіла думати про те, щоб відкрити у себе на батьківщині протестантський вищий навчальний заклад для дітей шляхти.

Я. Радзивіл
і герб роду Радзивілів

Острог. Худ. Н. Орда. XIX ст.

**В.-К. Острозький –
фундатор Острозької школи**

У батьків П. Конашевича явно не було коштів для закордонної освітньої мандрівки сина. Однак молодий Петро таки продовжив навчання. Оскільки у його родині шанували традиційні для тогочасної руської (української) шляхти духовні та культурні цінності, то він став учнем Острозької школи. Цей навчальний заклад іноді називали колегією або академією. Він був заснований близько 1576 р. князем Костянтином-Василем Костянтиновичем Острозьким. Острозька школа ідейно та світоглядно була зорієнтована насамперед на вивчення греко-візантійської культурної спадщини. Вона базувалася на поєднанні засад елементарної і середньої школи з елементами вищої. На думку дослідників, зразком для створення Острозької школи слугували протестантські та католицькі освітні осередки. У ній був підготовчий клас (фара), а також кілька інших класів (інфіма, граматики, синтаксима та ін.), в яких вивчали предмети «тривіуму»: граматику, риторичку, діалектику, – а також: «квадрівіуму»: математику, геометрію, музику, астрономію. До того ж грецьку, латинську, церковнослов'янську, польську та українську книжкову мови. В Острозькій школі викладали початки філософії – діалектику та логіку. Однак у її навчальній програмі не було богослов'я. Лише у цьому полягала її відмінність від тогочасних вищих навчальних закладів – колегіумів, академій, університетів.

На які роки припало навчання П. Конашевича в Острозькій школі? Якщо виходити з того, що 1589 р. у семирічному віці Петро почав навчатися у Самборі і здобув початкову освіту 1592 р., маючи дев'ять років, то цього самого року він міг вступити до Острозької школи. Оскільки хлопчик вже мав багаж початкової освіти, він оминув підготовчий клас – фару. Однак рівень знань, здобутих ним у Самборі, вочевидь не став для нього перепусткою у середні класи Острозької школи. Тож йому довелося розпочинати навчання в Острозі з молодших, граматичних, класів. Провчившись шість років, П. Конашевич опанував повний курс навчання у цій школі, закінчивши її 1598 р. у віці близько шістнадцяти років.

Навчання П. Конашевича в Острозькій школі припало на той час, коли вона була на підйомі (дослідники вважають її розквітом 1587–1608 рр.). П. Конашевича вочевидь записав до Острозької школи ректор на ім'я Максим. Протягом 1594–1600 рр. а також викладачем грецької мови кілька разів був Кирило Лукаріс, який здобув освіту в університетах Венеції та Падуї. Вже 1600 р., після Острога, він став Александрійським патріархом, а з 1621 до 1638 рр. посідав (з переривами) Константинопольський патріарший престол. У другій половині 1590-х рр. в Острозькій школі працювали також інші блискучі викладачі, при чому, поляк Ян Лятош – астроном, математик, доктор медицини. Для становлення світогляду та конфесійної свідомості П. Конашевича важливим було те, що Острог, де у 1581 р. побачила світ видана московським друкарем Іваном Федоровим знаменита Острозька Біблія, принаймні до кінця XVI – початку XVII ст. продовжував залишатися великим православним культурно-ідеологічним центром, в якому з'являлося багато творів, спрямованих проти католицизму та унії. В різний час їх авторами були, зокрема, Г. Смотрицький, Василь Малюцький-Суразький, Іван Вишенський. Така інтелектуальна та ідейна атмосфера Острога оточеною сформулювала погляди, переконання та політичні позиції П. Конашевича-Сагайдачного як палкого оборонця православ'я, який усе своє життя послідовно обстоював віросповідні права православних та інтереси їхньої Церкви.

У Війську Запорозькому

Як уже зазначено, К. Сакович писав про те, що після закінчення навчання в Острозі П. Конашевич приєднався до запорозьких козаків. Встановити точну дату цієї події немає можливості. Можна припустити, що ще під час перебування у стінах Острозької школи П. Конашевич визначився з вибором свого життєвого шляху. Отож, по завершенні навчання у 1598 р., на сімнадцятому році життя він напевно довго не розмірковував і вже десь у другій половині цього року пішов на Запорозьку Січ. Щоправда, Володимир Антонович (який не цурався різних вигадок про запорозького гетьмана) твердив про те, що, перш ніж стати запорожцем, П. Конашевич спочатку служив у київського земського судді Ахсака, а потім утік із Києва на Запорозжя. Однак попри оригінальність цієї версії, її неможливо підтвердити джерельними даними.

З «Віршів» К. Саковича випливає, що П. Конашевич пробував серед запорожців довгий час, здобуваючи своєю вдагою та кмітливістю авторитет серед козаків. Після цього козаки обрали його гетьманом. Навряд чи виникає сумнів, що такий його кар'єрний злет у Війську Запорозькому забезпечив набутий П. Конашевичем, якого на Запорозжі почали називати Сагайдачним, чималий бойовий досвід, а також його вольовий характер, сміливість та добра освіченість, яка давала йому можливість переконувати інших і пропонувати рішення, що діставали підтримку серед козацького загалу. Владеє в око, що автор «Віршів» розпочав оповідь про бойові операції П. Сагайдачного як про запорозького гетьмана зі здобуття його козаками Кафи (сучасна Феодосія). Причому на сторінках твору наведено дату цієї події – 1616 р., що підтверджують і інші джерела.

Острозька Біблія. XVI ст.

З проявленої К. Саковичем такої особливої уваги до цієї події напрошується висновок, що 1616 р. П. Сагайдачний вперше взяв до своїх рук гетьманську булаву. Щоправда, продовжуючи розповідь про його бойові звершення, автор «Віршів» зазначив:

Повість и Мулянская земля, и Волошинь,
 Якъ ихъ тотъ Гетманъ зъ своимъ Рыцдерствомъ положишь.
 Досвѣдчилъ и Инфлянтчикъ того Войска Силы,
 Кды ихъ тыи Рыцеры якъ траву косили.
 Пулночнии тыжь край будуть памятати
 Долго, его мужество, бо ся имъ даль знати,
 Великого звитязства тамъ доказуючи,
 Мѣста и Города ихъ мощнии псуючи.

Отже, пишучи про бойові походи запорожців у «Мулятьнію» проти «Волошина» та у «Північні краї» «проти Інфлянтчика», К. Сакович наголосив, що вони відбувалися під командуванням гетьмана П. Сагайдачного. Насправді таке твердження є риторичним перебільшенням, оскільки під час зазначених подій про молодого запорожця П. Сагайдачного немає жодних згадок як про гетьмана. Приміром, у березні 1600 р. запорозьким гетьманом був Прокіп Сарапович, після нього гетьманську булаву трохи потримав у руках Самійло Кішка, а вже наприкінці липня вона перейшла до Гаврила Крутневича, який був гетьманом до кінця жовтня. Саме він вдовів запорожців у «Мулятьнську землю» проти «Волошина». Йдеться, власне, про молдавсько-волоську війсьну кампанію 1600 р. великого коронного гетьмана Яна Замойського, до якої долучилися козаки. Відтак 20 жовтня 1600 р. у битві під селом Буків, на території Волощини, їх об'єднані сили завдали поразки волоському (мулятьнському) господареві Михайлу Хороброму.

В бойових діях у «Північних краях» «проти Інфлянтчика», тобто на території Прибалтики, де під час польсько-шведської війни запорожці воювали протягом 1600–1602 рр., також не було помічено гетьмана П. Сагайдачного. Водночас у джерелах є інформація про зовсім інших запорозьких гетьманів: з 22 січня 1601 р. до 18 січня 1602 р. булава знаходилася в руках С. Кішки. Після нього гетьманом став Г. Крутневич. Протягом у грудні його змінив Іван Кучкович. З початку 1603 р. гетьманом Війська Запорозького вже був Іван Косий, а на початку червня гетьманська булава втретє опинилася у Г. Крутневича. Аж до 1616 р. у джерелах не зустрічається жодних натяків на те, що гетьманську владу мав П. Сагайдачний. Приміром, під час походу 1609 р. на розташоване над Дунаєм місто Бабу (Бабадаг) П. Сагайдачний не був ані гетьманом, ані навіть запорозьким старшиною. У цей час гетьманський пост обіймав Каленик, а військовими осавулами були Хвостик та Васюта. Після загибелі Каленика у цьому поході гетьманом став Грицько Каневець (Григорій Тискиневич). До часів так званої Смоленської кампанії (тривала від осені 1609 р. до літа 1611 р.) належать повідомлення джерел про запорозького гетьмана Олевченка. 1613 р. на чолі запорожців стояв Іван Цобойтко, а повноваження військового осавула виконував запорожець на прізвище Сокіл.

На думку польського історика Казимира Тишковського, у 1614 р. П. Сагайдачний був сотником або отаманом у полку запорозького полковника Наливайка. Однак перевірка джерел, на яке посилався цей дослідник, не підтвердила його припущення. Нагадаємо, що повідомлення документального характеру про П. Сагайдачного збереглися лише з 1615 р. Йдеться про лист від 4 березня 1615 р. Лукаша Сапегі (власника Чорнобиля, Лукашева та інших поселень у Київському воеводстві) до свого брата – литовського канцлера Льва Сапегі, у якому мова про вчинений татарами 11 лютого напад на Київщину. Лукаш Сапегі скаржився братові на польських жовнірів, які замість того, щоб боротися з нападниками, ховалися від них за оборонними укріпленнями замків, або ж утікали у безпечніші місця. Провину за те, що татари не дістали належної відсічі, він покладав також на «якогось козацького полковника Сагайдачного, який мав до трьох тисяч козаків». Згідно з версією автора листа, цей Сагайдачний не захотів прийти на допомогу польським підрозділам і наказав своїм козакам відступити.

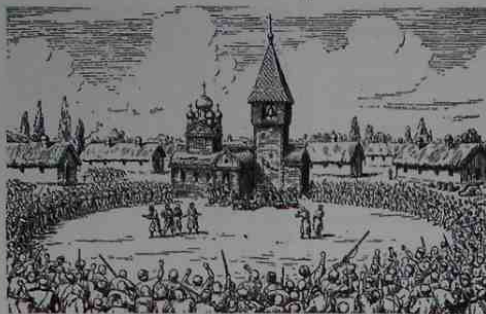

Макет гетьманської булави XVII ст.
 Музей П. Сагайдачного в Кульчицях

Масток Аксаків у Мотовилівці
 Київської губернії. Худ. Н. Орда. XIX ст.

Козацька рада на Запорозжі.
Мал. А. Жука

Такі дії зазначеного полковника були спрямовані на те, доводив Лукаш Сапега, щоб за допомогою татар витіснити жовнірів з України, до яких козаки відчували «ненависть». Свої підозри він підкріплював посиланням на те, що серед татар є кілька сотень козацьких шлігунів та ватажків.

Насправді Лукаш Сапега докладно не знав ані про плани, ані про дії полковника Сагайдачного під час цього татарського нападу. Шонайбільше, він лише припустився, що козацький полковник міг ухилитися від бою з татарами («скоріш за все, повернув назад із своїми людьми»). Гіпотеза цього автора про вигнання козаками польських жовнірів з України за допомогою татар вочевидь була плодом його уяви, збудженої недавною військовою загрозою. Водночас його повідомлення про влівового на Кивщині полковника Сагайдачного, під командуванням якого було близько трьох тисяч козаків і який мав свою агентуру у татарському війську, вельми показові. Адже тільки такий авторитетний козацький ватажок мав шанс невдовзі після описаних вище подій, вже у 1616 р. стати гетьманом Війська Запорозького. Тобто, цим полковником вочевидь міг бути лише П. Сагайдачний.

Дружина та син П. Сагайдачного

З «Вршів» К. Саковича довідуємося, що дружиною П. Сагайдачного була шляхтянка Анастасія Повченська. У джерелах немає конкретних відомостей про те, коли і в якому віці вони побралися. Аби мати про це приблизне уявлення, можна звернутися до тогочасних традицій узяття першого шлюбу в шляхетському середовищі. Відтак з'ясується, що чимало шляхтичів заохувалися на такий крок у віці 25–30 років. Водночас деякі батьки вважали за потрібне одружувати своїх синів, які не досягли повноліття. Такі ранні шлюби траплялися і серед представників інших соціальних станів. Приміром, у 1620-х роках київський муляр Іван Товстий мав зятя-підлітка, одруженого на його «дітці». Це означає, що доволі ризиковано робити якісь конкретні висновки про шлюбний вік П. Сагайдачного та А. Повченської на основі тогочасної розмаїтої практики шлюбів.

Звернемо увагу на законодавчі норми, які у часи П. Сагайдачного регулювали сферу шлюбних відносин. Згідно з цими нормами (Литовський Статут), повнолітніми вважали осіб чоловічої статі, які мали «повних» 18 років. Уважали, що особам жіночої статі не потрібно так довго чекати повноліття, як хлопцям. Відтак 15-річних дівчат розглядали як повнолітніх. Причому батьки, які мали доньок на виданні, перед одруженням мали право ретельно вивчити матеріальне становище потенційних зятів, стежачи за тим, щоб у разі шлюбу вони могли належно забезпечити посаг дружині (остання мала право на вдвічі більшу частку порівняно з її посагом, забезпечену із третини маєтку свого чоловіка).

Утім, знати про те, коли у ті часи наставало повноліття, ще не означає дістати відповідь на запитання, в якому віці та коли саме одружилися П. Сагайдачний та А. Повченська. Як видається, важливі вказівки щодо цього можна почерпнути з інформації про дітей, які мало це подружжя. Є підстави стверджувати, що у запорозького гетьмана та його дружини був син Лукаш. Про це довідуємося з деяких документів Замойської академії, яку наприкінці XVI ст. заснував у Замості коронний канцлер та великий коронний гетьман Ян Замойський. Вуніверситетській метриці (так званому альбомі) цього навчального закладу під 1618/1619 академічним роком зроблено такий запис: «Lucas Petri Konaszewicz, Kiouiensis, dioec. Kiouiensis».

Отже, у цьому документі записано ім'я новоприбулого студента — Лукаш, зазначено те, як звали його батька — Петро, і прізвище — Конашевич. Зафіксовано також місто, з якого прибув Лукаш Петрович Конашевич — Київ, а також церковний округ — Київська діоцезія. Те, що А. Конашевич був сином П. Сагайдачного, доводить прізвище патронімічного походження — Конашевич, яке мав і запорозький гетьман, а також ім'я батька Лукаша — Петро, адже саме так звали П. Сагайдачного. Із джерел, які проливають світло на імена мешканців тогочасного Києва, випливає, що не могло бути якогось випадкового збігу прізвищ Лукаша та запорозького гетьмана, тим більше, що по батькові Лукаша утворено від імені Петро, тобто саме так, як звали П. Сагайдачного. Це означає, що Лукаш Петрович Конашевич доводився сином Петрові Конашевичу-Сагайдачному.

У якому віці П. Сагайдачний послав сина на навчання у Замостя? Насамперед зазначимо, що до Замойської академії приймали хлопчиків як 7–8 років, так і 20-річних молодих людей. Є підстави стверджувати, що, записуючись на навчання до Замойської академії, А. Конашевич мав десь 15–16 років, а також, напевно, за його плечима було кількарічне навчання у Київській братській школі (зі заснуванню 1615 р.).

Ян Замойський на полюванні

Успенська церква,
де було Львівське братство

Те, що він саме у такому віці став студентом Замойської академії, впливає із заповіту П. Сагайдачного, складеного 15 квітня 1622 р. У цьому документі нічого не сказано про опіку над дітьми. Це можна пояснити лише тим, що на час написання заповіту запорозьким гетьманом Лукаш вже був повнолітнім і не потребував такої опіки.

Відтак є підстави припустити, що А. Конашевич народився близько 1604 р. Це означає, що П. Сагайдачний та А. Повченська побралися напевно 1603 р., коли жениху минуло двадцять років, а його дружина була на кілька років молодшою. Подружнє життя П. Сагайдачного та А. Повченської завжди привертало увагу істориків. Приміром, ще у XVIII ст. Саміло Величко писав про те, що перед смертю благодійник П. Сагайдачний роздав усе своє майно, нічого не залишивши своїй дружині. На початку XX ст. цим був неабияк обурений Іван Каманін, який відгукнувся про А. Повченську як про «нерозважну, зомлілу жінку». Історик не міг її пробачити, що після смерті П. Сагайдачного вона швидко вийшла заміж. Він приписував їй крутий норов, адже вона організувала збройний напад на маєток шляхтича Федора Даровського. На думку І. Каманіна, через таке невідале одруження П. Сагайдачний, не маючи щастя у сімейному житті, змушений був шукати розради в бойових походах. Натомість Борис Грінченко не погоджувався, що дружина П. Сагайдачного була «проявою», перед якою знічався «великий воїн Сагайдачний». Спирючись на рядки твору К. Саковича «Вірші», в якому художньо описано горе вдови А. Повченської, від доводив, що за життя між запорозьким гетьманом та його дружиною були щирі почуття та любов. Б. Грінченко виходив із того, що організований А. Повченською напад на шляхетський маєток Ф. Даровського свідчив не про її норовливий характер, а про кращі якості української жінки з вищих соціальних прошарків, яка вирізнялася енергійністю та рішучістю вчинків у публічному житті. Б. Грінченко припускав, що П. Сагайдачний у своєму заповіті записав дружині частину спадщини.

Звісно, що немає сенсу робити якісь категоричні висновки про стосунки П. Сагайдачного та А. Повченської. Адже за такої бідної джерельної бази ці висновки завжди будуть радше спекуляціями, аніж об'єктивною їх оцінкою. Однак чи записав щось запорозький гетьман А. Повченській у своєму заповіті, адже саме ця обставина змусила істориків з гарячою зацікавленістю обговорювати чужі подружні стосунки? Вичерпно відповісти на це запитання немає можливості, оскільки оригінал заповіту П. Сагайдачного не зберігся. Про нього ми дізнаємося з датованого 24 червня (за іншими даними – 21 червня) 1622 р. акту передачі за цим заповітом 1,5 тисячі польських злотих Лівівській братській школі. З цього документа випливає, що 5 квітня (15 квітня за н. ст.) П. Сагайдачний склав заповіт, обравши виконавцями своєї останньої волі та опікунами для дружини, «повинних» та усього свого майна Київського православного митрополита Іова Борецького та запорозького гетьмана Олифіра Голуба (на момент складення цього заповіту останній ще не був гетьманом – він прийшов до влади у Війську Запорозькому лише 4 червня 1622 р.). На виконавців заповіту та опікунів було покладено також обов'язок передати на потреби Лівівської братської школи 1,5 тисячі злотих.

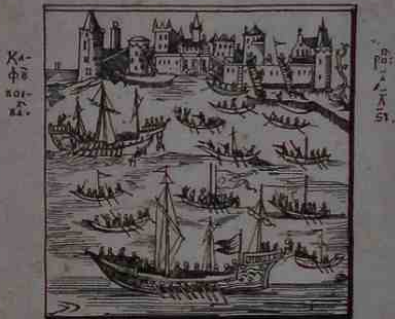
Отже, повноважні виконавці заповіту П. Сагайдачного І. Борецький та О. Голуб виконали останню волю запорозького гетьмана щодо одного з пунктів цього документа – про передачу певної суми грошей Лівівському братству. 24 червня 1622 р. вони передали представникам зазначеного братства 1,5 тисячі злотих. Цей акт юридично завіряв військовий писар Війська Запорозького Лаврентій Пашковський. Якою була решта пунктів заповіту П. Сагайдачного, залишається невідомим. Є підстави припустити, що в ньому, зокрема, йшлося також про інші пожертви з благодійницькою метою, у тому числі для Київської братської школи (про це писав у «Віршах» К. Сакович).

Як уже зазначено, зі зробленого в акті про передачу грошей Лівівському братству посилання на автентичний текст заповіту випливає, що І. Борецького та О. Голуба наділено правом опікунства над дружиною П. Сагайдачного, а також «повинними», тобто кровними родичами запорозького гетьмана. Те, що в документі, який розглядаємо, особливо вирізняє дружину та кровних родичів П. Сагайдачного, дає підстави припустити, що у тексті заповіту їхні матеріальні права було належним чином враховано. У ньому вочевидь не обійшли увагою й сина П. Сагайдачного. Однак у технічному документі, де йшлося про передачу грошей Лівівському братству, цього не зазначено. Адже виконавці заповіту, І. Борецький та О. Голуб, зазначили обсяг своїх повноважень лише щодо тих осіб, які потребували опіки.

І. Борещький.
Роспис Михайлівського собору
Свято-Михайлівського Золотоверхого
монастиря (Київ)

БІЛІЕ КАРТИ ГЕТЬМАНОВОІ САГАЙДАЧНИМЪ

За волею ГЕТЬМАНОВА ІГОРЦЯ МІЦКА КАРФ:
Аж и сам Цісарь Туриній вилеж владно ітрав;
Бо мѣ Чотирнадцять тисячъ тамъ андъ зрѣна;
КАТАРНЪ БІЛНІ ПАНАХ, АРІТІН ПОТОПНАХ.
Многѣ тогда знівола Артіанъ своко днах;
Зашто го ба зъ конитвомаз его КАРНАХ.
Бо за найкошди нѣхъ согѣ наговоадъ
Понитѣтѣ Іуцѣхъ: нѣди кого на Слобоадъ
Віддѣланѣхъ: за што грѣшѣхъ согѣ шпѣрѣнѣ
Щѣрѣнѣхъ: А по Свѣтѣ хъ Нѣхъ взмѣчѣнѣ.
До зпалахъ нѣ подинѣнѣхъ Туринѣхъ поганѣхъ
Его мѣнѣтѣхъ, шпѣрѣковѣнѣхъ Татѣрѣхъ.

Здобуття запорозьцями Кафи.
Гравюра з книги «Вірші на жалісний
погреб...» К. Саковича. 1622 р.

Похід запорожців у Крим.
Худ. М. Самошки. 1930 р.

ЧІЛЬНИЙ ЗАПОРОЗЬКИЙ ПОЛКОВОДЕць ТА ПОЛІТИК

Полководська зоря П. Сагайдачного яскраво спалахнула у 1616 р., після того, як він став гетьманом та здобув Кафу (нині Феодосія) — добре укріплену турецьку фортецю та великий осередок работоргівлі у Криму. Відтоді козаки під його командуванням кілька разів ходили у переможні бойові походи. Однак намагання П. Сагайдачного проводити політику, що не узгоджувалася з інтересами більшості запорожців, неодноразово спричинювало втрату ним гетьманської булави. Утім, йому вдавалося повертати собі владу у Війську Запорозькому. П. Сагайдачний грав помітну роль у боротьбі за конфесійні права православних Речі Посполитої, а також брав активну участь у визначенні векторів міжнародної політики Війська Запорозького. Останньою великою воєнною кампанією, у якій сповна розкрився талант П. Сагайдачного як полководця, стала Хотинська війна 1621 р.

Здобуття Кафи

З історичних джерел відомо, що навесні 1616 р. запорозьким гетьманом був Василь Стрілковський. Десять у другій половині квітня — на початку травня цього року на Чорне море вийшла запорозька флотія чисельністю кілька десятків човнів. Під час морської виправи козакам вдалося здобути Варну та Місівері. Спроба османського флоту помститися запорожцям провалилася. У битві, що зав'язалася проти гирла Дунаю, козаки завдали поразки турецькій ескадрі з тринадцяти галер. Вони потопили три судна противника, одне захопили, а решту змусили утікати. У червні або на початку липня у Війську Запорозькому з невідомих причин відбулася зміна гетьмана. Запорожці позбавили влади В. Стрілковського, обравши замість нього гетьманом П. Сагайдачного. Останній набув пообіцяні їм ще більший морський похід, аніж той, що відбувся навесні.

Новообраний гетьман розпочав підготовку до морського походу. Він та його козаки вирішили піти на Кафу, тобто туди, де турки, які ще не оговталися після недавнього нападу запорозького флоту на міста Румелійського узбережжя, на них не чекали. Здобути Кафу для козаків вочевидь було важким завданням, адже це місто мало потужні оборонні укріплення. Кафінську цитадель спорудили генуезці ще у середині XIV ст. Вона мала потужні оборонні стіни, 20 веж та 4 воріт. У 1380-х роках завершення спорудження зовнішніх оборонних стін Кафи 13-метрової висоти і завдовжки понад 5 км. Важливими вузлами оборони стали кілька десятків веж заввишки до 20 м. До наших днів порівняно добре збереглися вежі XIV ст., які дістали назву Папи Римського Климента VI, Кріско (Христа) та Докова.

1475 р. Кафу захопили турки, перейменувавши місто у Кефе. Його називали також Кучук-Стамбул, тобто Малий Стамбул. Згідно з описом Кафи, зробленим у першій половині XVII ст. домініканським ченцем, префектом Кафи Емідіо Дортелмі д'Асколі, місто захищала внутрішня цитадель, а також зовнішні оборонні стіни, довші за укріплення останньої у 2,5 рази. Перед цими укріпленнями викопали рови, а на кам'яних стінах встановили гармати. За повідомленням турецького мандрівника XVII ст. Евлії Челебі, у деяких місцях оборонний рів сягав глибини понад 14 м, а завширшки — близько 35 м. Утім, з боку моря оборонного рову не було. 12 воріт із підйомними мостами пильнували вартові. У той час кафінський гарнізон складався з трьох яничарських орт. Командант фортеці мав під своїм командуванням 300 вояків, а в каптузана, командира воєнно-морських сил кафінського району, налічувалося 200 вояків. Напевно 1616 р. чисельність збройних сил Кафи була приблизно такою самою.

Кафа славилася як велике і багате місто з численними ринками, кав'ярнями, пивницями та заїздничими дворами. Щоденно у місті, яке налічувало від 70 до 100 тисяч мешканців, сотні возів продавали різні харчові продукти і товари. Біля внутрішнього базару збирався великий невеличкий ринок, який за обсягами работоргівлі наближався до стамбульського. Населення Кафи складалося переважно з турків, греків, вірменів та євреїв. У місті діяло близько 70 мечетей, 15 грецьких церков (був митрополит), 28 вірменських церков (був єпископ), а також 2 синагоги.

Татарський щит
і турецьке сідло XVII ст.

У липні 1616 р. близько 6 тисяч козаків під командуванням П. Сагайдачного виступили у морський похід. Орієнтовно 120–150 запорозьких чайок вийшли з Дніпра в Дніпровсько-Бузький лиман. Зустрівши там ескадру османських галер, вони вступили у запеклий бій. Козацькому флоту вдалося розгромити ворожу ескадру та захопити близько половини її суден. Аби ввести турків в оману щодо подальших дій запорозького флоту, П. Сагайдачний наказав частині козаків демонстративно повернутися на Запорожжя із захопленими трофеями. Тим часом головні сили його війська замаскувалися неподалік Очакова. Запорожцям вдалося залишитися непоміченими у своїх схованках протягом тижня. За цей час на Чорноморському узбережжі тривога перед очікуваним козацьким нападом поступово вгамувалася. Приставши у такий спосіб пильність турків, П. Сагайдачний наказав продовжити морський похід. Під покровом ночі 4 тисячі козаків непомітно прослизнули повз Очаків.

Запорозькі чайки наблизилися до Кафи 22 липня. Операція зі здобуття цього міста розпочалася у пероспів, тобто перший сон від заходу сонця до опівночі. Висадившись у темряві на берег, козаки, не криючись, підійшли під одні з воріт Кафи. Попереду підготовленого до штурму війська йшли запорожці, які добре володіли турецькою мовою. Вони зав'язали розмову з вартовими воріт. Повідомили їм, що, мовляв, за наказом султана до Кафи прибули бойові підрозділи, які йдуть на війну з Персією. Поки турецька сторожа зацікавлено розмовляла з нічними вівтерами, козаки з передових штурмових груп непомітно приставили до стіни привезені з собою розкладні штурмові драбини. За якусь мить вояки цих штурмових груп опинилися по той бік оборонних укріплень. Зарубавши шаблями турецьких вартових, вони відкрили ворота. Добре вишколеним у військовій справі козакам знадобилося зовсім мало часу, щоб нейтралізувати заскочену зненацька кафінську залозу. Тільки-но впала цитадель Кафи, усе місто опинилося в руках запорожців П. Сагайдачного.

Вони почали винагороджувати себе грабунками багатого міста. Утім, не всі у Кафі з панічним страхом сприйняли звістку, що козаки у місті. Несподівану їх поєву з величезною радістю зустріли християнські невольники з різних країн, адже вони дістали свободу. Із невольницького ярма було визволено також бранців, які перебували на турецьких суднах, що стояли в порту. Козаки взяли на свої чайки багато колишніх бранців. Щоб врятувати їх якомога більше, вони викинули та спалили чимало захопленого у Кафі добра. Цим самим козаки довели, що обітниця визволяти з неволі християн, яку вони завжди давали перед такими походами, була для них моральним законом, вищим за тимчасові матеріальні блага.

Звістка про здобуття військом П. Сагайдачного Кафи здійняла переполох у Бахчисарай. Хан Джанібек-Гірей рятувався втечею. Разом зі своїм гаремом він подався в гори під захист мурів Чуфут-Кале (Лудейська Фортеця). За ханом потяглися дружини та діти кримської знаті. Утім, Джанібек-Гірей переїмався не лише власним порятунком. Він послав свої сили обороняти Кримське узбережжя, щоб не дати козакам висадитися на сушу. Проте це не допомогло. Запорожці, які поверталися на чайках із Кафи додому, пристали до берега і легко відкинули татар, що стали їм на заваді. Запорозький десант спалив кілька поселень на узбережжі, а також поновив для свого флоту запаси прісної води. Після цього чайки продовжили плавання і щасливо дісталися Запорозької Січі. Переможна виправа козаків на Кафу, що мала виразний визвольний характер, набула значного розголосу, особливо в Україні. К. Сакович возвеличив цей подвиг запорозького гетьмана та його козаків у своїх «Віршах». Відтак зроблений ним у цій книзі опис набув у історичній пам'яті українців значення героїчного тексту.

Українські жінки і діти на невольницькому ринку в Туреччині.
Худ. В. Бунов, 1953 р. Львівський історичний музей

Козаки готуються до морського походу.

Поштова листівка початку XX ст.

У проміжку між серединою серпня та серединою вересня 1616 р. запорожці ще раз виходили у Чорне море. Вони знову завдали ударів по узбережжю Криму, спустошивши на півдні півострова кілька поселень. Невдовзі запорозький флот зустрівся з османською ескадрою на чолі з Мехмедом Цигалі-пашею (Цігал-пашею). У морській битві, яка напевно відбулася в районі Варни, запорожці розгромили бойові судна османського флотоводця. У джерелах не збереглося відомостей про те, хто у цей час командував козацькими силами. Можливо, цим успішним козацьким адміралом був П. Сагайдачний.

Морський подвиг П. Сагайдачного, що його з пієтетом сприйняв К. Сакович, для запорожців був звичайною справою. Тож вони напевно не зважали на заслуги П. Сагайдачного як підкорювача Кафи, коли наприкінці 1616 або, вірогідніше, на початку 1617 р. скинули його з гетьманства. Що стало причиною такого їхнього рішення — невідомо. Можна припустити, що П. Сагайдачний налаштував проти себе запорожців тим, що зробив невдалу спробу втягнути їх у війну

проти Московського царства. Козаки розпочали бойові дії на московських землях вочевидь не з власної ініціативи, а зі спонукання польського уряду. У цей час королевич Владислав мав намір здобути корону московського царя, яку йому пообіцяли московські бояри ще 1610 р. Аби підкріпити це бажання королевича силою, на вальному сеймі 1616 р. ухвалили набрати 10-тисячну армію, з якою Владислав мав вирушити до Москви. На сеймі вирішено було надати запорожцям 20 тисяч злотих, щоб залучити їх до московського походу королевича (напередодні відповідні переговори з ними провів литовський канцлер А. Салєга). Вже у січні 1617 р. запорозькі козаки захопили Оскол і спробували взяти штурмом Воронеж. Однак невдовзі царським силам вдалося витіснити козаків з московської території. Тих, кого захоплювали у полон, вшашали та садовили на палі.

Якщо не ці події спричинили втрату П. Сагайдачичем влади у Війську Запорозькому, то, можливо, гетьман налаштував проти себе запорожців, демонструючи лояльність до польської влади. Остання ж наприкінці 1616 р. вирішила провести з козаками урядову комісію, власне переговори з позицій сили. Метою цієї комісії (король призначив провести її 1 березня у Києві) було заборонити запорожцям ходити у морські походи проти Османської імперії, а також істотно урізати їхні станові права.

Чуфут-Кале у XVIII ст.

Худ. невідомий. Державна історична бібліотека України

Вівшанська угода 1617 року

Після П. Сагайдачного гетьманом Війська Запорозького став Дмитро Богданович Барабаш. Він зірвав проведення урядової комісії у Києві, а в квітні 1617 р. повів запорожців у великий морський похід проти турків, в якому взяло участь близько 150 козацьких чайок. За деякими даними, населення причорноморських земель Османської імперії, яке зневіралося у здатності турецької влади протистояти запорожцям, готове було визнати їх владну зверхність.

Сигізмундові III довелося видати кілька універсалів, аби схилити магнатів та впливових сановників, які мали чималі приватні війська, до проведення урядової комісії з козаками. В ролі комісарів мали виступити, зокрема, коронний гетьман та київський воевода Станіслав Жолкевський, руський воевода Ян Данилович, брацлавський староста Валенти-Александр Калиновський. Їхнім завданням було не лише заборонити запорожцям морські походи проти турків, а й фактично ліквідувати козаки як соціальний стан.

Турки зі свого боку узалися провчити запорожців. Десь на початку серпня 1617 р. близько 200 їхніх чайок підняли вгору по Дніпру і напали на Запорозьку Січ, де на той час було лише кілька десятків козаків. Нападникам вдалося захопити у полон трьох запорожців. Тим часом каральні сухопутні сили турків під командуванням Іскендера-паші підійшли під військовий табір С. Жолкевського, розташований на лівому

Панорама Бахчисарая XVIII ст.
Худ. невідомий. Державна історична бібліотека України

бережі Дністра неподалік містечок Буша і Яруга. Османський та польський воєначальники порозумілися між собою і уникнули битви. 23 вересня було укладено мирний договір. Серед іншого, у ньому була стаття про заборону запорожцям виходити чайками із Дніпра на Чорне море. Невдовзі до С. Жолкевського надійшов королівський універсал про проведення урядової комісії з козаками. Коронний гетьман написав запорожцям листа, вимагаючи від них, аби вони прислали своїх представників до Павлолічі, що на річці Роставиці. На початку жовтня С. Жолкевський із кількома комісарами прибув на шляхетський сеймик у Житомир. Цей сеймик ухвалив проєкт майбутньої угоди з козаками, націлений на розгром козацтва, адже він передбачав скорочення їхньої чисельності до тисячі осіб. Решта козаків мусила визнати владу місцевих урядників та панів.

Із Житомира С. Жолкевський із квартцям військом та приватними військами комісарів підійшов до Павлолічі. Однак з'ясувалося, що козаки відправили до цього містечка не кількох своїх представників, а рушили до нього сильним військом. Тож коронному гетьманові довелося поспішати до добре укріпленої Білої Церкви. Він сподівався також на підтримку шляхетського ополчення Київського воеводства, яке збиралося на військовий огляд між Фастовом і Трилісами. Відступаючи з-під Павлолічі до Білої Церкви лише з 4 полками, С. Жолкевський зустрівся із майже 20-тисячним військом під командуванням Д. Барабаша. Хоча запорожці погрожували комісарам, проте такі не напали на їхні слабкі полки. Невдовзі С. Жолкевському вдалося дочекатися деяких підкрпалень. Відтак його сили разом із шляхетськими ополченнями зросли до 8 тисяч.

Коронному гетьманові, сили якого помітно поступалися за чисельністю запорожцям, вдалося розпочати переговори лише 28 жовтня. Запорозькі послі прибули до польського табору, розташованого в урочищі Суха Вільшанка, над річкою Россою (в районі сучасної Ольшаниці). Там вони почули від комісарів, що польський уряд готовий щороку платити Війську Запорозькому 10 тисяч злотих та 700 сувоїв сукна. Комісари так і не наважилися сказати, що що платно призначено лише для однієї тисячі козаків і що решта їхніх товаришів має перейти під владу панів. Водночас вони запропонували скоротити чисельність запорожців, а саме – тих із них, які мали козацький стаж не більше трьох років. Комісари домагалися, щоб «старшого», тобто запорозького гетьмана, «подавали» козакам король та коронний гетьман. Однак запорожські послі погодилися лише на те, що виписаними із Війська Запорозького можуть бути особи, які, мовляв, шкодять козацькій славі, як-от: шинкарі, бурмистри, війти, ремісники. Запорозькі послі застерegli за собою право звернутися до короля та сейму з проханням, аби їм було збільшено платню та підтверджено давні станові права.

Тільки-но козаки дізналися про що йшлося на цих переговорах, як почали бунтувати. Д. Барабаша скинули з гетьманства і прикували до гармати. Йому пригадали і те, що через його не обачність турки напали на Запорозьку Січ. На хвилі бунтівних настроїв запорожців до влади у Війську Запорозькому знову прийшов П. Сагайдачний (між 28 та 31 жовтня). 31 жовтня переговори було продовжено в козацькому таборі. Урешті-решт вдалося укласти польсько-запорозьку угоду. Серед іншого, до неї записали статтю про заборону запорозькому флоту виходити з Дніпра на Чорне море. Позиція запорожців полягала у тому, що вони самі обиратимуть собі гетьмана. Козаки погодилися виписати із Війська Запорозького осіб, які були у ньому лише 2 роки. Хоча укладена 28-31 жовтня 1617 р. Вільшанська угода кардинально різнилася від перших трітніх планів польських комісарів щодо козаків, однак останніх вона мало влаштувала. Той факт, що П. Сагайдачний погодився спалити козацькі чайки, чав небезпек бунту серед запорожців. Польська сторона також аж ніяк не могла бути задоволеною цією угодою. Адже комісари фактично не змогли ані кардинально скоротити козаків, ані поставити їх під ефективний урядовий контроль. На сеймі 1618 р. С. Жолкевський яскраво описав свої уявні подвиги з упокорення запорожців. Однак йому не повірили, сейм відмовився схвалити Вільшанську угоду 1617 р.

Козацькі мольки XVII ст.
Зібрання О. Апанович (1, 2)
і Д. Яворницького (3)

Запорозька дипломатія 1618 року

Під час свого другого гетьманства П. Сагайдачний продовжив започатковану раніше політику Війська Запорозького у зовнішньополітичній сфері, привнісши у неї деякі нові елементи. Орієнтовано 1617 або 1618 р. козаки уклали договір з якимось грузинським князем (Мергелі або Гурлі). Згідно з цією угодою, запорозький флот мав захищати грузинські торговельні судна на Чорному морі. Запорожці вирішили також налагодити контакти із перським шахом Аббасом I, противником Османської імперії.

На початку березня 1618 р. 2 тисячі козаків на чайках вирушили до берегів союзного їм грузинського князівства. Головною метою їхньої подорожі було стати на службу до перського шаха. Сформоване запорожцями посольство до шаха із 40 осіб висадилося на берег. Його учасники дістали від грузинського князя, союзника запорожців, рекомендаційні листи до правителя Імеретії Георга III. Вирушаючи сухоходом із цими листами до Георга III в Кутаїсі, козацькі послі не знали, що той має протурецьку орієнтацію. Під час аудієнції в Імеретинського князя, він умовив запорозьких послів залишитися у нього, а до перського шаха послати лише одного свого представника. Козаки з цим погодилися і їхній представник на ім'я Стефан рушив спочатку до Тбілісі до хартлійського царя Баграта VII (Баграта-мірзи), а звідти – у Ферганад. Стефан почувався у цьому місті незатишно, адже не знав перської мови і не мав жодних документів, окрім рекомендаційного листа Баграта VII.

Тим часом князь Імеретії Георг III вирішив нейтралізувати запорозьких послів. Він лукаво повідомив їм, що відрывляє їх до перського шаха, нагородив подарунками, дав гарних коней та провідників. Останні з підкресленою шанобливістю допровадили козаків, які нічого не підозрювали, у табір до високого османського сановника, розташований у провінції Ван. Там перед запорозькими послами гостинно відкрили й одразу за ними зачинили торемні двері – закованих у кайдани козаків кинули до мурованої вежі. У травні Аббас I відправив Стефана до своїх товаришів в Імеретію, давши йому листи до запорозького гетьмана і до запорозьких послів. Однак як тільки голубина пошта принесла перському шаху звістку про ув'язнення запорозьких послів, він наказав повернути Стефана назад. Ув'язненим у провінції Ван запорожцям вдалося вирватися з тюрми. Деякі з них прибули до Ісфагана, де у той час перебував Аббас I. Однак шах втратив інтерес до козаків, оскільки персько-турецькі відносини вже нормалізувалися. Оскільки запорожці, які перебували в Ісфагані, не були потрібні Аббасу I, він як ощадливий господар не надав їм ніякої матеріальної допомоги. Цей східний правитель розмірковував, що православні козаки матимуть велику користь від голоду, який долече їм так, що вони приймуть іслам.

Переговорами щодо налагодження відносин запорожців із перським шахом займалися також послі, яких навести 1618 р. П. Сагайдачний послав до Варшави. У цей час там перебував вірменин Яків, шахський представник. Він мав завдання домогтися від польської влади підтримки Персії у боротьбі проти Османської імперії. Йшлося, зокрема, про переселення 10 – 12 тисяч українських козаків на Чорноморське узбережжя Кавказу. Сигізмунд III ця пропозиція не зацікавила. Тим часом керівник запорозької посольської делегації Дмитро Отрохимович написав з Варшави листа до Аббаса I. У ньому він дав зрозуміти, що козаки пристануть на пропозицію перського шаха, якщо той виконає певні попередні умови. Посередником у запорозько-перських переговорах зголосився стати Олівер де Маркон, представник герцога де Неверу, кузена французького короля Генріха IV. На той час він був надзвичайним послом французького короля Луї XIII. Однак невдовзі цей воєнно-політичний проект втратив актуальність, оскільки у вересні 1618 р. було укладено турецько-перське перемир'я.

7 квітня 1618 р. О. Маркон досяг певних домовленостей із запорожцями щодо їхньої служби герцогу де Неверу під час здійснення останнім хрестового походу проти Османської імперії. Козаки обіцяли, що виставлять зі своїми союзниками, напевно донськими козаками, 60-тисячне військо. Тим часом де Невер, який вважав себе нащадком візантійських імператорів Палеологів та мріяв стати новим візантійським імператором, планував створити так звану Лігу християнської міліції – воєнно-політичне об'єднання християнських держав Європи, метою якого мав стати хрестовий похід проти Османської імперії. Герцог мав намір звлучити до цього походу іспанський та венеціанський флоти. Свого часу французька королева Марія Медічі пообіщала де Неверу велику суму грошей на потреби майбутнього хрестового походу. Організаційне становлення Ліги християнської міліції відбулося не одразу. Спочатку у листопаді 1618 р. у столиці Моравії Оломоуці (на північний схід від м. Брно) скликали установчу асамблею, яка затвердила правила і статут цього лицарського ордену. Про його створення було проголошено 8 березня 1619 р. у Відні. Великими пріорами нового ордену стали, зокрема, Папа Римський, німецький імператор, король Іспанії, Англії, Польщі та Франції.

Ядра, кулі і кисет для куль. XVIII ст.
Національний історико-етнографічний заповідник «Перечислав»

Порохівниця-натруська XVII ст. і форма для відливання куль XVIII ст.
Національний музей історії України

Перський шах Аббас I

Чи приєдналося до Ліги християнської міліції Військо Запорозьке – достеменно невідомо (у деяких документах щодо цього є певні вказівки). Утім, фактом є те, що ця Ліга так і не спромоглася підняти європейських володарів, роз'єднаних Тридцятилітньою війною, на хрестовий похід проти Османської імперії. Хоч би там як, а контакти запорозьких дипломатів П. Сагайдачного з організаторами Ліги християнської міліції підтвердили, з одного боку, воєнно-політичну вагу Війська Запорозького у тогочасній європейській політиці, а з іншого – окреслили актуальні політичні орієнтації запорожців щодо війни проти так званих ворогів Святого Хреста (насамперед проти Османської імперії). Союзників у цій війні вони намагалися знайти як у Європі, так і в Персії.

На чолі запорожців у польсько-московській війні 1617–1618 років

На початку квітня 1617 р. королевич Владислав вирушив із Варшави у похід із твердим наміром здобути корону московського царя. Наприкінці вересня він прибув під Смоленськ. Після об'єднання підоздів королевича та Я. К. Ходкевича (останній дістав повноваження головнокомандувача сил, сформованих на московську воєнну кампанію), чисельність цього війська зростає до 8 тисяч. Воно мало на озброєнні 14 гармат. Таких сил вочевидь було мало, аби скинути з московського трону Михайла Федоровича, який сидів на ньому від 1613 р., коли його у 16-річному віці обрав царем Земський собор. Через це для королевича надзвичайно важливим було заручитися підтримкою запорозьких козаків.

Тим часом за гетьманства Д. Барабаша польсько-запорозькі переговори щодо участі козацьких сил у московській кампанії королевича Владислава не дали позитивного результату. Їх було продовжено з приходом до влади у Війську Запорозькому П. Сагайдачного. Зокрема, у березні 1618 р. дванадцять запорозьких сотників зустрілися у Вязьмі з королевичем Владиславом, пообіцявши йому привести 20-тисячне військо. Підготовку до московського походу запорожці обговорювали на двох загальних радах, що відбулися у червні 1618 р. На них порушували також питання політичного характеру. Зокрема, козаки вимагали від центрального уряду припинити утиски православних. На одній з цих рад П. Сагайдачний у присутності королівського посла Б. Обалковського наказав відрубати голову посланцеві від 900 запорожців, які наважилися піти у морський похід, що було заборонено Ростовицькою угодою. Запорозький гетьман заперив королівського посла, що нових морських походів козаків проти турків не буде.

У другій половині червня 1618 р. на допомогу королевичу Владиславу з берегів Росії виступили 6 полків 20-тисячного козацького війська, до якого пізніше з України приходили підкріплення. Запорозжці взяли з собою 17 гармат невеликого калібру, а 10 великих гармат, які уповільнили б темп їхнього маршу, вони залишили у Києві. Після переправи через Дніпро, військо П. Сагайдачного певний час шло безлюдними степами. Невдовзі воно підійшло Муравським шляхом під Лівню, одне з найбільших укріплених міст на півдні Московської держави. Те, що 7 липня запорожці вдарили на це місто зненацька, забезпечило їм швидкий успіх. Під час штурму більшість його захисників було вбито, а воевода Микита Черкаський опинився в козацьких руках.

16 липня запорозьке військо стало під добре укріпленим Ельцем. Після того, як козаки підготували знаряддя облоги, у тому числі штурмові дерев'яні башти, під вечір 18 липня П. Сагайдачний наказав їм приступити до Ельця. Упродовж ночі запорожці кілька разів штурмували місто під гарматним вогнем його захисників. Наступного дня козакам вдалося захопити острог, тобто дерев'яно-земляне укріплення. Захисники острога почали у паніці утікати, багато з них потонуло у річці Сосні. Побачивши, що острог впав, захисники міста послали до запорожців священників, аби вони просили у них пощади. Було домовлено, що ельчани видадуть козакам своїх воевод, а також царських послів до Криму, які везли татарам упоминки, тобто данину. Відтак усі ці особи, у тому числі

Калаші XVII–XVIII ст.

Польське військо під Смоленськом

Полковник М. Дорошенко

воеводи Андрій Полев та Іван Хрущов з дружинами, стали полоненими запорожців. За наказом П. Сагайдачного воеводи піддали тортурам, аби довідатися, чи не приховали вони царських грошей. Після здачі міста з процедурою хресного цілування, мешканці Єльця дістали свободу дій.

П. Сагайдачний не розглядав своє військо як таке, що виконує допоміжну роль у польсько-московській війні та мусить прямолінійно і безініціативно поспішати на з'єднання з силами королевіча Владислава. Запорозький гетьман вочевидь вбачав своє завдання у тому, щоб у швидкому темпі та з використанням фактора раптовості встановити контроль над якомога ширшою територією Московської держави, аби позбавити царя Михайла Федоровича, який засів у своїй столиці, можливості безперешкодно використовувати економічні та людські ресурси своєї держави. Тож П. Сагайдачний спрямовував свої підрозділи у різні стратегічно важливі напрямки.

Наприкінці липня — на початку серпня П. Сагайдачний послав полковника Михайла Дорошенка на чолі 10-тисячного військового угруповання у рейд по Рязанщині. Цьому угрупованню вдалося швидко захопити Лебедин, Данков, Скопин і Рязький. Десь на початку серпня козаки М. Дорошенка спалили міський посад Переяславля-Рязанського (сучасна Рязань). Однак добре укріплений місцевий кремль вистояв. З-під Переяславля-Рязанського полковник пішов до Пронська, проте здобути його приступом не вдалося. Натомість деякі підрозділи М. Дорошенка захопили Песочню, Сапожок та Шацьк. Після цього М. Дорошенко зі своїми козаками повернувся до П. Сагайдачного.

Запорозький гетьман послав у бойовий рейд ще одного свого полковника — Милосного, наказавши йому захопити місто та фортецю Михайлов. Милосний зі своїми козаками виступив у похід у ніч з 21 на 22 серпня, сподівавшись зненацька вдарити на місто. Однак утілити в життя цей план завдала гроза. Козаки підійшли до Михайлово лише вдень, отож фактор раптовості було втрачено і вони змушені були повернутися до своїх. 27 серпня до штурму Михайлово приступили головні сили козацького війська на чолі з П. Сагайдачним. Вони обстрілювали місто з гармат, використовували штурмові башти, драбини та інші облогові знаряддя і засоби, в тому числі так званий примет — в'язки хмизу, які кидали під дерев'яні укріплення та підпалювали порохом. Оскільки довготривала облога ворожих фортець суперечила козацькій тактиці, 7 вересня П. Сагайдачний наказав припинити облогу.

Запорозький гетьман послав 9-тисячний полк під командуванням Федора Бориспольця у рейд по Мещерських краях (територія на стику сучасних Рязанської, Володимирської та Московської областей Російської Федерації). В цьому випадку фактор раптовості, на який спирався Ф. Бориспонець, цілком себе виправдав — його козакам вдалося захопити декілька укріплених поселень, у тому числі такий доволі важливий стратегічний пункт як Касимов.

13 вересня неподалік Зарайська П. Сагайдачний скликав козацьку раду, на якій було ухвалено наступати прямо на Москву. 16 вересня біля гирла Осетра, притоки Оки, в районі Коломни запорозьке військо почало переправу через Оку. Спроби царського воеводи князя Григорія Волконського завадити переправу провалилися. Його деморалізоване військо було нездатне чинити опір запорожцям. Князя покинули московські козаки, а дворяни та діти боярські не лише не слухали його наказів, але взагалі дезертирували. Через якийсь час П. Сагайдачний вже став зі своїм військом під Черкізовим, над річкою Московою. По навколишніх волостях роз'їжджали запорозькі розвідувальні загони. 24 вересня П. Сагайдачний з-під Черкізова відправив полковників Михайла Дорошенка та Богдана Коншлу до королевіча Владислава, який у той час стояв під Звенигородом, на захід від Москви. Було домовлено, що місцем об'єднання військ, якими командували П. Сагайдачний та Я. К. Ходкевич, стане село Тушини, розташоване неподалік царської столиці. Королевіч дав запорожцям свою корогву, а також бубни. Запорозьким послам належало передати своєму гетьманові почесну зброю — буждиган (пернач).

6 жовтня П. Сагайдачний дістав можливість випробувати подарунок королевіча у бою. Неподалік стін Московського кремля — поблизу Донського монастиря (нині Донська площа у Москві), він ударом буждигана завалив з коня московського воеводу В. Бутурліна. Царські сили, які Михайло Федорович послав проти запорожців, поспішно ретирувалися. Серед іменитих російських полонених, яких вдалося захопити в полон козакам, був царський стольник на прізвище Пушкін. Мінувши Москву, військо П. Сагайдачного об'єдналося з силами королевіча під Тушином. Я. К. Ходкевич разом із сеймовими комісарами, які були у його війську, розробив план штурму Москви. Комісари запропонували литовському гетьманові, аби він дозволив запорожцям самостійно діяти під час цього штурму, спираючись на свою тактику. Однак Я. К. Ходкевич відмовився це зробити (можливо, через те, що побоювався, аби його особисто не оминула слава підкорювача Москви). Хоч би там як, а литовський гетьман, у підпорядкуванні якого

Московські стрільці.

З книжки Г. Лукомського «Московское царство».

Бібліотека Академії наук Литви

на той час було лише близько 6 тисяч жовнірів, у своєму плані здобуття царської столиці відвів більш ніж утричі більшому запорозькому війську другорядну роль та розпорозив його. Приміром, 5 тисяч запорозців він послав за Москву-ріку, аби вони криком імітували атаку, а 10 тисяч залишив стояти у резерві під Тверськими воротами. Козаки П. Сагайдачного стояли також, зокрема, в районі Чертольських воріт (орієнтовно в межах сучасної площі «Пречистенських воріт»).

План Я. К. Ходкевича полягав у тому, щоб за допомогою петард (вибухових пристроїв) висадити в повітря Арбатські і Тверські ворота так званого Білого міста. Останнє являло собою потужні кам'яні укріплення з багатьма в'язними воротами 8,5 км завдовжки (їх розташування частково збігається з Бульварним кільцем сучасної Москви). Однак перебіжчики з польського табору повідомили захисникам Москви про запланований штурм. Я. К. Ходкевич дізнався про цих перебіжчиків увечері 10 жовтня, проте таки не відмовився від свого плану. О 3-ій годині ночі з 10 на 11 жовтня сили Я. К. Ходкевича та П. Сагайдачного підступили під стіни Білого міста. Одразу з'ясувалося, що попереджені про цей штурм захисники Москви додатково укріпили Арбатські та Тверські ворота. Через це підірвана під Арбатськими воротами петарда не дала жодного ефекту. Петарду до Тверських воріт не вдалося підкинути через сильний загороджувальний вогонь противника. Спроба штурму піхотними підрозділами не пошкоджених вибухом Арбатських воріт не мала шансів на успіх. На світанку штурм Москви довелося припинити.

Після цього сеймові комісари, які не мали чим платити найманцям, намагалися якомога швидше укласти з росіянами мир. Однак у царській столиці знали про ці проблеми противника, тож в очікуванні холодів та бунтів у війську Я. К. Ходкевича московська сторона всіляко затягувала переговори. Проте сповна скористатися цією тактикою росіянам не дали запорозці. Адаже вони ходили у рейди по московських землях та пустошили їх, що було вельми дошкульним для московської влади. Через нелеві перспективи сидіння в облозі та зволікання бояр з укладенням миру у царській столиці вибухнув бунт. Переляканий Михайло Федорович не посів вийти до розлюченого натовпу, і функцію миротворця довелося виконувати його матері – черниці Марфі. Невдовзі паніку у Москві посилює звістка про те, що запорозці пустошать територію над Окою і начебто вже захопили Калугу. Щоправда, ця інформація була перебільшена. Насправді у ніч з 3 на 4 грудня П. Сагайдачний разом із полковниками Ёмцем, Пирським, Милосним та Коншею захопили торговельно-ремісничий посад Калуги і приступили до облоги калужської цитаделі.

Після кількох раундів польсько-московських переговорів у селі Деуліно, розташованому неподалік Троїце-Сергієвого монастиря, сторони підписали перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою на чотирнадцять з половиною років. Згідно з умовами Деулінського перемир'я, до Речі Посполитої відійшли Морозьск, Монастирськ, Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Попова Гора, Трубчевськ, Почеп, Рославль, Сергієвськ, Дорогобуж, Смоленськ, Велізька волость, Біла, Невель, Себеж, Красний Городок із прилеглими землями. Частина цих поселень із їх територіальними округами відійшла до Велико-го князівства Литовського, частина – до Корони.

Отримавши наприкінці грудня 1618 р. повідомлення про укладення Деулінського перемир'я, запорозці почали готуватися до повернення додому. 1 січня 1619 р. вони зняли облогу Калуги і двома похідними колонами рушили в напрямку України. Тим часом кілька сотень козаків обрали собі полковником Ждена Коншу і подалися на службу до Михайла Федоровича. Те, що результатом польсько-московської війни 1617–1618 рр. стали територіальні набутки Речі Посполитої (із входженням до неї цих земель, її територія зросла до 1 млн квадратних кілометрів), вельми великою була заслуга запорозького війська на чолі з П. Сагайдачним. Як полководець він продемонстрував широту стратегічного мислення і проявив себе як блискучий тактик. Для нього важливим було не втягуватися у затяжні

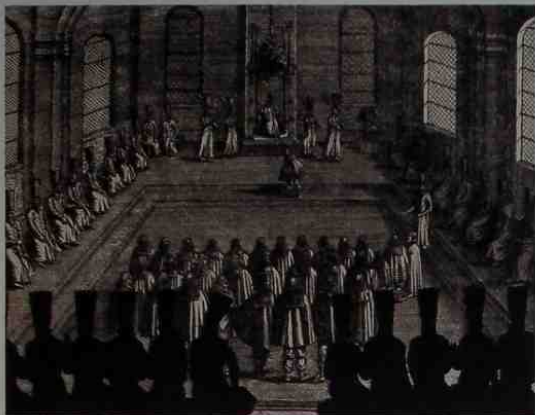

Рязанський кремль.
Сучасний вигляд.

У Московському кремлі.
З книжки П. Лукомського
«Московское царство»
Бібліотека Академії наук Литви

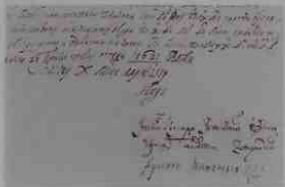

Боярська дума.

З книжки Г. Лукомського «Московское царство».

Бібліотека Академії наук Литви

Автограф гетьмана Якова Бородавки (Нероди)

облоги окремих міст та фортець, а стрімкими наступальними діями, використовуючи фактор раптовості, встановити контроль над якомога ширшою територією Московського царства, аби істотно підірвати його військовий та економічний потенціал. На досягнення такої стратегічної переваги у війні було спрямовано і застосоване запорозьким гетьманом блокування комунікацій противника та спустошення його земель.

Роставицька угода 1619 року

Оскільки П. Сагайдачний схилився до порозуміння з польською владою, то його перебування при владі у Війську Запорозькому наштовхнулося на опір широким кіл козацтва, яке не бажало припинення морських походів і не хотіло миритися з вигнанням із Війська Запорозького запорожців на дотоду офіційній Варшаві. Невідомо, що приблизно наприкінці травня 1619 р. П. Сагайдачного позбавили влади, вручивши гетьманську булаву Д. Барабашеві.

Однак останній довго не протримався на неспокійному гетьманському посту у Війську Запорозькому. Десь наприкінці червня – на початку липня в урочищі Маслів Став (нині с. Маслівка Миронівського району на Київщині) на загальній козацькій раді Д. Барабаша скинули з гетьманства. Боротьба за булаву не на жарт розгорілася між П. Сагайдачним та Я. Бородавкою. Першій з них обстоював інтереси так званих старовинних козаків, тобто осіб, які тривалий час дотримувалися традиційного козацького, рицарського способу життя та сповідували відповідні цінності, причому матеріальне становище цих козаків часто було аж ніяк не найкращим (таких козаків налічувалося у той час близько 10 тисяч), а другий – захищав інтереси так званих нових козаків, тобто покозачених селян та міщан, які порівняно мало часу провели у Війську Запорозькому. Щоб вибороти гетьманську булаву, П. Сагайдачний убив одного з прибічників Я. Бородавки, який під час ради хотів узяти до своїх рук корогву. П. Сагайдачний схопив Я. Бородавку, маючи намір убити і його, однак за нього заступилися козаки. Оскільки П. Сагайдачний вочевидь не мав добрих почуттів до свого суперника, то пізніше під час якоїсь сварки завдав йому тяжкого поранення в голову буздяганом. Після того, як на Масловому Ставі гетьманом став П. Сагайдачний, козацька рада висловилися, зокрема, за рішуче обстоювання інтересів Православної церкви.

Близько 30 липня 1619 р. у Києві зібралася козацька рада за участю делегатів від місцевих козацьких громад. На неї разом з гетьманом П. Сагайдачним прибули 250 старшин та 700 рядових козаків. На раді ухвалили реформувати Військо Запорозьке в інтересах старовинних запорожців. Покозачених селян та міщан, тобто нових козаків, вирішили гнати з Війська Запорозького. Відповідні пропозиції надіслали коронному гетьманові С. Жолкевському. Навпевно десь наприкінці серпня П. Сагайдачний провів виписку «несправжніх» козаків із Війська Запорозького.

Однак офіційна Варшава вирішила реформувати Військо Запорозьке на свій копит. Сигізмунд III оголосив про проведення чергової урядової комісії з козаками. Він наказав своїм комісарам скоротити чисельність запорожців до невеликого контингенту, якого влада хотіла взяти на державну службу. Перед комісарами стояло також завдання зробити усе, щоб козаки більше не ходили у морські походи. Комісію вдалося зібрати лише з 8 осіб: С. Жолкевського, С. Конецьпольського, Т. Замойського, Я. Даниловича, В.-А. Калиновського, жигівського старости Томаша Шимковича-Скільського, ротмістра Тиберія Злотницького та шляхтича Яна Білешького. Комісари зібрали приблизно таке саме військо, яке мали їхні попередники під час проведення Вільшанської комісії 1617 р. С. Жолкевський повів це військо під Павлоцм і став табором над річкою Роставицею. Дізнавшись про проведення комісії, козаки розбили свій табір над річкою Узин, неподалік Білої Церкви. 8 жовтня розпочалися переговори комісарів із запорожцями спочатку у польському, а потім у запорозькому таборі. П. Сагайдачний, який домагався того, щоб польський уряд узав на державну службу старовинних козаків, провів військовий огляд свого війська та вручив комісарам реєстр (список), в якому фігурувало понад 10 тисяч козаків. Однак це не справило враження на комісарів, тож вони висунули вимогу скоротити Військо Запорозьке до 3 тисяч осіб, а також наполягали на вигнанні козаків зі шляхетських та церковних маєтків до свята св. Іллі у 1620 р. (30 липня за н. ст.). До цього терміну вони мусили переселитися на територію королівщин. Звісно, що запорожці не могли із цим погодитися.

Упродовж 8–17 жовтня було укладено польсько-запорозьку Роставицьку угоду. 3-тисячне реєстрове військо, про яке мріяла польська влада, так і не було створено. Загалом Роставицька угода постала як декларативний і доволі суперечливий документ. Низку питань, щодо яких не дійшли згоди сторони під час польсько-запорозьких переговорів, було переадресовано на розгляд центральної влади. Запорожці, які брали участь у переговорах, пристали, зокрема, на те, щоб визнати заборону козацьких морських походів із Дніпра, і погодилися знищити свій флот. Козацька сторона стояла на тому, що 40 тисяч золотих, які польська влада запланувала як жолд (щорічну платню) для 3-тисячного контингенту реєстрових козаків, належить розподілити між усіма козаками Війська Запорозького. Виписка запорожців із війська, тобто позбавлення їх козацького статусу, мала стосуватися осіб, які, мовляв, шкодили гідності запорожців, як-от: ремісників, шинкарів, волоцюг. Комісари виходили з того, що виписці підлягатимуть особи, які пробули у Війську Запорозькому не більше 5 років. Запорозька сторона обстоювала думку, що виписка може зачепити лише тих осіб, яких менше ніж 5 років самовільно вийшли з-під юрисдикції своїх панів. У будь-якому разі кінцеву чисельність скороченого козацького війська не було визначено.

Укладення цієї угоди не додавало авторитету П. Сагайдачному у козацькому середовищі. Адже гетьманом були незадоволені і «випишники», тобто виписані з Війська Запорозького козаки, і старовинні запорожці, які переконалися, що польський уряд не хоче брати їхній 10-тисячний контингент на державну військову службу. Вочевидь, переважна більшість запорожців була і проти заборони морських походів.

Воєнні виправи та зовнішня політика Війська Запорозького наприкінці 1619 – на початку 1620 років

У середині листопада – на початку грудня 1619 р. П. Сагайдачний із 5-тисячним військом (можливо, це був лише його полк) ходив у похід на Перекоп. Напевно гетьман хотів скористатися тим, що між ханом Джанібек-Гіреєм та його родичем Шагін-Гіреєм точилася міжусобна боротьба. Очевидно, цей похід був розрахований і на те, щоб підняти авторитет П. Сагайдачного після шкідливо укладеної Роставицької угоди, яка зчепила інтереси багатьох козаків. Під час боїв із 8-тисячним татарським військом на Перекопі та на підступах до нього запорожці завдали противникові втрат, визволили християнських полонених, на яких натрапили, а також захопили у полон певну кількість татар.

17 січня 1620 р. на козацькій раді у Переяславі було ухвалено відправити до московського царя Михайла Федоровича посольство з метою відновити давню практику, за якою московські царі давали козакам Війська Запорозького платню. Козаки обрали послами 15 осіб і доручили їм, зокрема, передати царю у подарунок двох татар, яких вони захопили під час останнього походу. 19 січня раду продовжили у Каневі. З неї відправили посольство у складі 8 осіб до польського короля та сенаторів. Ця посольська делегація також приготувала для представників вищої польської влади подарунок – полонених татар. Завданням запорозьких послів було завагодити із польською владою питання, пов'язані з укладенням Роставицької угоди. Аби домогтися виконання статті цієї угоди про заборону морських походів із Дніпра, П. Сагайдачний та його соратники послали Остапа Сомка з Переяслава із 2 тисячами козаків стеретти Запорозьку Січ. Водночас запорожці вирішили піти у морський похід проти турків, однак не з Дніпра, а з Дону, разом із донськими козаками.

Перебуваючи у Каневі, П. Сагайдачний наказав забезпечити проживання та матеріальне утримання в Гельм'язеві синові волоського (мультиянського) воеводи Михайлу Дмитрашку. На козацьку раду до Канева прибув представник німецького імператора, аби завербувати козаків на воєнну службу. Вони попередньо погодилися на це, пообіцявши виставити німецькому імператорові 30-тисячне військо. Водночас запорожці висунули перед стороною-найвначем низку попередніх умов.

Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Худ. С. Васильківський. 1900. Сумський обласний краєзнавчий музей

Перекоп. Гравюра Г. Боденера. XVIII ст. Львівський історичний музей

Дмитро Пожарський

Збереглися джерела, що проливають світло на посольство запорожців до московського царя. Козацькі послы на чолі з Петром Одинцем везли царю Михайлові Федоровичу лист від гетьмана та усього Війська Запорозького. У ньому висловлено готовність козаків відновити традиції воєнної служби московським царям та воювати проти їхніх ворогів, у цьому випадку – проти татар. Звісно, що прагнення запорожців служити за грошову винагороду московському цареві, так само, як і німецькому імператорові, зовсім не означало, що вони хочуть відмовитися від підданства польського короля.

У Путівлі місцеві воеводи Іван Борятинський та Микита Олад'їн пропустили послів Війська Запорозького до Москви, за що дістали догану від Михайла Федоровича, який не хотів мати справу з козаками та псувати через них відносини з Кримським ханством. Утім, у Москві запорожців офіційно прийняли та провели з ними переговори впливові представники московської бюрократії – глава Посольського приказу (центральна державна установа, що відала зовнішніми відносинами) Іван Грамотін, дяк цього приказу Сава Романчуков, боярин, коломенський намісник князь Дмитро Пожарський, думний посольський дяк Іван Курбатов. 9 та близько 20 березня запорожців приймали у Посольському приказі, а 1 травня 1620 р. – у Боярській Думі, тобто вищій державній установі Московської держави, у віданні якої були питання внутрішньої та зовнішньої політики.

Результатом цього запорозького посольства стало те, що офіційна Москва прийняла пропозицію запорожців щодо військової служби московському цареві за певне жалування. Козацьким послам дали подарунки: – тисячі шапки, тканини та гроші, а на усе Військо Запорозьке – грошей 300 рублів, суму порівняно малу. Проте царський уряд не захотів брати якихось конкретних зобов'язань щодо подальшої платні козакам. Їм дали зрозуміти, що все залежатиме від їхньої поведінки, а також що вони не повинні ходити у воєнні походи проти татар.

Можна припустити, що запорожці пішли на зближення з московським царем, аби забезпечити собі надійні тили на випадок конфлікту із польською владою. Цей конфлікт миг виникнути через

спробу офіційної Варшави реалізувати положення Роставицької угоди про вигнання козаків із шляхетських та церковних маєтків, а також в разі радикального скорочення козацького війська. Ще одним завданням цього посольства могло бути налагодження відносин з Єрусалимським патріархом Феофаном, який у той час перебував у Москві. Адже П. Сагайдачному було відомо, що у православних світських та церковних колах України, які об'єднувалися навколо ігумена Київського Свято-Михайлівського монастиря І. Борецького та Київського Богоявленського братства визріла ідея відновити православну церковну ієрархію Київської митрополії всупереч заборонам польської влади (цю ієрархію було втрачено через укладення Берестейської церковної унії 1596 р.). Тож запорозький гетьман напевно дав своїм послам до московського царя таємне завдання налагодити контакти з Єрусалимським патріархом, який мав намір повернутися додому теренами України.

Київський Братський монастир

У гущі боротьби за відновлення православної церковної ієрархії Київської митрополії

У березні 1620 р. П. Сагайдачному довелося відбивати напад татар на українські землі. Догнавши їх зі своїми козаками на берегах річки Ташлик, він розгромив нападників та визволив із полону сотні татарських бранців. Грізного запорозького гетьмана були не проти бачити на приватній службі впливові магнати та сановники, у тому числі С. Жолкевський та С. Конєцпольський. У разі згоди йому пропонували деякі маєтності у Київському повіті. П. Сагайдачний спочатку

ніяк не відреагував на такі пропозиції, однак невдовзі сампочав шукати можливості служити у магнатів, зокрема – у князя Януша Острозького, в якого сподівався дістати достойну винагороду.

Невідомо, чим завершилися пошуки П. Сагайдачного поліпшити у такий спосіб своє матеріальне становище, однак як запорозький гетьман він і надалі активно виконував свої функції. Невдовзі після бою із татарами П. Сагайдачний зустрівся з Єрусалимським патріархом Феофаном, який прибув до Києва 25 березня 1620 р. Із цим чільним ієрархом Східної церкви приїхав, зокрема, екзарх Константинопольського патріарха Арсеній. У Києві в цей час перебували також болгарський Софійський митрополит Неофіт та грецький Стагонський єпископ Авраамій. Під час зустрічі з патріархом Феофаном

Собор Святої Софії у Києві.

З мал. А. ван Вестерфельда. 1651 р.

запорозький гетьман, з яким до Києва прибули кілька тисяч козаків, попросив у нього відпустити їм грихи за пролиття християнської крові під час польсько-московської війни 1617–1618 рр. П. Сагайдачний видав універсал, яким гарантував безпеку Єрусалимському патріарху в Україні.

Перебуваючи у Києві, Феофан взяв участь, зокрема, у церемонії встановлення патріаршого хреста біля церкви Богоявлення-Благовіщення (великі кошти на спорудження цієї церкви дав П. Сагайдачний). Єрусалимський патріарх надав Київському братству право патріаршої ставропілії, підпорядкувавши його безпосередньо Константинопольському патріарху. У цей час (очевидно, між 27 травня і 5 червня) запорозькі козаки на чолі зі своїм гетьманом колективно вступили до Київського братства, що неабияк зміцнило рух за конфесійну свободу православних. Чільні діячі цього руху, у тому числі П. Сагайдачний, умовляли патріарха Феофана відновити вищу православну ієрархію Київської митрополії.

Єрусалимський патріарх Феофан.

Худ. невідомий. XIX ст.
Зібрання Києво-Печерської лаври

Звісно, що діяльність гетьмана не обмежувалася справами у конфесійній сфері. За велінням С. Жолкевського, який снував таємні плани зачіпної війни з турками, запорозький гетьман готував запорозькі чайки до можливого виходу в море за наказом коронного гетьмана. Водночас П. Сагайдачний стежив за тим, аби запорожці самовільно не ходили у морські походи. Як уже зазначено, на Запорозькій Січі за цим пильнував О. Сом зі своїми козаками. Однак запорожці довго не терпіли цього наглядача, посланого П. Сагайдачним. Близько середини квітня вони втопили О. Сому та кількох близьких до нього старшин у Дніпрі, а самі рушили у морський похід.

Аби не роздмухувати бунтівні настрої і далі до небезпечної межі, за якою була б цілковита втрата владного авторитету П. Сагайдачного та гетьманської булави, він вирішив нагадати про себе козацькому загалу як успішній полководець. Тож гетьман зібрав 17-тисячне військо і в 20-х числах червня повів його на Крим. Причому половина запорожців рушила у бік Перекопу сухоходом, а решта – на чайках. Бой розпочався 9 липня. С. Жолкевський вважав, що ця бойова виправа виявилася доволі успішною. Однак як було насправді – невідомо, оскільки у джерелах подробиць про неї не збереглося. Після завершення цього походу запорожці вирішили піти на море. Оскільки П. Сагайдачний не бажав до них приєднатися, проти нього підняли бунт «випищики». Як уже зазначено, козаки хотіли його утопити, проте він відбувся лише втратою гетьманської булави.

Новим гетьманом став корсунець Я. Бородавка, висуванець нових козаків, радикально налаштованих проти компромісів із польською владою. Вже 26 липня 1620 р. Я. Бородавка вивів у Чорне море близько 100 човнів та спустошив Варну. Діяльність Я. Бородавки на гетьманському посту не обмежилася організацією великого морського походу. Він продовжив справу П. Сагайдачного щодо конфесійного питання. Відтак Єрусалимський патріарх Феофан, попри жорстку антиправославну позицію польської влади, врешті-решт зважився відновити вищу православну церковну ієрархію Київської митрополії. До 10 вересня 1620 р. він висвятив на Київського митрополита І. Борецького, а також висвятив та поставив на єпископські кафедри 5 єпископів (владик).

Зображення хреста, подарованого патріархом Феофаном Київському Братському монастирю

Інтер'єр музею П. Сагайдачного у Кульчицях

Відсторонений від гетьманської влади П. Сагайдачний продовжував брати участь у подіях, що відбувалися у конфесійній сфері. Я. Бородавка доручив полковникові П. Сагайдачному та іншим запорозьким полковникам охоронити патріарха Феофана, який повертався додому українськими землями, в напрямку молдавського кордону. Запорозькі полковники успішно впоралися із цим завданням – десь у 20-х числах лютого 1621 р. Єрусалимський патріарх доставив Сороч. Щоправда, його подальша подорож була не такою щасливою. За наказом турецького воєначальника Гусейна-паші на Феофана та його свиту напали турки, усіх пограбували, а ченців, які були разом з Єрусалимським патріархом, повісили. Гусейн-паша забрав Феофана із собою.

Те, що Єрусалимський патріарх Феофан відновив православну церковну ієрархію Київської митрополії, стало значною подією в історії Православної церкви в Україні та Білорусії. Завдяки цьому вона оновилася та зміцніла організаційно, що справило неабиякий консолідуючий вплив на учасників руху за релігійну свободу православних. Успіх цієї справи вочевидь був би неможливий без активної підтримки Православної церкви козаками Війська Запорозького та активної політичної й організаційної участі у цьому його гетьманів – П. Сагайдачного та Я. Бородавки.

Остання битва гетьмана та історична пам'ять про нього

Як уже зазначено, після повернення П. Сагайдачного з Вершави, де він очолював посольство Війська Запорозького до короля, 25 вересня його знову обрали запорозьким гетьманом. Під його командуванням запорозці у Хотинській битві 1621 р. дали рішучу відсіч величезній армії турецького султана Османа II. Про перебіг цієї битви та дії у ній запорозців на чолі з П. Сагайдачним докладніше йшлося у першій частині цієї книги. Тож стисло окреслимо найважливіші риси воєнного мистецтва П. Сагайдачного як головнокомандувача козацьких сил в останній для нього битві – Хотинській. Перш ніж це зробити, розглянемо той аспект владних рішень гетьмана П. Сагайдачного цього часу, що пов'язаний зі стратою Я. Бородавки. Адже ця подія дістала суперечливе відображення в джерелах, і, відповідно, про неї по-різному писали автори історичних праць. У джерелах іноді постають фантастичні версії, приміром, про те, що П. Сагайдачний провів успішну таємну операцію з утоплення у Дністрі Я. Бородавки та кількох десятків його соратників. Не менш оригінальним у цьому плані було тлумачення страти скинутого гетьмана автором «Історії русів», який волів розглядати її як вияв торжества «справедливості». Адже, доводив він, перед козацьким строем розстріляли польського ставленника – Я. Бородавку.

Руїни Хрестовоздвиженської церкви Луцького братства.

Зазначимо, що доволі несподівані версії, пов'язані зі смертю цього гетьмана, трапляються також у деяких листах початку 1620-х рр. Ідеться про збережений до наших днів лист від 24 березня 1623 р., автор якого, а також особа адресата нам невідомі. З його змісту випливає, що Я. Бородавка з Хотинської війни повернувся живим. Він начебто помер своєю смертю, до останнього тримаючи у своїх руках гетьманську булаву, а його наступником став Михайло Дорошенко. Вивчення цього листа та залучення інших джерел дало можливість встановити, що його автор, добре обізнаний у житті королівського двору Сигізмунда III та плітках, які там поширювалися, подав неправдиву звістку про смерть Я. Бородавки. У цьому однозначно переконує статистика посідання влади запорозькими гетьманами від смерті П. Сагайдачного (помер 20 квітня 1622 р.) і до часу написання листа від 24 березня 1623 р. особою, близькою до королівського двору. А вже з 4 червня 1622 р. гетьманом Війська Запорозького був О. Голуб, причаймні з грудня 1622 р. – Б. Конша, з березня 1623 р. – М. Дорошенко.

Спираючись на найбільш надійні джерела, можна стверджувати, що Я. Бородавці відрубали голову 8 вересня 1621 р. на козацькій раді під Хотином. Те, що П. Сагайдачний у такий спосіб поквитався зі своїм давнім конкурентом, вочевидь не додало йому душевного спокою. Недарма перед своєю смертю П. Сагайдачний наказав записати ім'я вбитого ним гетьмана до пом'яника Київського Свято-Михайлівського монастиря. Це означає, що П. Сагайдачний напевне відчував провину за вкорочення віку Я. Бородавки.

Звісно, що діяльність П. Сагайдачного 1621 р. під Хотином не вичерпувалася цим епізодом його біографії. Насправді під час Хотинської битви він досяг зеніту слави як полководець. А вже його військо дало гідну відсіч армії Османської імперії, яка своєю чисельністю та могутністю навіювала страх на багато держав тогочасного світу. За умов гострої нестачі часу для облаштування бойових позицій (бої з силами турецького султана розпочалися через кілька надцять годин після приходу козаків під Хотин), П. Сагайдачний зумів налагодити надійну оборону козацького табору, у тому числі спроможну витримати потужні артилерійські обстріли противника. Йому вдалося на прийнятному рівні організувати забезпечення свого війська продовольством. П. Сагайдачний спирався в обороні на тактику концентрованого зосередження вогню козацької піхоти по противнику, який наступав. Розладнавши ворожі лави шквальним вогнем із ручної вогнепальної зброї та гармат, запорожці навально контратакували. Як уже зазначено, одного разу вони увірвалися у ворожий табір, поставивши армію Османа II на межу розрому.

Маючи досвід козацьких морських походів та битв, в основі яких лежав рішучий натиск та фактор раптовості, а також досвід бойових операцій 1618 р. на території Московської держави, що їх козаки здійснювали у високому темпі, раптово для противника і на величезному оперативному просторі, П. Сагайдачний під час Хотинської битви 1621 р. не обмежував тактикою позиційної оборонної війни, зумовленої чисельною перевагою армії Османа II та домінуванням її артилерії. Тож запорозький гетьман посилав свої підрозділи у неочікуваний для противника час та на несподівані для нього ділянки фронту. Застосування тактики нічної війни дало колосальний ефект, адже підрозділи османської армії зазнавали важких втрат у живій силі та непоправної моральної шкоди, яка полягала у падінні бойового духу воїків султана. Новаторський характер воєнного мистецтва та сміливість поглядів П. Сагайдачного як полководця підтверджує ініційована ним генеральна битва за участю усіх сил оборонців Хотина з турками, запланована на нічний час. Саме активні атакуючі дії, що вкрай виснажували і знесилювали противника, а також руйнували плани його командування, дали можливість захисникам Хотина не лише витримати облогу, а й завдати армії Османа II стратегічної поразки. У цьому величезною була заслуга блискучого запорозького полководця – П. Сагайдачного.

Після поранення, яке П. Сагайдачний дістав на Хотинській війні, він довго лікувався у Києві. Попри хворобу, гетьман продовжував залишатися на вістрі тогочасного політичного життя. У січні 1622 р. П. Сагайдачний відмовився взяти участь в ініційованій польською владою урядовій комісії з козаками з метою істотно обмежити їхні права. Цього ж місяця він написав листа К. Радзивілу, закликаючи його підтримати адресовані офіційній Варшаві вимоги запорожців щодо конфесійного питання.

Напрестольний хрест, подарований П. Сагайдачним Богоявленській церкві Київського Братського монастиря з дарчим написом. Національний музей історії України

Пам'ятник П. Сагайдачному в Києві

Гетьман Сагайдачний представляє Я. К. Ходкевичу полонених турків після перемоги.

Поштова листівка поч. XX ст.

Меч, подарований П. Сагайдачному королем Владиславом на честь Хотинської перемоги. Краків, Королівський замок на Вавелі

Однак хвороба не полишила П. Сагайдачного, і 20 квітня 1622 р. він помер. Гетьмана поховали у Київському Боговляненському братському монастирі (його могила не збереглася до нашого часу). На велелюдному похороні гетьмана зібралися його бойові поборники, молодь, мешканці Києва. Учні Київської братської школи читали приурочені до цієї скорботної події панеїричні «Вірші» К. Саковича, славлячи бойові подвиги знаменитого полководця, а також його ревне служіння загальному добру.

Масштаб історичної постаті П. Сагайдачного не вичерпувався здобутою ним славою захисника Вітчизни від ворогів та визволителя християнських бранців. Він був не лише полководцем, а й дипломатом, який вів власну гру у сфері міжнародної політики. П. Сагайдачний залишив по собі пам'ять і як гетьман-правитель, чутливий до глибинних духовних запитів свого народу. Значною мірою саме з його ім'ям пов'язано вікомому подію в історії Православної церкви України та Білорусії – відновлення 1620 р. вищої православної церковної ієрархії Київської митрополії, що стимулювало процес формування ранньомодерної національної свідомості українців. П. Сагайдачний уславився також як благодійник і меценат, який жертвував кошти на спорудження храмів, шпиталів для німців та на підтримку шкільної освіти в Україні. Цей аспект діяльності П. Сагайдачного був для його сучасників настільки значущим, що, приміром, у середині XVII ст. Києво-Братський монастир, яким за життя опікувався запорозький гетьман, називали «монастирем Сагайдачного».

Нині про П. Сагайдачного нагадують деякі речі, пов'язані з його особою. Ідеться про напестельний срібний позолочений хрест, подарований гетьманом 1622 р. церкві Святого Боговлення Київського братського монастиря. Популярність П. Сагайдачного у Речі Посполитій спричинила появу реліквій, які приписували цьому знаменитому запорозькому гетьманові. Такою реліквією є меч старовинної роботи, що зберігається в Кракові у Державному зібранні мистецтв на Вавелі. На його клинку вигравіювано напис, зміст якого зводиться до того, що королевич Владислав подарував цю зброю кошовому Сагайдачному під Хотином, під час війни проти Османа II. Однак цей напис будить сумніви. Адже відомо, що королевич Владислав добре знав титулатуру запорозьких зверхників. Тож якщо він справді хотів відзначити вагомий внесок запорозького гетьмана П. Сагайдачного у відбитті нападу турецького султана Османа II на Річ Посполиту, то вочевидь не назвав би його «кошовим». Адже тогочасні гетьмани сприймали кошових отаманів Запорозької Січі як підлеглих собі осіб, котрі порівняно з ними стояли на нижньому владному щаблі. Відтак звернення до запорозького гетьмана як до кошового («не як до голови, а як до кошових») розцінювали як образу та приниження гетьманської гідності. Оскільки у королевича Владислава вочевидь не було причин зневажати П. Сагайдачного, то, як видається, напис на цьому мечі став продуктом творчості захищених осіб пізнішого часу. Хоч би там як, а ця нагородна зброя «від королевича» засвідчила авторитет славетного запорозького гетьмана та живучість історичної пам'яті про нього.

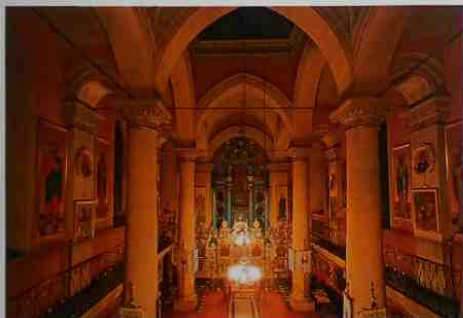
Про П. Сагайдачного можна чимало дізнатися із праць істориків і не лише. Йому присвячували художні твори Пантелеймон Куліш, Данило Мордовець, Адриан Кашенко, Андрій Чайковський, Зінаїда Тулуб. В Україні споруджено пам'ятники П. Сагайдачному у селі Кульчиця на Самбірщині, у Хотині, в Києві та у Севастополі. Його ім'ям названо, зокрема, вулицю у Києві, фрегат ВМС України, Військовий інститут при Національному університеті «Львівська політехніка». Пам'ять про П. Сагайдачного живе і в народно-пісенній творчості.

Хотинська цідерея

Куточок старого Львова

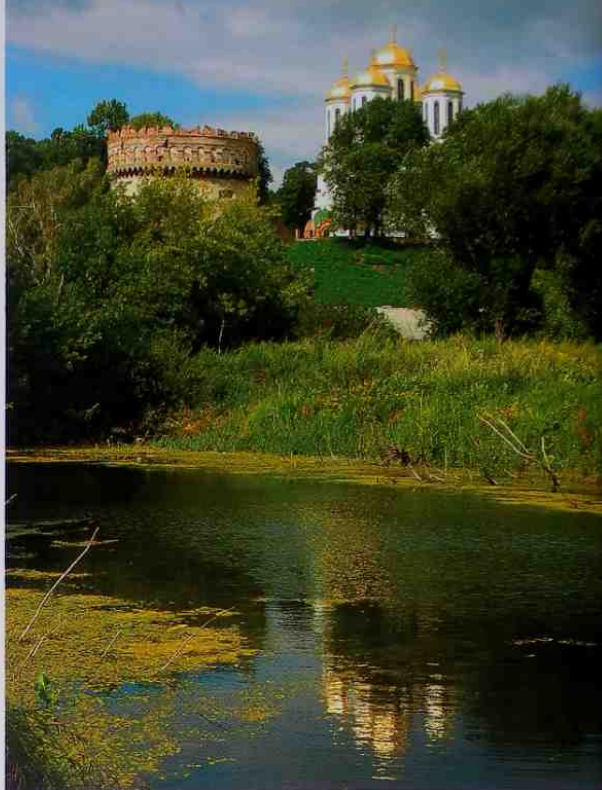
Інтер'єр Успенської церкви

Комплекс Успенської церкви (XVI—XVII ст.),
якою опікувалось Львівське Успенське
братство – осередок православ'я
на українських землях

Острог, замкова Богоявленська церква (XV ст.)

Вид на пагорб із залишками замкових споруд у Острозі

Луцька вежа, де у XVI ст. першодрукар І. Федоров працював над створенням «Острозької біблії»

Кам'яні рельєфи на сходах острозької Мурованої вежі

В'їзна брама Мурованої вежі

Кругла вежа Острозького замку, вигляд з півночі

Кругла вежа Острозького замку, вигляд з півдня

На сходах Луцької вежі

Мурована вежа в Острозі

Церква Флора і Лавра в Кульчицях поряд з пам'ятником П. Сагайдачному

Будинок кульчицького музею П. Сагайдачного

Пам'ятник П. Сагайдачному у Кульчицях

Ратуша XVII ст.
на центральній
площі старого
Самбора

Забудова площі Ринок у Самборі

Церква Різдва Пресв. Богородиці (XVIII ст.), що постанала на місці дерев'яної православної каплиці XVI ст.
Тут зберігається чудотворна ікона Самбірської Богородиці

Дзвіниця оборонного типу
церкви Різдва Пресв. Богородиці,
де зберігся дзвін XVII ст.

Костел Св. Іоанна Хрестителя (XVI ст.)
на вулиці Сагайдачного у Самборі

Самбір, костел
Св. Станіслава (XVIII ст.)
колишнього
бернардинського
монастиря
оборонного типу

Вхід до історико-культурного
заповідника «Буша»

Вежа XVII ст.
Бушанського замку

Київ, каплиця П. Могни у Софійському соборі

Софійський собор у Києві – головна святиня українського православ'я

Михайлівський собор
київського Свято-Михайлівського
Золотоверхого монастиря.
1620 р.

Мозаїчне зображення
Св. великомученика Димитрія
Солунського (XII ст.) з Михайлівського
Золотоверхого собору у Києві

Зображення Дівн Марії на фресці
«Благовіщення» (XII ст.)
з Михайлівського
Золотоверхого собору

Мозаїчне зображення Богоматері Оранти (XI ст.)
в апсиді киявського Софійського собору

Відновлена церква Св. Духа з трапезною на подвір'ї Києво-Могилянської академії, що постова на місці колишньої Братської школи, якою опікувався П. Сагайдачний

Вид на Поділ, Києво-Могилянську академію, Контракткову площу з пам'ятником П. Сагайдачному

Мотронинський монастир
на Черкащині, Царські врата

Мотронинський монастир, який називали монастирем Сагайдачного

Свято-Троїцька церква Мотронинського монастиря

Монастирська
брама

Будівля трапезної Мотронинського монастиря

2 РОЗДІЛ

ЯН КАРОЛЬ ХОДКЕВИЧ — ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ВІЙСЬКА

ЖИТТЄПИС ЯНА КАРОЛЯ ХОДКЕВИЧА. НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Ян Кароль Ходкевич народився 1560 року в родині вельможного сенатора й краківського каштеляна Яна Єронімовича Ходкевича та доньки Яна Зборовського — Христини.

Ян Кароль зростав у середовищі, яке плекало військові традиції. Від самої колиски, слухаючи оповіді про військові походи, перемоги та поразки знаменитих родичів, він був опівняний їхньою славою. Хлопчиком було лише три роки, коли Григорій Ходкевич, його дядько, разом з Миколою Радзивілом Рудим здобув перемогу в Ульській битві; а коли малому виповнилося п'ять, Григорій Ходкевич одержав титул великого гетьмана литовського.

Маленький Кароль (так його називали в родинному колі) часто супроводжував батька Яна Єроніма, який був на той час правителем Лівонії, у військових справах. Батько з дитинства призначив сина до військової служби, виховуючи у лицарських традиціях: учив їздити верхом, стріляти з лука та пістолів, фехтувати. Ян Кароль успадкував багато батьківських якостей: був наполегливий, гострий на язик, красномовний, легкий у спілкуванні, мав розвинену інтуїцію, своєю мудрістю, спритністю і розумовими здібностями значно перевершував ровесників.

Портрет Я. К. Ходкевича.

На другому плані фрагмент Хотинської битви.
Худ. невідомий. XVII ст.
Францисканський костел у Кретині

БІОГРАФІЯ

Дата народження: 1560 р.

Дата смерті: 24-го вересня 1621 р.

Батько: Ян Єронім Ходкевич

Мати: Христини Зборовська

Дружини: Софія Мелецька,
Ганна Алоїза Острозька

Титул: граф шкловський,
Биховський і миский

Герб: Костеша

Віросповідання: католик

Посади:

1599 – 1600 рр. — жмудський староста;

1600 р. — польовий гетьман литовський,

1603 – 21 рр. — гетьман Лівонії,

1605 – 21 рр. — великий гетьман литовський,

1616 – 21 рр. — віленський воевода

Діяльність: військова служба:

1602 – 1611 рр. — очолював військо ВКЛ у війні зі шведами.

1604 р. — перемога під Білим Кам'янем.

1605 р. — під містом Савастіс (нім. Kirchholmas), зараз Латвія, розбив військо шведського короля Карла IX.

1607 р. 6-го липня — разом із польським гетьманом С. Жолкевським біля Гулова (зараз Польща) розбив військо бунтівної шляхти Речі Посполитої на чолі з М. Зебидовським

1609 р. — великий гетьман литовський, морська перемога на Парнаві в Лівонії

1611–1612 рр. — очолював військо ВКЛ у виправі на Москву

1617–1618 рр. — командувач армії у війні з Московією за Смоленськ

1620–1621 рр. — командувач об'єднаного війська Речі Посполитої в Хотинській війні з Туреччиною

Стефан Баторій.
Худ. М. Кобер, 1583 р.

Велику роль у синовому становленні відіграла його мати – Христина Зборовська, з якою в ранньому дитинстві він мешкав у маєтку в Миші (Берестейщина, зараз у складі Білорусі). Послідовна прихильниця унії з Польщею, вона виховувала своїх синів – Кароля, Єроніма та Олександра – в католицьких традиціях, привчаючи їх до польської мови та звичаїв.

У 1573 році Ян Кароль Ходкевич разом із братом Олександром розпочав навчання у Віленській єзуїтській колегії. (Третій брат, Єронім, не поїхав на студію; він мав слабе здоров'я і невдовзі після досягнення п'ятнадцяти років помер).

На обох братів вплинула поразка їхнього батька Яна Єроніма, якої той зазнав у Лівонії. Вона «розпалмила» в Янові Каролі ще більше бажання опанувати військову науку.

У 1579 році Віленську академію навідує Стефан Баторій, новообраний король польський, глава Речі Посполитої обох народів. Юний Ян Кароль Ходкевич, певний себе, вітає його урочистою латиною. Блискуче красномовство юнака продемонструвало його непересічний розум і вдачу, неначе провіщаючи, що віднині «великим полководцем і мужем я буду». У Віленській академії Ян Кароль Ходкевич старанно вивчав давню історію, іноземні мови, математику, риторику, літику тощо. Він мав славетних наставників, серед яких був і ректор академії Петро Скарга, який згодом став його добрим приятелем. Віленська єзуїтська академія мала великий вплив на формування світогляду Яна Кароля, ревного католика, дуже побожного, справного і, ясна річ, вороже налаштованого до протестантів.

По закінченні студій у Віленській єзуїтській академії, Ян Кароль разом з братом Олександром повертається до родинного маєтку в Миші, а звідти у 1586 році він вирушає до баварського міста Інгольштадт (неподалік Мюнхена, Німеччина) – продовжувати навчання в університеті. Тут він вивчає філософію та право.

У 1588 році юнак довідується про смерть матері, Христини Зборовської. Управителем родинних маєтків Ходкевичів на той час був Микола Глуховський, а їхніми опікунами стали сини дядька Юрія Ходкевича – віленський каштелян Єронім і жмудський староста Юрій Ходкевичі.

По закінченні навчання у Німеччині брати вирушили до Падуї та Венеції, де Олександр затримався надовго. Проте Ян Кароль шукав можливостей і далі вивчати ратне мистецтво. На той час Мальтійський орден являв собою престижну школу, у якій навчалися аристократи з усієї Європи. Майбутній воєначальник хутко опанував артилерію, вогнепальну зброю, мистецтво побудови фортифікаційних споруд, а також таємницю тактики морських боїв. На Заході він присвятив себе старанному вивченню історичної літератури і праць воєнних теоретиків, складанню планів і схем бойових дій, а також практичним заняттям з військової підготовки.

Він цікавився новинками щодо ведення бою, а також осягнув «тактику засідок», що використовувалася в західноєвропейських воєнних традиціях, вивчив специфіку професійної армії Нідерландів, де найбільше важила піхота, яка успішно застосовувала мушкет із запальним механізмом, що зазвичай допомагало захопити дерев'яні укріплення. Набуті знання в майбутньому він проявить у війнах зі шведами, турками та московитами.

Ян Кароль Ходкевич вийшов з роду, представники якого здавна обіймали керівні посади в державі. За словами А. Бонещького, зі 174 старостів і намісництв, що були у складі Великого князівства Литовського, Ходкевичі в XV–XVI сторіччях очолювали 15. Слава й доблесть роду Яна Кароля Ходкевича з самого дитинства прокладала йому шлях до високого становища. До того ж, його вісім дядьків і сім тіток доводилися родичами найбільшійшим князям і магнатам польсько-литовської держави: Зборовським, Слуцьким, Сангушкам, Вишневецьким, Опалінським, Оссолінським, Пацам, Мишковським, Острозьким, Чарторийським, Сапегам, Сенявським та іншим. Тож природно виникає питання: хто такі були Ходкевичі, рід яких сформував майбутнього видатного полководця?

З ІСТОРІЇ РОДУ ХОДКЕВИЧІВ

У XV–XVII століттях рід Ходкевичів відіграв важливу роль у політичному та культурному житті держави. Представники цього роду вірою і правдою служили як великим князям литовським, так й польським королям і на захисті інтересів шляхетської Речі Посполитої прославились як військові ватажки, дипломати,

Єзуїтська колегія в Інгольштадті

Печатка
Ходка Юрієвича

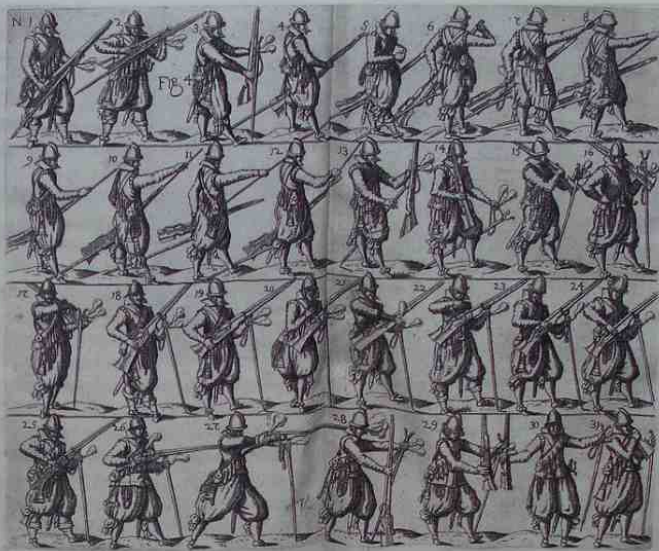
впливові урядники Панської ради й управителі. У середині XVI – на початку XVII сторіччя вони змагалися за політичний вплив із Радзивілами. Та бойовою славою й відунним перемог у Європі Ян Кароль Ходкевич перевершив Радзивіла. Саме завдяки йому рід Ходкевичів утратив від часів розквіту Радзивілів в середині XVI сторіччя дістав перевагу в державній еліті: з 1604 року серед п'яти представників Панської ради, що вважались першими особами у державі, було троє Ходкевичів й два Радзивіли. Становище змінилося ще більше на користь Ходкевичів, коли у 1616 році Ян Кароль обійняв посаду віленського воєводи, яку до того часу з 1551 року займали представники Радзивілів. Тож три представники родини Ходкевичів у першій «п'ятірці» вочевидь затьмарили єдиного Радзивіла. І хоча ця «доба Ходкевичів» тривала недовго – лише до смерті Яна Кароля у 1621 році, проте таке панування представників однієї родини (не враховуючи Радзивілів) у державній еліті – виняткове в історії Великого князівства Литовського.

Історія роду Ходкевичів належно не досліджена, і більшість учених пояснюють перевагу Ходкевичів у першій чверті XVII сторіччя лише впливом особистості самого Яна Кароля. Проте історичні факти свідчать, що подібна перевага була у Ходкевичів і раніше, хоча й не тривалий час. Так, у 1566 – 1572 рр. у першій «п'ятірці» Панської ради було три Ходкевичі й лише один Радзивіл – Микола Рудий. Щоправда, тодішній шабель цього роду був досить високий – Микола Радзивіл Рудий був віленським воєводою. Однак саме у 1566 році вперше з часів Городельської унії 1413 року (коли було запроваджено нові посади – віленського й троцького воєводи та каштеляна) представники однієї родини мали три високі посади з п'ятьох. Навіть Радзивіли цього досягли тільки 1600 року.

Родовий герб Ходкевичів – так звана Костеша – відомий з печатки XIV століття та іноземних геральдичних знаків XIV–XV сторіч, адже він був досить поширений в центральній частині Польщі. Цю гербову печатку використовувало кільканадцять родів. На червоному прямокутнику зображена прямовисна срібна стріла, розгалужена внизу та з поперечним розрізом посередині. Угорі герба – три страусових пір'їни.

Першим відомим представником роду, що використовував цей герб, був Ходко Юрієвич, засвідчений у 1422 році в Мелнському мирному договорі. В історичних джерелах він згадується до середини п'ятдесятіх років XV ст. – його ім'я знаходимо серед великих князів литовських Вітовта, Свидригайла, Сигізмунда Кейстутовича, Казимира. Ходко Юрієвич не брав участі в Городельському гербовнику. Зрозуміло одне, що зайнявши місце серед еліти вже за часів Вітовта, представники цього роду стали унікальним явищем в історії ВКЛ, адж вони були першими православними, що походили не з київських теренів, а з литовського повіту (нині Городку, Білорусь). Ходко Юрієвич дав назву роду Ходкевичів, який піднявся завдяки Вітовтові.

Ім'я дружини Ходка Юрієвича та її походження в історії не залишилися, але відомо, що вона на родина йому сина Івана Ходкевича, який у другій половині XV ст. обіймав високі посади в державі: був маршалком ВКЛ, намісником лідським і вітебським, лудьким старостою, а в 1480–1482 рр. – київським воєводою. Він активно підтримував політику польського короля та великого князя литовського Казимира, брав участь у битвах з хрестоносцями під Хойницеми (нині на території Польщі, Поморське воєводство) у 1466 та з угорцями у 1474 роках. Побравшись із більським князівною Янутою Агнесою, він породичався з польським королем і великим князем литовським Казимиром, а також князями Гольшанськими та Більськими. Іван Ходкевич був активним прибічником церковної злуки: у листах до пап Сікста IV та Миколи V схвалював унію з православними. У 1482 році потрапив у неволю до кримських татар, з якої так і не повернувся.

Вправи з мушкетом.

Ілюстрація до видання Я. фон Валлгюзена «Романське мистецтво війни»

Микола Радзивіл (Рудий).
Худ. Г. Фонтана і Д. Кустос

Монастирські споруди у Супраслі.
Сучасне фото

Сигізмунд Август.
Худ. М. Бачнірєв

«Костеша» на гербі
Яна Кароля Ходкевича

З представника третього кола цього роду – Олександра Ходкевича, прадда Яна Кароля – починається історія трьох гілок роду Ходкевичів. Олександр піднявся за часів великого литовського князя Олександра, а державним діячем він став за часів Сигізмунда Старого та Сигізмунда Августа. Олександр був каштеляном Городні (Гродно), маршалком ВКЛ, старостою островецьким (нині Білорусь), вількійським (нині Литва), берестейським (нині Білорусь), книшинським (нині Польща), а в 1544–1549 рр. воеводою новогрудським (нині Білорусь). Підтримуючи церковну унію, у 1500–1503 рр. у Супраслі збудував церкву й монастир для католиків грецького обряду, що стали явищем культури і прикладом відтворення церковної злуки, адже це відповідало Флорентійській унії та програмі митрополита Йосипа Болгарина. Він підтримував кандидатуру Сигізмунда Старого на престол і супроводжував його до Кракова на коронацію. Звинувачений Радзивілом у зв'язках з Михайлом Глинським, організатором повстання 1508 року українських та білоруських феодалів проти литовської знаті, разом з Альбрехтом Гаштольтом був ув'язнений на два роки.

Пізніше став вірним прибічником королеви Бони.

Олександр Ходкевич одружився з Василісою, донькою Ярослава Головчинського. У них народилися три сини – Еронім (Іван, Івашко), Григорій та Юрій. Дослідники генеалогії за важливістю успадкованих маєтків поділяють рід Ходкевичів на три гілки: биховську, береставицьку та супрасльську. Найстарший син – Еронім Ходкевич – започаткував биховську, точніше шкловську та миську гілку, яка була католицькою й досить суттєво відрізнялася від двох інших – «грецьких»: супрасльської, започаткованої Григорієм Ходкевичем, і береставицької, що бере початок від Юрія.

Нова сторінка в історії роду Ходкевичів пов'язана з новими історичними обставинами: 1544 року литовським володарем стає Сигізмунд Август. Навколо себе він об'єднує обраних ним вельмож, що змагалися за найвищі державні посади та політичну владу. Радзивіли, що піднялися на найвищій щабель, мали неабиякий вплив на нового володаря. Дві складові передрішили злет родини Радзивілів: власне особистість Миколи Радзивіла Чорного та фатальне знайомство Сигізмунда Августа з Варварою Радзивіла.

6 жовтня 1544 року Сигізмунд Август призначив нових членів Панської ради ВКЛ, серед яких було двоє Ходкевичів – Олександр і його син Еронім. Молодші Ходкевичі – Григорій і Юрій – поки що задоволювалися двірськими посадами.

Рід Ходкевичів досяг апогею політичної потуги після смерті Миколи Радзивіла Чорного. У 1566–1572 рр. вже три представники роду Ходкевичів – Григорій, Юрій та його син Ян Еронім – опинилися на вершині політичної еліти, у першій «п'ятірці» Панської ради. Щоправда, обставини склалися так, що після смерті Радзивіла Чорного першим державним урядником – віленським воеводою та канцлером – став Микола Радзивіла Рудий. Проте посада земського маршалка, яку до цього часу обіймав Микола Радзивіла Чорний, йому вже не дісталася.

Вияткова роль в роду Ходкевичів належала особистості Григорія Ходкевича. Це був герой Ульської перемоги над Москвою (1564 рік), великий гетьман литовський, один із найвідоміших полководців і воєнних стратегів ВКЛ.

Для кар'єри Григорія багато важила підтримка королеви Бони, яка була небезпечною супротивницею Радзивілів і в 50-х рр. XVI ст. згуртувала проти них опозицію. Вся родина Ходкевичів була віддана Боні. Не був винятком і Григорій, який на той час фактично виконував обов'язки камергера, намагаючись за приміщеннями в палаці володаря. Бона створила сприятливі умови, щоб Григорій відверто «шпигував» чи в якийсь інший спосіб збирав потрібну їй інформацію. Варвара Радзивіла в листі до матері від 19 липня 1549 року пише про свою неприязнь до Григорія, називаючи його «одомашненим вовком», якому вона не довіряє, і стверджує, що він небажав людини у Радзивіловому домі. Через те, що старосту у своїх володіннях призначала сама Бона, Григорій з її ініціативи одержав у володіння Тикоцинське (нині Польща) й Ковенське (нині Каунас, Литва) староства і став управителем державних королівських маєтностей у Вількій, Кормиливі (нині Кармелава під Каунасом, Литва) та в Румшишках (нині місто Румшишкес неподалік Каунаса, Литва).

Хоча Григорій і належав до опозиції, що діяла проти Радзивілів, Сигізмунд Август з ним не конфліктував. Улюбленими заняттям Сигізмунда Августа було помовання, у якому його постійними партнерами були

шестеро таких самих пристрасних юнаків-мисливців із Григорієм Ходкевичем на чолі, усі шестеро були вбрані як один, а володаря від них відрізняв лише перекинутий через рамено ріг, його завсіди супроводжували декілька сокольнихчих, шість лісничих і 14 знакомих стрільців».

У 60-ті рр. XVI ст. Григорій призначався на важливі державні служби: у 1555 р. став вітебським воеводою, а за рік – київським. 16 жовтня 1559 року в привілеї було підкреслено, що Григорій Ходкевич «скрізь і завжди з притаманною йому порядністю, блискуче, хоробро, шляхетно, мужньо й твердо, завсіди боронячи й відстоюючи, <...> чинамих утрат зазнаючи, і свого життя не шкодуючи», покладені на нього обов'язки виконував, а тому переводиться з посади київського воеводи на місце троцького каштеляна, як засвідчено, бо бажано, «щоби він був поруч володаря, аби уможливити таким чином розв'язання поставлених у державі вельми поважних питань».

Кар'єрне зростання майбутнього воєначальника прискорила суперечка Литви з Московією через Лівонію. З весни по осінь 1561 року Григорій із ратниками перебував у Лівонії: укріплював замки і зміцнював оборону перед можливими нападами московитів. Цєю акцією керували обидва Радзивіли, тож Григорій був лише виконавцем їхніх наказів.

Улітку 1561 року Григорій брав участь в успішній для литовського війська військовій операції, яку очолював Микола Радзивіл Рудий: у Лівонії було відбито в московитів захоплений ними раніше замок Торства. Після цієї перемоги 20 листопада 1561 року особливим привілеєм Григорій був призначений польним гетьманом королівського двору. В указі наголошувалося, що, будучи київським воеводою, він самовіддано й бездоганно боронив околиці країни, своїм коштом і не шкодуючи зусиль служив у Лівонії, а тому «може й допомогти цій гетьманській уряд обійняти та справляти його повною мірою, так само як і його предки, коли були гетьманами королівського двору...».

Обов'язки гетьмана, які Григорій виконував протягом п'яти років – з 1561 по 1565 рр., – передбачали активну військову діяльність як у Лівонії, так і на східному сміжжі держави з Московією. Бувши не лише практиком, але й неабияким теоретиком, Григорій Ходкевич мав нагоду продемонструвати свої знання військової справи: уже в 1562 та 1566 роках у Лівонії з'явилися військові статuti та окремі статті до них гетьмана. Серед них варто згадати військовий статут 1562 року, що складався з 23 статей, із яких 15 було присвячено надзвичайно важливій темі оборони замків. Статті відзначаються оригінальністю і ніяк не пов'язані з польськими військовими статутами (Тарновського й Збжидовського), виданими в 1557-1561 рр., хоча у певній частині статей «можна вбачити польський вплив». Військові статuti, писані гетьманами, стали важливим джерелом тогочасного права, близьким теперішнім дисциплінарним статутам, працям античних і сучасних авторів. На розвиток військового мистецтва в Литві певний вплив мала військова наука Московії та країн Західної Європи, зокрема німецька, адже на той час стосунки магнатів ВКЛ з пруським герцогом Альбрехтом, відомим фахівцем у військовій справі, були досить тісні. Альбрехт видав студії з воєнної тактики, які у 1561 році були перекладені польською мовою. Григорій Ходкевич у цей час інтенсивно спілкувався з пруським герцогом, безпосередньо від нього отримуючи необхідні поради щодо воєнної тактики.

В березні 1562 року було порушено мирну угоду з Московією, тож ситуація в країні змінилася. Потрібно було знову збирати гроші та мобілізувати сили для можливої війни. У цей період литовське військо зазнавало багато труднощів. До того ж 30 грудня відновилися бойові дії на московському фронті, тож події розгорталися в неприємному для Литви напрямку. 15 лютого 1563 року війська Івана IV зайняли Полоцьк.

Необхідно було негайно домовлятися з Московією. Коротке перемир'я тривало недовго, і вже наприкінці року знову розгорнулися активні бойові дії на московському фронті. У напрямку Вільна вирушили два московських війська, кожне з яких мало по 24-30 тисяч вояків: одне – з Полоцька, очолюване Петром Шуйським, інше – з Вязьми, яким керував князь Петро Серебрін. Обидва війська мали намір об'єднатися під Оршею й далі спільно рушати на Мінськ, Новгородок і Візьню. За таких загрозливих обставин литовське військо, очолюване великим литовським гетьманом Миколою Радзивілом Рудим і гетьманом Григорієм Ходкевичем, діяло рішуче.

Литовські полководці вирішили не дати можливості московитам з'єднатися та наважилися зненацька заскочити військо Петра Шуйського на річці Улі, що на північ від Чашників. Литвинам удалося ввести в сману передовий полк супротивника і завдати йому несподіваного удару кіннотою. 26 січня 1564 року Микола Радзивіл Рудий за підтримки Григорія Ходкевича, маючи близько 6 тисяч вояків, здобув визначну перемогу на річці Улі, яка суттєво змінила воєнну ситуацію на московському фронті. Поразка супротивника була очевидною: 9 тисяч загинули, утрачена велика кількість боєприпасів і продовольства.

Микола Радзивіл (Чорний).
Худ. Г. Фонтана і Д. Костас

Герб Радзивілів

Григорій Ходкевич.
Ксилографія XIX ст.

Сторінка трактату «Сім героїв з роду Ходкевичів...», виданого у Вільно (XVII ст.)

Роман Сангушко.
Худ. М. Банчареллі

Про здобуту перемогу та захоплення в полон московитів князь Григорій Ходкевич, не приховуючи своєї радості, писав 29 січня 1564 року земському старбурнику Габрієлю Тарлу.

Воєнні заслуги Ходкевича були описані у тогочасній літературі. В одному з найвідоміших творів Яна Мілія «Божа подяка імператору Жигмонтові Августу» (1565 рік) чимала увага приділена Григорієві Ходкевичу, якого названо героєм Ульської битви – мовляв, саме йому належить слава «великого переможця». Слід зазначити, що у цій битві воляки, надихнуті завзяттями Григорія Ходкевича як полководця, виявили надзвичайну хоробрість. Та сама віршована поема услужила й «лист Григорія Ходкевича до синів», у якому просто і ясно розповідається про «щасливу перемогу над московитами». Було згадано й Юрія Ходкевича, брата Григорія, і Григора Воловича, які вирушили з дипломатичною місією до Москви домовлятися про мир, «щоби більше християнської крові не проливати». «Листи» доповнюють три елегії: одна присвячена Юрієві Ходкевичу, що як посланець відбуд до Москви, друга – жмудському старості Яну Еронімові Ходкевичу, і третя – зятєві Григорія Ходкевича Філонової Кліті, «войовничому та славетному шляхтичу, що привів на битву 3000 вершників».

У 1564 році, після успіху воєнної кампанії на Улі, Григорій був призначений віленським каштеляном, а з 1566 року – великим гетьманом. Він був другим державним діячем у країні й першим у роду Ходкевичів, який у ті часи обіймав такі високі посади. В усіх актах ВКЛ, що їх затверджувала Панська рада, Григорій зазначається під другим номером.

Перебуваючи на посаді великого гетьмана князівства, він керував обороною країни. За його наказом у стратегічних місцях було зведено нові укріплені замки, він також надавав багато корисних порад у військових питаннях.

Великий гетьман Григорій Ходкевич також керував переписом литовського війська, який почався 26 червня 1567 року в Красному Селі (нині Росія) й тривав до 7 січня 1568 року. Вершників записував помічник великого гетьмана Степан Якимович, реєстр Жмудської землі впорядковував Григорій Теодор Борейша, помічник жмудського старости Яна Ероніма. Ця акція мала на меті перевірку кількості та могутності литовського війська. У 1567 році за даними військового перепису Григорій Ходкевич з усіх своїх земель зібрав 307 вершників і 200 піхотинців, і ще 100 вершників спорядив як гетьман власним коштом.

Військові фахівці надзвичайно багато уваги приділяли Ульській облозі та здобутій у ній перемозі, до якої великою мірою долучився Григорій Ходкевич. Литвинам лише в серпні 1568 року вдалося відібрати фортецю, яку на литовських теренах збудували московити. З численного листування Григорія Ходкевича зі своїм зятєм Романом Сангушком у 1566–1568 рр. з'ясовується, що мудрі настанови гетьмана були вельми важливими для досягнення перемоги над оборонцями Ульської фортеці. У листах Григорій Ходкевич давав поради, як краще зміцнити та відстояти захоплену твердиню. Великий гетьман литовський часто радив й іншим урядникам ВКЛ, як ліпше захистити литовське порубіжжя за Московією.

Магнати ВКЛ, що брали участь у воєнних виправах, звичайно власним коштом мусили покривати більшу частину військових витратів, найчастіше закладаючи свої маєтки. У такому становищі опинилися й Ходкевичі – їм довелося витратити чимало власних коштів у Лівонії, а також під час війни з Московією.

Інцидент представник цього покоління – Юрій Ходкевич – не така яскрава особистість, проте й він прославився як державний діяч ВКЛ: з двірського урядника піднісся до троцького каштеляна. У акті про призначення його на це місце від 23 березня 1566 року позитивно оцінюється служба Юрія як крайнього ВКЛ та більського старости, і, що важливо, його «сміливість і самопожертва» у якості посланця до Москви. Особливо видатні заслуги були у Юрія на дипломатичній ниві: йому було довірено вирішувати питання східної політики. В історіографії добре відома посольська місія до Москви навесні 1566 року, очолювана Юрієм Ходкевичем. Про статус цього посольства можна судити по численному пошті, який налічував 906 чоловік і 1206 коней. 28 березня 1566 року було оголошено про необхідність забезпечити посланців, що вирушають до Москви, провізією, а саме: дати кожному по 5 баранів, 15 курей, 50 буханців хліба, солі, збіжжя й інших харчів за потреби, а також по 3 барильця меду, по 4 – пива, по 10 бочок вісків і 10 возів сіна.

Делегация Юрія Ходкевича 9 червня 1566 року в одному з палаців у Кремлі приймав сам цар. Свідчать, що перемови були досить непрості, бо московська сторона висунула надмірні вимоги: ще з 1563—1564 рр. цар заявляв територіальні претензії на Київ, Поділля, Волинь, «Білу та Червону Русь», тепер туди ж долучили й Підляшшя. На це Юрій Ходкевич відрагував спокійно і, прийшовши служити «добрих справ», попросив дозволу подумати. Допоки велися перемови в Москві, московити якомога швидше будували фортеці (Ула й Сокил) у Полоцькій землі. Тож литовська делегация виграла небагато часу, взявши обіцянку з Івана IV до початку січня 1567 року направити своїх посланців для переговорів «щодо тих речей, які володарі не поділили».

У перемови по Люблінській унії Юрій рішуче виступав проти умов злуки, що їх висували поляки.

Засновник шкловської та миської (біховської) гілки Еронім Ходкевич, дід Яна Кароля Ходкевича, також був визначним державним діячем ВКЛ. За часів правління Сигізмунда Августа він став троцьким і віленським каштеляном, а у 1545 році — жмудським старостою. Замолоду він навчався при дворі пруського герцога Альбрехта, а пізніше студіював в університетах Німеччини.

Ціком імовірно, що Еронім — нове хресне ім'я Івана, який зник з історичної арени, вихрестившись на католика. Він був першим представником роду, що перейшов у католицтво і побрався з Анною Шеметою зі Жмуди (Жемайтиї). У 1555 році з дипломатичною місією він відбув до папи Павла IV та імператора Священної Римської імперії Карла V. Від нього ж отримав титул графа шкловського й миського, а також герб. Тож цілком можливо, що гриф із мечем на гербі цієї гілки Ходкевичів з'явився у другій половині XVI ст. У 1553 році, після поширення реформаторських ідей, Еронім Ходкевич переходить з католицтва в євангельсько-лютеранське віросповідання, активно спілкуючись з герцогом Пруссії Альбрехтом. У Лівонській війні Еронім проявив себе сміливим полководцем. Так, під час одного з боїв у 1560 році військо, яке він очолював, відкинуло московське військо.

Еронім мав лише одного нащадка чоловічої статі. Його спадкоємцем і продовжувачем роду став єдиний син Ян, чия особистість привертає особливу увагу істориків. Цей Ходкевич також мав трьох синів: Яна Кароля, Олександра та Яроша. Останній, за спогадами Т. Євляшовського, помер 1575 року в Ляховичах (нині Білорусь), «маючи лише п'ятнадцять років і вже в цьому юному віці будучи надзвичайно велемудрим і тямовитим». Інші двоє синів продовжували гілку графів шкловських і миських аж до третього десятиліття XVII ст., але пізніше вона зникає після виродження чоловічої лінії.

Яна Ероніма Ходкевича, батька Яна Кароля, потрібно розглядати як політичного лідера і генія дипломатії. Це був надзвичайно обізнаний і прославлений державний і військовий діяч ВКЛ, що піднісся до віленського каштеляна, великого маршала та адміністратора Лівонії. У серпні 1566 року йому була надана світська влада в Ризькому єпископстві, а вже у жовтні місяці він обіймає місце адміністратора Лівонії й одразу призначається головнокомандувачем Лівонського війська.

Як управитель цього регіону він мав право призначати старост і суддів, вирішувати справи на правах апеляційної інстанції, очолювати військо, наглядали за замками та їх обороною, збирати військо на війну, стягати мито, збирати податки на воєнні витрати, закладати міста, ордувати за станом укріплень та засвідчувати законність володіння майном. Разом із тим управитель був зобов'язаний дбати про оборону Риги та відстоювати цю ж приналежність Лівонії до Литви. Саме цю ідею прилучення Лівонії до Литовського князівства, яку вперше висунув Микола Радзивілл Чорний, повною мірою втілює у життя Ян Еронім Ходкевич. 26 грудня 1566 року на сеймі в Городні прилучує Завданських земель до ВКЛ було підтверджено. У 1567 році Ян Еронім Ходкевич отримав відзнаку, надану йому Сигізмундом Августом, у якій зазначалося, що він, будучи посланцем у Лівонії, «добре послужив володареві й <...>нашій державі, Великому князівству Литовському, не шкодуючи себе самого й свого добра <...>, а так само слухавши й розумніми діями своїми ту Лівонську землю до нашої держави Великому князівству Литовському привів і долучив <...>». Напевно тому Сигізмунд Август, намагаючись гідно оцінити заслуги Яна Ероніма Ходкевича та прагнувши увічнити пам'ять про нього, а разом з тим і про себе, на сеймі 10 червня 1568 року надав йому графський титул і затвердив новий герб Лівонії, вже долученої до ВКЛ, — «Гриф».

Еронім Ходкевич
(дід Яна Кароля Ходкевича).
Невід. худ. XVI ст.

Карта Лівонії кінця XVI ст.
А. Ортеліус (Theatrum Orbis Terrarum)

Герб Ходкевичів з «Грифом»

З цього питання в працях істориків знаходимо чимало розбіжностей. Так, А. Коєлович-Віок стверджував, що 1555 року Єронім Ходкевич разом із графським титулом одержав і герб, який у 1566 році став гербом прилучених до ВКЛ Задвінських земель. Цю думку підтверджують і давні геральдики. Проте її заперечує Станіслав Казимир Коссаковський, що віднайшов привілей 1568 року Сигізмунда Августа, у якому, за словами автора, жодного слова про титул, отриманий Яном Єронімом. Цей факт свідчить про те, що Сигізмунд Август, вступивши у права імператора, відокремлюється від наданих ним раніше титулів і гербів. Мовляв, наданий ним Янові Єроніму привілей не є імператорським. Власне, саме існування такого привілею, а особливо реальність титулу, не викликають сумнівів, проте з гербом ситуація інша. Тож, згідно привілею 1568 року, який заперечує саме цей герб, логічно було б заперечувати й титул Єроніма Ходкевича. Чому така невідповідність?

Маючи сумнів у тому, що Єронім Ходкевич разом із титулом одержав і герб «Гриф», доречно висунути питання: як Лівонія 1566 року могла отримати такий герб? Згадаймо, що на той час це вже була нова політична одиниця, законодавчо прилучена до Литви, маючи у її складі певну автономію. Саме тому в угоді 1566 року про приєднання до Литви була й обіцянка надати Лівонії герб. Ясна річ, що геральдичні відношення повинні мати реальне підґрунтя, тож імператорський «Гриф», що його Ян Єронім успадкував од батька, став гербом Задвінського герцогства (Інфлянтського князівства). А через два роки, 10 червня 1568 року, у своєму привілеї Сигізмунд Август, бажаючи підкреслити свої суверенні права, надав графський титул і герб із Грифом як суверен. І це не змінює походження цього герба.

Обстоюючи самостійність ВКЛ перед польським політичним тиском, батько Яна Кароля проявив дипломатичний хист у переговорах по Люблінській унії – на їх завершальному етапі він очолив делегацію литвинів і, будучи співатором проекту Люблінської унії, у важких переговорах з поляками зумів відстояти важливі для Литви вимоги: зберегти державну самостійність Великого князівства, залишивши чинною литовську печатку.

Люблінська унія достатньо вивчена й висвітлена істориками. Докладно розглянуто щоденник сейму, у якому представлено перебіг перемов, дебати, що точилися навколо унії, оцінено її значення для Литви й Польщі. Взагалі, більшість істориків дійсними захисниками державності вважають віленського воєводу й канцлера Миколу Радзивіла Рудого та його прибічників, які в переговорах з поляками зайняли безкомпромісну позицію. А от позиція Ходкевичів стосовно унії розцінюється як двозначна. Щоправда, скорботні промови Яна Єроніма щодо литовських прав на останньому етапі перемов ніби реабілітували його як захисника державності, однак це вже було не важливо.

Рига у XVII ст.
Худ. Й. Бротце. 1650 р.

Роль Ходкевичів у переговорах по унії була неоднозначною. Скажімо, відлюдкуватий і замкнений у собі Юрій настільки зажурився через Люблінську унію, що від цього смутку помер.

Войовничий Григорій Ходкевич, який на той час був віленським каштеляном і великим гетьманом князівства, начебто не належав до активних учасників Люблінської унії. Проте наскільки різниці його позиція від позиції несамого Миколи Радзивіла Рудого, коли поляки зажадали присяги від магнатів Підляшшя й Волині, вже приєднаних до Корони! Як відомо, за умовами Люблінської унії Сигізмунд Август долучив до Польщі аж чотири воєводства, землевласники яких мали присягнути Короні. Тим, що цього не зробив, загрожувало позбавлення посад і навіть втрата маєтків.

З цього погляду Григорій Ходкевич мав особливий статус – він Польщі не присягнув, проте й не втратив своєї влади, яку мав на Підляшші. Його маєток у Хороші був своєрідним анклавом на теренах, що відійшли до Польщі. Не відомо, чи присягав Григорій як власник земель на Волині. Якщо ні, тоді маєтки Княгинина й Муровиці, а особливо його дідизна – замок в Берегах – мали б також уважатися анклавом. Тож, це дає нам підстави стверджувати, що Григорія Ходкевича можна вважати патріотом ВКЛ. Інакше кажучи, треба зважати на те, що на Волині та Підляшші у цієї родини були спадкові, а не отримані у власність маєтки, тому Ходкевичі, мабуть, «дозволили собі» не присягати.

Важлива роль у перемових щодо Люблінської унії належала батькові Яна Кароля – Янові Єроніму, який довів, що він є моральний лідер не лише своєї родини, а й усієї Литви. Литовський історик, академік Едвардас Гудавічюс, який перший звернув увагу на дипломатичну мудрість Яна Єроніма, зазначає, що він не менше за «патріотичного» Микола Радзивіла Рудого перешкоджував (і таки завдав) польським загарбникам, пропонуючи іншу, рівноправну, модель унії.

У першому раунді перемов по Люблінській унії делегацію очолював Микола Радзивіл Чорний, згодом – Микола Радзивіл Рудий, коли литовська делегація покинула сейм, на другому етапі очільником делегації став Ян Єронім Ходкевич. На першій стадії переговорів він досить влучно доповнював Миколу Радзивіла Рудого: інколи гострим словом, а інколи винятковою історичною ерудицією.

Одначе найбільше Ян Єронім відзначився у другому раунді перемов. Історики зазвичай дотримуються тієї точки зору, що цей етап переговорів нічого не вирішував, і, мовляв, Янові Єроніму Ходкевичу тільки й залишалося, що жалітися. Але Едвардас Гудавічюс висвітлює драматичну ситуацію, що склалася під час цих перемов, яка спричинила від'їзд литовської делегації з Любліна. Передовсім сам процес приєднання до Корони Підляського, Волинського, Київського та Брацлавського воєводств був досить жорстким, адже литовські урядники змушені були присягати на вірність Польській короні. Гудавічюс звертає увагу, що за тих умов, що склалися, Литва вочевидь опинялася на межі громадянської війни зі своїм володарем Сигізмундом Августом, якого підтримувала Польща. Проте, зважаючи на загрозу Московії, залишався один-єдиний шлях – домовитися. Отут і засяяв дипломатичний талант Яна Єроніма, батька майбутнього полководця. Він чудово усвідомлював наслідки прилучення Литви до Польщі, тому й опирався тому найпростішому вирішенню проблеми, що його обрав Сигізмунд Август, а саме: якщо Литва не в змозі захищатися самотужки від Московії, залишається прилучити її до Польщі. Таке рішення правителя не залишало місця литовській державності.

Едвардас Гудавічюс, стверджує, що делегація 20 березня 1569 року, керована Яном Єронімом Ходкевичем мала відповідальність перед усім литовським суспільством і особисто перед Миколою Радзивілом Рудим, і її моральний очільник – Ян Єронім Ходкевич, досяг мети іншими, ніж Радзивіл, засобами. Слід зазначити, що ця делегація домоглася головного – почався новий раунд люблінських перемов.

На думку Гудавічюса, перебіг переговорів виявив дипломатичне вміння і гнучкість Яна Єроніма, що разом з твердою позицією і готовністю домовитися допомогли йому дістати успіху. Ян Єронім Ходкевич мав на перемових образ поступливого литовського представника, узгодивши таку свою поведінку з Миколою Радзивілом Рудим. Він посилався на акт 1501 року великого князя литовського Олександра, вдало протиставляючи цей документ його однобічній реалізації.

На останньому й завершальному раунді переговорів, що відбувався 9 червня, він промовляв: «Не розумію, чому король, присягнувши, не може дотримуватися польських і литовських законів, коли цей параграф є у Олександровому привілеї, чому не може бути двох печаток і сейму, який би міняв місце свого збору». І ще раз наголошував: «Не можемо погодитися, що новий король, затверджуючи наші права, не скріпив би їх нашою печаткою... Ви залишаєте нам посади, тож залиште й литовську печатку».

На перемових дипломат відстоював й інші вимоги, спираючись на Олександрів привілеї і підкреслюючи його значення. Полемізуючи з поляками, він протиставляв цей привілеї однобічному виконавчому акту приєднання Литви до Польщі. Тож в представленому поляками остаточному проєкті литвини вже отримали нібито й несуттєву, проте важливу поступку, яка дозволяла збереження найважливіших посад. Це давало можливість литвинам говорити про державний суверенітет, і виходячи з того литвини вже могли вимагати дві печатки, що б означало існування двох держав, хоча й «однієї плоти».

Люблінська унія.
Худ. Я. Матейко. 1869 р.

Герб Речі Посполитої 1569 р.

Карта Вiьни 1576 р.

Костел у Кретинізі 1610 р.

Піклуючись про свою державу, на перемогах Ходкевич вдало скористався суперечками серед поляків та надмірною зосередженістю їх на деталях. Тому цілком обгрунтовано був названий «майстром полемічної логіки». Його інтелект, дипломатія й відданість державі дуже яскраво відбилися в його промові: «Немає слів, щоб виявити наш біль, адже ми як і добрі сини записягали перед нашою Батьківщиною належно дбати про її добробут настільки нам вистачить сил. Та Ваша Королівська Величність і всі, хто тут зібрався, можуть засвідчити, що нашу Вітчизну, яку досі своєю кров'ю та життями ми зберігали цілісною, боронили, як могли, але були не в змозі довести цю справу до кінця — завалили перешкоди, доля та час».

Отже, Ян Еронім Ходкевич глибоко розумів литовську політичну ситуацію й розмірковував, як найкраще вийти з цього важкого становища. І вирішив, що ліпше віддати частину Польщі, ніж усе Московії.

Здавалося б, ніхто не заважав подальшій діяльності Ходкевича та зростанню його кар'єри. Проте восени 1572 року помирає віленський каштелян і великий гетьман князівства Григорій, що формально був головою родини.

На той час як Юрієві, так і Григорієві сини були ще замолоді. Тож можемо стверджувати, що після смерті Григорія, а потім і Юрія рід Ходкевичів занепадає. І все-таки період з 1566 по 1572 роки залишається досить значущим у 150-річній історії роду Ходкевичів.

Як ми вже згадували, три представники цієї родини — Юрій, Григорій і Ян Еронім — яскраво сяяли на політичному обрії, обіймаючи три найвищі посади в першій «п'ятірці» Панської ради, займаючи фактично друге місце як з точки зору політичного впливу, так і з погляду власності. Вони кинули виклик могутнім Радзивілам, одержавши графські титули. За часи своєї діяльності Ходкевичі створили в Заблудові друкарню. Після хвилі Реформації шкловська й миська гілки твердо трималися лютеранства.

Залишившись єдиним головою родини, Ян Еронім Ходкевич, батько Яна Кароля, продовжив свою політичну діяльність у перший період міжваддя, потім — з новим королем Генріхом Валуа, і пізніше — у добу другого міжваддя, перед приходом до влади Степана Баторія. У той час на політичній орбіті оберталися два лідери з Радзивілів — Микола Радзивіл Рудий та Микола Христофор Радзивіл на прізвисько Сирітка.

ВОЛОДІННЯ ХОДКЕВИЧІВ

Володіння родини Ходкевичів охоплювали чималу частину теренів Великого князівства Литовського: із заходу на схід — окремі руські землі від Супрасля до Дніпра, та з півночі на південь — землі від Жмуди до Волині на Україні. На початку XVI ст. володіння засновника роду Олександра Ходкевича (прадда Я. К. Ходкевича) були успадковані раніше. Усі вони, за винятком Миші (яка могла належати ще Ходко Юрієвичу) та Берегів на Волині (які придбав воевода Іван Ходкевич), знаходилися поблизу Супрасля (Супрась, Заблудів, Хорощ). Основні маєтки родини Ходкевичів були на теренах сучасної Білорусі — Бихов, Берестовиця, Миша, Ляховичі, Шклов, а також Польщі — Супрасль, Дойлди, Заблудів, Хорощ. За військовим переписом 1528 року, Олександр Ходкевич посідав одинадцять місць серед найбагатших магнатів ВКЛ. Він володів 3216 дворами й до війська виряджав 201 вершника.

Володіння Ходкевичів найбільше розрослися за часів Сигізмунда Августа. Три Олександрові сини поділили батьківське нерухоме майно. Еронім Ходкевич, дід Я. К. Ходкевича, перший серед членів родини розширив свої володіння до Жмуди — у його власність перейшли Шаукенай і Лидуенай у центральній Жмуді, деякі землі Відукезьської волості, також Кретинга, Шкуди (зараз Скуодас), Пінталішки, Трусте в західній частині Жмуди та невеличкі маєтки в Гондінгському повіті.

Після отримання спадщини розширили свої володіння Григорій та Юрій. Перший, успадкувавши основні маєтки родини (Супрасль, Заблудів, Хорощ), придбав Писки й Малу Берестовицю, на Волині (на теренах України) поблизу дізидни — мвєток у Берегах, Книгинич та Муровицю, а над Дніпром — володіння

в Новому Бихові та Дубосні. Юрій, успадкувавши частину маєтків родинного гнізда в Городенському повіті (Велику Берестовицю, Росе, Тростяницю), придбав Довгинове й Ситці в Ошмянському повіті.

Способи формування й збільшення латифундій Ходкевичів були загальноприйнятими: успадкування, різноманітні дарунки, оформування володарів маєтків, купівля й одруження, коли нерухоме майно отримували як жінчину, «внесену», частку.

Спираючись на дані військового перепису 1567 року, можна стверджувати, що родина Ходкевичів за своїм багатством була другою в ВКЛ, поступаючись силою свого майна тільки могутнім Радзивілам, що виряджали до війська 939 комонних і 550 піших, у той час як Ходкевичі – 709 комонних і 452 піших. Тут варто зазначити ще одну цікаву річ: у військовому перепису 1567 року задується Софія Ходкевич, сестра Єроніма, Григорія та Юрія, яка зі своїх маєтків – Городища, Єліно, Железниця, Бітена, невеличкого маєтку в Слоніміському повіті, а також з Моловуду й Острави (у Віленському повіті) – вирядила 73 вершники та 32 піших. Якщо її власність долучити до сукупного майна родини Ходкевичів, інше багатство збільшилося б до 782 комонних і 484 піших, проте й у цьому разі Ходкевичам не вдалося б обійти Радзивілів.

Засновник шкловської й миської гілки Єронім Ходкевич з погляду віросповідання та географії був найбільш віддалений від родинного гнізда. Він і його син Ян Єронім закріпилися в центрі та на сході ВКЛ. Успадкувавши Бихов і Мишу, неподалік неї здобув Ляховичі й Бітену, над Дніпром – Шклов і Копісь, а ще у тому ж напрямку – Глушку й Дорогусь.

П'ЯВА ЯНА КАРОЛЯ ХОДКЕВИЧА НА АРЕНІ СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

У 1590 році Ян Кароль повернувся на батьківщину. Його навчання за кордоном родині Ходкевичів коштувало чимало. Піднятися на ноги Янові Кароль та Олександрові допомогли родичі Єронім і Юрій. Уже за два роки Ян Кароль у світі Сигізмунда Вази був присутній на церемонії його шлюбу з Анною Габсбурзькою. Його поважний почет вирізнявся з-поміж інших вишकोлом і озброєнням.

23 липня 1593 року Ян Кароль Ходкевич бере шлюб із Софією Мелецькою, донькою подільського воеводи Миколи Мелецького та його дружини Єлизавети Радзивілів. Наречена була дуже заможна – у посаг вона отримала третю частину Мельця, Красників, Тимковичів, а Ян Кароль видав кругленьку суму – 100 тисяч золотих, із биховських і кретинських маєтків (для порівняння, на початку XVII ст. пива у середньому коштувало 1–2 золотих, вино – 1,5 золотого, хутро – 2–3 золотих). Софія народила йому сина Єроніма, який, маючи неповних 16 років, помер 2 липня 1613 року, і дочку Анну, що у 1620 році вийшла заміж за литовського маршалка Станіслава Сапегу.

Шлюб Яна Кароля був щасливий, про що свідчать його листи до дружини, у яких він звертається до неї лагідними й пестливими словами: «наймілша Зосенько, єдина кохана душа» або «вітка моя сердечна». Жінка йому відповідала тим самим. Усе життя Софія залишалася його вірною подругою та сподвижницею, разом із гетьманом наглядаючи за маєтками й опікуючись усіма господарськими справами. Ян Кароль Ходкевич був відданий родині, прив'язаний до дружини і дітей, турботливий і ніжний батько.

Невдовзі Ян Кароль Ходкевич виявив неабияке завзяття та наполегливість, вирішуючи приватні родинні справи. У 1599 році між Ходкевичами і Радзивілами виникла суперечка щодо маєтку в Копісі біля Орші. Цей родинний конфлікт поглибився через незгоду щодо руки слуцької князівни Софії Омельківни: опіка над малолітньою Софією після смерті її батька була покладена на жодифського старосту Юрія Ходкевича, який у 1594 році підписав угоду з Христофором (Криштофом) Радзивілом на прізвище Перун, що по досягненні повноліття Софія Омельківна вийде заміж за гетьманового сина Януша Радзивіла. Після смерті Юрія Ходкевича угоду підтвердив його брат Єронім, віленський каштелян. Проте Ян Кароль Ходкевич та його брат Олександр вирішили не віддавати Софію Омельківну за Радзивіла, мотивуючи це тим, що молоді мають занадто близьку кровну спорідненість і для шлюбу це не годиться. Розв'язати конфлікт не змогло навіть роз'яснення та рішення короля та Вищого трибуналу ВКЛ, що наклали на Єроніма Ходкевича грошову пеню у 100 тис. золотих за недотримання угоди. Ходкевичі на штраф не зважали і з тим рішенням не погодилися. Тоді Радзивіли замірилися відібрати князівну силою. Вони стягнули до Вільна близько 6 тис. вояків та ще одержали підтримку великого гетьмана Яна Замойського й Острозьких. Лагодилася до збройного зіткнення й інша сторона – 4 лютого 1600 року Ян Кароль Ходкевич відбив до Вільна з 2200 вояками та 24 гарматами. Лише після тривалих перемов і втручання самого короля Сигізмунда Вази, а також жмудського єпископа Ходкевичі поступилися і Софія Омельківна побралася з Янушем, сином Христофора Радзивіла Перуна. Збройного конфлікту пощастило уникнути.

Софія Мелецька,
перша дружина Я. К. Ходкевича

Родинний герб Ходкевичів

Праведна Софія Юривна,
княжна Слуцька.

Ікона Святодухівського собору
у Мінську

МАЄТКИ Й ЗАМКИ ЯНА КАРОЛЯ ХОДКЕВИЧА. ФУНДАЦІЇ

18 травня 1592 року брати Ян Кароль і Олександр поділили маєтки згідно із заповітом Яна Єроніма Ходкевича. Янові Карольові відійшов биховський замок і волості з фільварками в Орському повіті, місто й замок Ляховичі з волостями та фільварками, місто Свіслоч і тамтешній маєток з волостями й фільварками у Вовковиському повіті, Гнезно з волостями й фільварками, Шкуди й маєток у Грусте з волостями в Жмудському старостві, маєток у Кретинзі в Жмудському старостві з волостями й фільварками, мурований палац у Вільні з усім його майном.

Олександр отримав Шкловський замок і саме місто з волостями, фільварками, містечками, селами й іншим добром в Орському повіті, Бобр у тому ж таки Орському повіті, місто Мишу й маєток з волостями й фільварками, селами й іншим майном в Новоградському повіті, маєток у Лідувенах поблизу Расяїнйай у Жмудському старостві з фільварками та волостями, маєток Гінтарішкес у Жмудському старостві з фільварками й волостями, дерев'яний палац біля замку у Вільні, замок і місто Копись із волостями, фільварками, селами й шляхтою, що там проживала. Таким розподілом майна Олександр був незадоволений, почувачись скривдженим, що стало однією з причин конфлікту між братами в майбутньому.

Найбільшим маєтком Яна Кароля Ходкевича був Бихов. Наприклад, у 1609 році з нього було одержано 43 тисяч золотих. Щоправда, не всі прибутки цього маєтку діставалися гетьманові – частина володіння належала братові Олександру і князям Острозьким, з якими Ян Кароль довгий час позивався.

У Бихові він побудував міські укріплення, а у 1609 році почав мурувати новий замок. Через десять років безперервного будівництва, яким керував інженер Гертюліан, Биховський замок став одним з найновіших і найміцніших прикордонних фортець у Речі Посполитій Обох Народів: його оточували рови, вал, міцні мури й оборонні башти. Хоча в Бихові з XVI ст. діяла ливарня гармат, нова тверджа була оснащена гарматами, привезеними з Кенігсберга. На них були відлиті герби Ходкевича. Декілька гармат Биховській фортеці подарував король Владислав Ваза. Облаштуванням фортеці після смерті Яна Кароля надалі опікувався зять гетьмана – великий маршалок князівства Ян Станіслав Сапега.

У другому десятилітті XVII ст. у Ляховичах Гродненського воєводства, у давній резиденції родини Я. К. Ходкевич збудував квадратну бастионну фортецю італійського типу, оточену земляними валами, оборонними баштами, оглядовими майданчиками та оснащена артилерією. Інженерними роботами при зведенні цього замку-фортеці керували Маковський і Гамус, а за здійсненням робіт наглядав Каменський та брат Яна Кароля Ходкевича – Олександр. У своїх листах до Яна Кароля про хід будівництва в 1618–1619 рр. Каменський писав: «Замок зводиться, башта недовзі біля костелу стане, тут, де старий дім, позаду насаплють вал над каналом, кам'яниця простягається вгору, зараз оцю штуку, на якій крокви стояли, черепицею накривають, а другу гонтом обшивають...»

Побудовою замку особисто опікувався й сам Ян Кароль Ходкевич. Як свідчать джерела, він послав до Кенігсберга двох своїх представників і довірених осіб – Якова Просицького та Веригу, щоб вони замовили архітектурне оздоблення й придбали необхідні для будівництва матеріали – каміння, вапно, черепицю. Вони також отримали завдання знайти й купити відповідного скандинавського пісковика для вимощення замкової долівки. У Кенігсберзі в майстерні каменяря й скульптора Ганса Доноглофа з нього було замовлено й віконні облямівки. Гармати для фортеці в Ляховичах було вилито в Тимковичах (тут діяла гарматна ливарня Я. Н. Ходкевича), але чотири гармати були одержані в подарунок від короля Володислава Вази. Ляховицька бастионна фортеця була однією з найміцніших у всій Речі Посполитій. Вона не дійшла до наших днів, припинивши своє існування ще в XIX ст. Бастионну фортецю Я. К. Ходкевич збирався звести й у Шклові, проте цей задум йому не вдалося узгодити зі своїм братом Олександром, власником міста. Ще один, трохи менший замок Я. К. Ходкевич збудував у Глуську Мінського воєводства.

Я. К. Ходкевич зводив не лише фортифікаційні споруди, він також зміцнював і закладав міста, муровав церкви й монастири на підвладних йому землях. Будучи жмудським староствою, він як ревний католик відстоював католицьку віру у цьому поморському краї, заборонивши передовсім жителям Кретинзької волості спілкуватися з протестантськими священиками. На початку XVII ст., після прискорення руху Контрреформації, склавши сприятливі умови для створення в Кретинзі католицької церкви. У 1602 році Я. К. Ходкевич на хрестинському сільському цвинтарі, що знаходився на правому березі річки Ахмяня, побудував перший дерев'яний костел; наглядати за ним, а також опікуватися духовним життям мешканців волості він довірив запрошеному ченцю-бернардину (представникум обсервантської гілки францисканців).

У період з 1605 по 1617 рр. на іншому боці річки Ахмяня Я. К. Ходкевич звів перший у Жмудській землі бернардинський монастир з новим мурованим костелом Благовіщення Пресвятої Діви Марії

Януш Радзівіл.
Худ. Ян ван дер Хейден

План замку Ходкевичів
у Ляховичах на гербі міста

та Святого Франциска. Стара церква стала слугувати за каплицю: у ній ставили домовини з померлими перед похованням на цвинтарі, відправляли служби за спочилими та інші літургійні обряди. Зведення костелу в Кретинзі розпочалося у 1610 році. Відповідно до побажань його засновника Яна Кароля Ходкевича розпис на камені виконав кравізький каменяр Каспар Оркон. По закінченні будівельних робіт у 1617 році всередині храму розпочали оздоблювальні роботи.

1609 року в Кретинзьких володіннях Я. К. Ходкевич заклав місто, яке назвав Карольштадт. У заснованому батьком Йоганесбергу (нині Скуодас, Литва) в 1614 році він збудував школу, а в тому ж році разом з дружиною, судучою князівною Софією Мелецькою, у Крожах (нині Крайяж, Литва) записав до єзуїтської колегії 7 сіл та змурував палац, який мав стати освітнім і культурним осередком Жмудського староства.

Уже 21 серпня 1618 року римський папа Павло V призначив костелу в Кретинзі десятилітній храмовий празник з відпустом, а по завершенні внутрішніх робіт 7 липня 1619 року жмудський єпископ Станіслав Кішка IV освятив його й дав назву Благовіщення Пресвятої Діви Марії й Святого Франциска. Тоді ж був освячений і вівтар, а навколо костелу почав діяти цвинтар. Імовірно, що того ж 1619 року було створено Кретинзьку парафію, хоча фактів на підтвердження цього припущення не існує. На той час вона охоплювала села Кретинзької волості, замок і місто Карольштадт (Кретингу). Напулюванням вірників опікувалися отці-бернардини.

Новозбудований монастирський костел був готичний, з одним нефом, з апсидою, що зі східного боку прилягала до монастирської галереї. Його фронтон прикрашала велична готична арка, а стіни підтримували контрфорси. Усередині було встановлено двоє хорів: мирянам було виділено великі хори над головним входом (бабинцець), а за великим олтарем поставили менші хори для ченців.

На великих хорах був пишно оздоблений орган, який Ян Кароль Ходкевич придбав у Кенігсберзі. Він мав 3 клавіатури з 36 голосами. Кажуть, що коли на ньому заграли вперше, тріснуло церковне склепіння. З того часу орган звучав тільки на великі свята, а в звичайні дні використовували орган на 6 голосів.

Я. К. Ходкевич зводив церкви і в інших своїх маєтках – скажімо, у Ляховичах для католиків (тут їх була меншість) він збудував парафіяльний костел.

Симпатії Яна Кароля Ходкевича до Кретинги підтверджує й те, що в костелі Благовіщення Пресвятої Діви Марії був створений поховальний склеп, що став родинним мавзолеєм. У ньому гетьман переполоховав свого молодшого сина Казимира Ходкевича, сестру – куршську князівну Христину Форенсбах, старшого сина Яна Ероніма Ходкевича та дружину Софію Мелецьку-Ходкевич. Це місце вічного спочинку він обрав і для себе. На жаль, його останню волю не було виконано.

В історичних книгах Кретинзького монастиря зазначено, що поруч з похованнями Ходкевичів у поховальних склепах були виділені й місця для ченців, патронів костелу й монастиря, добротичів, а також видатних громадян міста. Опинившись у Кретинзі, ченці-бернардини активно провадили місіонерську діяльність: одвідували парафіян, навчали їх християнству, пояснюючи їм істинні віри. Вони опікувалися парафіяльним притулком, а у 1610 році заснували парафіяльну школу, у якій дітей городян і мешканців волості наставляли у вірі та навчали основ писменності.

Серед ченців-бернардинів були й славетні проповідники. Літописці свідчать, що своїм красномовством у Великому князівстві Литовському прославився священик Андрій Грондський. 18 березня 1614 року в кретинзькій церкві він виголосив промову на похорону Яна Ероніма Хризостома, сина Яна Кароля Ходкевича, а також 4 липня 1619 року виголосив проповідь на похованні графині Софії Мелецької-Ходкевич. Ця проповідь згодом була надрукована в тисографії ченців-єзуїтів у Вільню.

У 1616 році в тимчасовому дерев'яному будинку класом граматики відкрився колегіум. Першим його учителем був Ян Кох, що прибув із колегії в Браунсберзі (нині Бранево, Польща). Як рівний католик він підтримував єзуїтів, відкриваючи для них школи та церкви в протестантських краях – у Дерпті (нині Тарту, Естонія) та Ризі.

Ян Кароль Ходкевич накопичив величезні багатства й чудово давав їм раду. Виходячи з численних фондаций, а також належних йому маєтків і резиденцій, внесок цього магната в будівництво архітектурних та мистецьких об'єктів мав бути значний. Я. К. Ходкевич утримував державні маєтності як у Литві, так і в Лівонії. З усіх своїх маєтків він, як і інші магнати у державі, одержував чималі прибутки, і передусім з різництва – вирощення та експорту зернових культур. Іншим джерелом прибутку було випалювання лісів та експорт попелу. Ще одним джерелом зиску Яна Кароля був видобуток руди й ковальський промисел. Останній був широко розвинений у Тижковичах.

Скуодас. Пам'ятний знак на честь заснування міста Йоганесберга

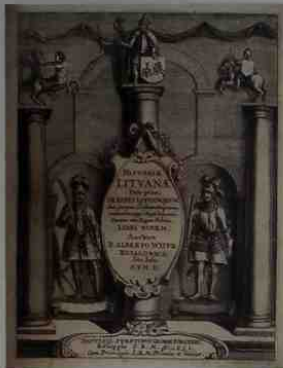

Будинок колишньої єзуїтської колегії у місті Крайяж

Деталь інтер'єру костелу в Кретинзі

Титулярна сторінка «Історії Литви...»
А. Віюк-Ковалевич. 1650 р.

Допрат у 1553 р.

Шолом і кірса XVII ст.
Литовський національний музей

Хоча Я. К. Ходкевич і був одним з найбагатших магнатів Речі Посполитої, проте все життя його гнітили борги. Судячи з його листування з управителями маєтків, він часто зазнавав матеріальних збитків і потрапляв у скруту. Не дивлячись на це, багато з власних прибутків гетьман офірував на військові потреби.

ВІЙСЬКОВА СЛУЖБА ЯНА КАРОЛЯ ХОДКЕВИЧА

З 1595 року Яна Кароля Ходкевича присвятив себе постійній військовій службі. Як учень і послідовник великого польського гетьмана Станіслава Жолкевського, а також Яна Замойського брав участь у битвах на Україні та у Молдавії: навесні 1596 року разом із князем Костянтином Вишневецьким – у своїй першій військовій експедиції, битві з козаками під Каневом, а на початку літа – в осаді козацького табору біля Лубен. У 1599 році польський король надав Ходкевичу у володіння Жмудське староство, після чого він став сенатором.

Друга військова виправа Яна Кароля Ходкевича була скерована на Молдавію. В одному з тогочасних джерел зазначалося, що «за Молдавської війни він супроти воеводи Миколи вів загін своїх найманих вершників. Коли без дозволу керівників [Ходкевич] успішно розбив супротивників. Він одначе за проявлену сміливість міг [потрапити] й до в'язниці, але [така] поведінка його була виправдана молодим віком і запальною вдачею, хоробрістю і керівництвом новими жовнірами в очнах [коронних] великого гетьмана заслужили повагу, тому сам гетьман своїм листом попікувався рекомендувати його королеві 1600 року». Найбільшою військовою славою Ян Кароль Ходкевич зажив у війнах зі шведами в Лівонії.

Династичний конфлікт Ваз у Швеції обернувся війною за Лівонію. Король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза домагався повернення шведського престолу. Ще наприкінці 1587 року, коли він став королем Польщі й великим литовським князем, Сигізмунд Ваза зажадав прилучити Естонію, яка належала Швеції, до Лівонії, що нею спільно володіли Литва та Польща. Однак тоді він цього не зробив. Бажаючи перетягти на свій бік шляхту Речі Посполитої, а також одержати ухвалу Сейму, він у 1600 році оголосив про прилучення до держави північної Естонії. Дядько Жигмонта Вазі, майбутній король Швеції (1604–1611 рр.) Карл IX у відповідь на це рішення того ж року вторгся в Лівонію, наблизившись до самих кордонів держави. Основний військовий і фінансовий тягар ліг на ВКЛ. На сеймах Речі Посполитої звичайно важко приймали постанови щодо фінансування війни, ВКЛ на конвокаціях обкладалося додатковими податками, від яких Польща ухилялася. Коштів увесь час бракувало, найняті вояки, не одержуючи платні, схилилися до дезертирства.

За таких умов великому литовському гетьманові Христофору Радзивілу Перунові вдалося відстояти лише Ригу та Даугавпігру. Просування шведів вдалося зупинити в польових боях. Христофор Радзивіл Перун і Ян Кароль Ходкевич з військом ВКЛ розбили шведів улітку 1601 року під Кокнесе (нім. Кокенгаузен). Шведи зазнали великих втрат: загинуло 2 тисячі вояків, згублено 12 стягів, а також втрачено різноманітну військову амуніцію. Литовські втрати були менші: близько 100 загинувих і 80 поранених. Литвини захопили 1800 шведських полонених і 11 гармат.

Це була четверта перемога Речі Посполитої над шведами. 1601 року литвинам на підмогу вирушив сам король з понад 14-тисячною польською армією, а головнокомандувачем війська було призначено великого польського гетьмана Яна Кароля Ходкевича. Йому вдалося відібрати у шведів більшість лівонських замків, однак прориву у війні він не досяг, і восени 1602 року польська армія відступила з Лівонії, тож у цій війні вона брала символічну участь.

Незадоволений польськими діями, великий гетьман Христофор Радзивіл Перун вирушив додому, і очільником литовської армії було призначено гетьмана Яна Кароля Ходкевича. Незабаром у військовому керівництві Речі Посполитої відбулися великі зміни: у жовтні 1602 року з посади командувача армії в Лівонії через старість і хвороби пішов Ян Замойський, а в листопаді 1603 року помер великий гетьман князівства Христофор Радзивіл Перун. Обороняти Лівонію залишилися тільки Янові Каролою Ходкевичу. Хоча його військо й було замале, проте у війні йому таланило. На фінансування війська він витратив чималу частку свого майна. Тяжовитого й турботливого командувача військо підтримувало, саме тому з такою малюю кількістю вояків Ян Кароль Ходкевич робив дива. 1604 року біля Пайде (Естонія) він здобув перемогу і захопив Допрат. Його військо було виснажене, голодне й не отримувало платні, однак свого вреначальника обожнювало.

У той час, на початку серпня 1605 року до Естонії з великою об'єднаною армією прибув король Швеції Карл IX. Він вирушив у напрямку Риги, відбиваючи по дорозі фортеці, захоплені раніше польським та литовським військом. Рухаючись з приблизно 140-тисячною армією, він 23 вересня оточив Ригу.

Маючи вихід до Балтійського моря, місто було важливим торговельним центром. Здобуття Риги дозволило б шведам контролювати балтійський порт і зменшило б міць Речі Посполитої.

Переїнявши у Христофора Радзивіла Перуна булаву великого гетьмана, Ян Кароль Ходкевич одразу не намагався заступити шлях шведським воякам. На думку історика Дейманта Карвеліса, у 1605 році Я. К. Ходкевич у замку в Біржі (нині Біржай, Литва), що належав Радзивілам, розмістив своє військо і звідси з трьома тисячами відібраних вояків вирушив на допомогу обложеним городянам.

Пильно відстежуючи пересування шведської армії, Я. К. Ходкевич перестрів її на світанку 27 вересня 1605 року в 13 км на південний схід від Риги, біля Кірхоляма (нині Саласпілс, Латвія). Велика армія шведів вирушила 26 вересня вночі й рано-вранці також досягла Саласпілса. Вишикуване в чотири ешелони військо, маючи 11 тисяч піхотинців, 3 тисячі козачих і 11 гармат, перед боєм було у вигіднішій позиції, вдало використовуючи ландшафт і ховаючись у річковій долині.

Військо Я. К. Ходкевича складало 3500-3800 вояків, серед яких 1300 піших, 2500 кавалеристів і 5 гармат. Окрім 200 гусарів із Польщі, інші підрозділи належали ВКЛ. Я. К. Ходкевич виклав у цій битві всі набуті ним знання й увесь свій талант, обравши таку стратегію бою, яка б дозволила зазнати найменших утрат і здобути славетну перемогу. Тож особливості природного середовища, переваги своєї армії та помилки супротивника було використано максимально.

Перед битвою Ян Кароль Ходкевич разом з вояками відстояв службу Божу і, підбадьоривши їх запальною промовою, намірився перемогти й урятувати Ригу або загинути з усім своїм військом. Полководець вишикував свою армію так, щоб спереду вона здавалася менш чисельною, ніж була насправді. Тож він поділив армію на три ешелони й займав таку позицію серед пагорбів, що шведи, наблизившись, не помітили війська й, вирішивши, що литвини втекли, вже загодилися в погоню, аж раптом опинилися перед табором. Ходкевич, намагаючись перемогти одним стрімким ударом, вирішив атакувати цілою армією. Полк правого крила, що складався з 700 гусарів, 4 рот піших (усього близько 1000 вояків), декількох гармат, а також трьох сотень гусарів під орудою Вінченца Вайни, очолював ротмістр Ян Петро Сапега, у полку лівого крила було 900 гусарів, якими керував Томаш Домброва; середнє крило, що змістилося в бік правого, очолював сам гетьман. Примітною ознакою гусарів були прикріплені до їхніх спин або сідел крила. Є декілька теорій, що пояснюють ці крила: перша – крила захищали гусарів від арканів супротивника, друга – коли кінь скакав, крила тріпотіли, і цей звук половав і лякав коней супротивника, третя – психологічна, адже, надіваючи хутро й крила, вояки мали вигляд непереможних міфічних істот.

Я. К. Ходкевич не мав військового резерву. Замість цього, щоб увести шведів в оману, на лісовій галявині були поставлені опудала, а за декілька кілометрів заховалися невеличкі загони, які мали з'являтися під час битви, аби шведи сприймали їх за прибулу підмогу. Сподіваючись взяти перевагу перед супротивником такою хитрістю, Ходкевич перший розпочав битву. Виславши кавалерію проти лівого флангу шведів, він вивів їх силою на рівнину, яка була вдалині місцем для бою. У той самий час ще 300 гусарів Ходкевича атакували шведську піхоту, розмістившись у центрі, аби шведи, атаковані кавалерією, не мали змоги перешикуватися і підтримати свій правий фланг. Після того, як шведська кавалерія почала відступати, великий гетьман наказав усім силам лівого крила й резервам атакувати праве шведське крило. У битві під Саласпілсом атака литовської кінноти стала важливим тактичним маневром, що спричинило сум'яття в лавах ворога і змусив шведів відступати.

Щойно шведи почали відходити, їхня піхота залишилася без захисту й мусила відбивати наступ з трьох сторін. Тоді Я. К. Ходкевич усіма своїми силами атакував супротивника і повністю його розбив. Шведи почали панічно тікати у напрямку Риги, частина їх намагалася переправитися через Даугаву на Курш.

Битва, що тривала близько трьох годин, завершилася повним розгромом шведів. Загинуло багато шведських генералів, зокрема й зять короля Швеції Карла IX, решта потрапили в неволю, сам Карл IX із залишками свого війська ледве встиг утекти на кораблі назад у Швецію. Я. К. Ходкевич захопив 60 прапорів, 11 гармат і декілька тисяч солдатів. Загинуло 6 тисяч шведів і лише близько 100 гетьманових вояків, ще 200 було поранено, також гусари втратили частину коней. Шведи були змушені припинити облогу Риги й відтягнути свої сили на північ. Военний досвід Я. К. Ходкевича, його мудрість і дипломатичність переможно оборонили Ригу, один з найважливіших лівонських портів та торговельних центрів.

Після перемоги під Саласпілсом і звільнення Риги Я. К. Ходкевич знову повернувся до Біржайського замку. З Біржів він послав лист шведському генералу Фрідріхові Йоханіу Мансфельду щодо обміну полоненими, захопленими в битві під Саласпілсом. У Біржайському замку він одержав королівський лист з Краківки: це була відповідь на звістку про здобуття перемогу.

Ян Кароль Ходкевич, воєвода
Вітовський, великий гетьман литовський.
Худ. А. Маурін. XIX ст.

Арбалет XVI - XVII ст.
Музей війни ім. Вітовта Великого
у Каунасі

Рушниці XVI - XVII ст.,
шомпол і конструкція замка рушниці

Кірхгольмська битва.

Худ. П.Снверс. Після 1619 р.

На картині зображена одна з найбільших битв польсько-шведської війни 1600 - 1611 рр., що закінчилася блискучою перемогою об'єднаних польсько-литовських сил під командуванням Я. К. Ходкевича.

У вирішальній атаці брали участь також запорозькі козаки.

Я. К. Ходкевич у битві під Саласпілсом (Кірхгольмом) 1605 р.

Пам'ятний знак на місці битви під Кірхгольмом 1605 р.

Акт дестронізації Сигізмунда III, підписаний представниками повсталого шляхти 24 червня 1607 р.

Задля відзначення перемоги в столиці ВКЛ Вільно було влаштовано великі урочистості: у місті збудовано зручну браму, оздоблену написами молоді з Віленського університету, що славили переможця і самого гетьмана Ходкевича. Цій перемозі була присвячена видана у Вільно поема «Карломакія, або битва Карлів» Лаврентія Боєра, у якій були такі рядки: «Нехай надовго зостанеться в пам'яті хоробрий герой Карл Ходкевич, який, сам наражаючись на небезпеку, нас захищав і честь батьківщини й добробут її більше за своє життя зберігав».

Саласпілська перемога прославила ім'я Яна Кароля Ходкевича в Європі та за її межами. Його вітали римський папа Павло V, імператор Священної Римської імперії Рудольф II, англійський король Яків I, а також і перський шах Аббас I Великий. У Фландрії були виткані килими із зображеннями битви під Саласпілсом. Гратувували гетьманові й давній приятель Петро Скарга, а також поети Христомом Говесський і Симон Шласський. У церквах вдячно молилися за нього.

Ця гучна перемога, однак, не змінила поглядів володаря та сейму на справу оборони держави – і надалі військо не підтримували фінансово. Ян Кароль Ходкевич мав опікуватися армією власноруч. Потепаючи від браку коштів, він продав свій срібний посуд, щоб мати змогу заплатити військовому їкню винагороду. Через відсутність достатнього фінансування скористався блискучою перемогою так і не вдалося. Хоча ослаблені шведи навесні 1606 року оголосили дворічне замирення, проте вже наступного року, скориставшись складним внутрішнім становищем Речі Посполитої, Карл IX одноосібно перервав перемир'я й знову почав наступ на Ригу.

Війна у Лівонії затягувалася. У цій війні Ян Кароль Ходкевич здобув ще одну перемогу, на цей раз на морі. Уночі з 28 лютого на 1 березня 1609 року гетьман зі своєю артилерією раптово напав на шведський флот і захопив важливий порт Пярну. Вертаючись назад, він довідався, що в порту Саласгріва стоїть шведська флотія, блокуючи Ризький порт. Здійснивши попередню розвідку, Я. К. Ходкевич зрозумів, що сміливим маневром можна здобути перемогу. У порті Пярну він захопив два торговельні шведські судна й декілька менших баркасів.

Залишивши дві сотні вояків охороняти місто, гетьман із захоплених у фортеці Пярну кораблів сформував флотилію, озброїв її гарматами, посадив на кораблі свою піхоту й вирушив морем у напрямку порту Саласгріва. На підступак до нього було підготовлено два підпальні кораблі (так звані смолоскипи), які в добу дерев'яних суден були дієвим засобом знищення ворожого флоту. Для втілення задуму найняли місцевих лівонських моряків, які скерували палаючі кораблі прямісінько на шерек шведських суден. Варта, що їх охороняла, не пілюючись про безпеку, послула... Два шведські кораблі було потоплено одразу, іншим пощастило прорватися до моря. Всі запаси порту Салсі і самої фортеці, включно зброєю й амуніцією, дісталися Ходкевичу.

Того самого року за підтримки своїх родичів і магнатів ВКЛ Ян Кароль зібрав 2 тисячі вояків і пішов війною проти переважачих у декілька разів шведів. Йому вдалося відсунути супротивника від Риги й дістатися Пярну. Тоді ж король Сигізмунд Ваза відкрив відомому воєначальникові план війни з Московією. Ходкевич його не схвалював, він не хотів воювати на два фронти, намагаючись одержати підтримку для вирішення лівонських справ. Однак король не хотів його слухати, навіть більше – частину армії він відтягнув з Лівонії, пославши її на Москву. 16 жовтня 1611 року Я. К. Ходкевич і управитель Тамлінна Андерс Ларсон підписали угоду про припинення бойових дій.

Я. К. ХОДКЕВИЧ І РОКОШ 1606–1609 РР.

Намагаючись подолати дедалі помітніший занепад держави й зміцнити свою владу, король Сигізмунд Ваза на скликаному 1606 року сеймі запропонував розглянути концепцію постійної оборони держави, себто сталу армію і незалежну від постанов сейму організацію державної скарбниці. Захисники прав і свобод шляхти в цій пропозиції вбачали загрозу абсолютизму. Засідання сейму й збори незадоволеною володарем шляхти відбувалися паралельно. Пристрасті розпалили й відкинута на сеймі католицькими єпископами конституція, яка регулювала питання релігійного миру в Речі Посполитій.

Зібрання проголосило конфедерацію, яка одержала на честь свого ватажка назву рокоша (бунту) Збєжидовського. У республіці формувалися три політичні угруповання. Прибічники володаря, так звані роялісти, домагалися для правителя міцної влади. Свободи й права шляхти боронили легітимісти, які співробітничали з королем. Учасники рокоша замірялися скинути з престолу Сигізмунда Вазу й обмежити королівську владу. Ватажки двох останніх угруповань, підтримуючи шляхту, стояли на захисті її інтересів, тобто, по суті, проголошували, що керувати державою повинні магнати.

У період рокоша (1606–1607 рр.) серед ватажків політичних угруповань були й магнати ВКЛ: з одного боку, королеві прибічники – рояліст Ян Кароль Ходкевич, а також належні до легітимістів Лев Сапега й Микола Христофор Радзивілл на прізвисько Сирітка, з іншого – бунтівний маршал Януш Радзивілл, який очолював повстанців проти короля Сигізмунда Вази шляхтичів.

На сеймах і зібраннях шляхти все ж таки переважали легітимісти. 23 серпня 1606 року на з'їзді литовської шляхти в Новоградку Я. К. Ходкевич засудив бунтівників Зебжидовського, вимагаючи збереження кордонів князівства, оборони Лівонії й відстоювання державних інтересів. Пропагандистська боротьба переросла в збройні сутички. Влітку 1607 року Я. К. Ходкевич, очолюючи праві крило війська короля Сигізмунда Вази, призвів до розгрому повстанців. Бунт тривав майже два роки.

Це була справжня громадянська війна, у значній мірі розпалена й через сімейні незгоди: Я. К. Ходкевич воював з Янушем Радзивілом, своїм особистим ворогом і недругом всієї родини Ходкевичів. Королівська армія розбила бунтівників біля Гузова. Повстання вичерпалося й бунтівники своєї мети не досягли, проте володар мусив відмовитися від плану впровадження у державі реформ. 1608 року Януш Радзивілл примирився з королем, а також Ходкевичами й іншими Радзивіллами. 1609 року було проголошено амністію.

Я. К. ХОДКЕВИЧ У ВІЙНІ З МОСКОВІЄЮ (1609–1618 РР.)

Придушення бунту, заворушення в Московії й небезпечний для Речі Посполитої альянс Росії та Швеції – усе це підштовхувало Сигізмунда Вазу у 1609 році розпочати війну з Московією. Наприкінці вересня його військо вторглося на московські терени й обложило Смоленськ. Після двох років тривалого спротиву, влітку 1611 року, Смоленськ було взято. У 1610 року біля Клушина військо, що його очолював польський гетьман Станіслав Жолкевський, розбило російську армію. 17 липня 1610 року царя Василя Шуйського було скинуто з престолу, частина російських бояр новим царем проголосила сина Сигізмунда Вази – Владислава.

Загони польської та литовської армії, очолювані Вінцентом Корвіном Госевським, вступили в Москву, закріпилися в Кремлі й почали володарювати від імені королевича Владислава Вази. Керуючись власними мотивами, Сигізмунд Ваза сам зажадав стати царем Московії. Москва його претензії не сподобалися, перемовини затягувалися. У цей час на початку 1611 року козаки з військових підрозділів Речі Посполитої спровокували повстання московитів, яке швидко набуло сили визвольного руху. У Москві почали формуватися збройні загони повстанців, дії яких жорстоко придушив гарнізон Госевського: було спалено передмістя Москви – Білий Город. Військо повстанців, очолюване Кузьмою Мініним і князем Дмитром Пожарським, об'єднавши сили, блокувало постачання польсько-литовському гарнізону продовольства та зброї. Становище було критичним.

Перервавши боротьбу зі шведами, Ян Кароль Ходкевич після довгої дискусії з королем восени 1611 року вирушив на підмогу оточеному в Кремлі польському й литовському гарнізону. Зібравши близько 2500 вояків, 12 жовтня вступив у боротьбу з московитами на підступах до їхньої столиці. Проте, зустрівши жорсткий спротив і будучи нездатним прорватися вглиб, він відступив у бік Дніпра. Навесні 1612 року, зібравши нові сили, Я. К. Ходкевич вдруге вирушив на Москву. За цей час повстанці збудували навколо Москви міцні укріплення, закрили всі в'їзди до міста й виставили потужну охорону. Ходкевичу кінче потрібно було силою прорватися до Кремля, де гарнізон Речі Посполитої очікував на підкріплення і продовольство.

1 вересня відбувся бій, який після семи годин завершився повною поразкою гетьманського війська. Повстанці стійко оборонялися із шанців і барикад, не дозволяючи супротивнику просунути вглиб міста. Після одноденного перелопачування, 3 вересня, Я. К. Ходкевич відновив наступ і за п'ять годин прорвався до Замоскворіччя, ведучи за собою три сотні піхотинців і декілька возів із запасами продовольства для кремлівського гарнізону. Проте гетьманові вояки були виснажені після боїв, і невдачі ініціативу перейняли резервні загони Дмитра Пожарського. Після їхніх несамовитих атак Ходкевич наказав своєму війську відступати. За два дні запеклих боїв гетьман утратив близько 500 вояків. У житті Ходкевича то була єдина битва, що закінчилася поразкою литовського війська. Ця невдача визначила подальшу долю гарнізону Речі Посполитої: не дочекавшись підкріплення і продовольства, він довго витримати не міг. У перший день листопада 1612 року московити витіснили польсько-литовське військо з Китай-города і заволоділи Кремлем.

«Сантомирський рокош».

Худ. невідомий. XVII ст.
Національний музей історії України.

Московський кремль XVII ст.

Худ. А. Васнецов. XIX ст.

Пам'ятник князю
Д. Пожарському
у Зарайську

Оборонні мур Смоленська.
Сучасне фото

Після виправи на Москву Я. К. Ходкевич відступив на північно-східні окраїни і з 1613 по 1615 рр. обороняв їх як головнокомандувач. Під час шістьох служб він отримав наказ звільнити обложений росіянами Смоленськ. У 1615 році, вирушивши зі своїм військом під Смоленськ, він весь час вів перемови з москвитами, таким чином виграючи час і збираючи сили. Однак після рішення сейму продовжувати війну з Москвою перемови припинилися.

У своєму листі королеві Сигізмунду Вазі Я. К. Ходкевич критикував його політику стосовно Москви, просячи для себе відставки з обов'язків командувача армії на сході: «Служив я вельми старанно Великому князівству й Речі Посполитій із першого молодості моєї розквіту. Решту віку був би радий залишити собі. Уже теж з полудня на вечір покажу мені компас. Довго топтав поле, довго зброю тримав, час при каміні перепочити».

Відверті листи чітко відбивають взаємини гетьмана й короля, бо останній у Литві почав знову більше прихильності виявляти Радзивілам, оминаючи Ходкевичів. Не дивлячись на деякі непорозуміння, король Сигізмунд Ваза високо цінував гетьманів таланті й довіряв йому одну з найважливіших посад у державі: 1616 року Ходкевич був призначений віленським воеводою, тобто став королівською правницею в Литві.

Вести воєнні справи на сході було доручено Владиславу Вазі, синові короля Сигізмунда Вазі, однак командувачем війська залишився Я. К. Ходкевич. 11 жовтня 1617 року великий гетьман узяв Дорогобуж (нині Смоленська область), узимку дійшов до Вязьми, але обложити Можайськ йому не вдалося. Небагато змінила й 20-тисячна підмога прибулих українських козаків, яку очолював Петро Конашевич-Сагайданний – взяття Москві їм не поталанило.

Військова служба в цьому поході вельми обтяжувала Я. К. Ходкевича, він мав багато клопоту через королевіча Владислава Вазу та його фаворитів. Війна на сході помітно відбилася на гетьманові здоров'ї, він повернувся постарілий і пригнічений. Поза тим, тягарем лежали й особисті турботи.

18 травня 1619 року після хвороби у віці 52 років померла дружина великого гетьмана – Софія Мелецька. У заповіті вона наказала розділити зазначені в шлюбній угоді кошти від маєтків у Бихові та Шклові між чоловіком і донькою: Янові Каролові дісталося 50 тисяч золотих від Кретинги та половина від Тимковичів; дочці Анні вона відписала 70 тисяч золотих із Бихова, а також прикраси, золото й перли; найближчим членом – цінний одяг. Значну частину грошей Софія Мелецька виділила на будівництво шпиталю в Кретинзі, а коштовності – на потреби монастиря бернардинів там же. Софія доручила чоловікові піклуватися про монастирі в Несвіжі й Бихові. Після жіночої смерті Я. К. Ходкевич оселився в новому замку в Ляховичах.

Після двох років самотності восени 1620 року Ян Кароль Ходкевич одружився вдруге – з юною князівною Анною Алоїзою Острозькою, яку в історичній літературі називають «героїнею Контрреформації».

ХОТИН – ОСТАННЯ БИТВА Я. К. ХОДКЕВИЧА З ТУРЕЧЧИНОЮ

Восени 1620 року турки почали готуватися до виправи проти Польщі. У той же час у Молдавії загинув польський великий гетьман Станіслав Жолкевський. Варшавський сейм і король постановили керівництво армією доручити великому гетьманові князівства Янові Каролові Ходкевичу. 5 грудня йому було вручено регалії головнокомандувача польського та литовського війська.

Зібравши литовське військо, у липні 1621 року великий гетьман рушив через Львів на південь і з'єднався з польськими полками, які очолював краківський воевода Станіслав Любомірський. За словами історика Гінтоватаса Слесорюнаса, армія Речі Посполитої, що брала участь у воєнній кампанії 1621 року під Хотином, не була чітко поділена на війська ВКЛ і Польщі. Ціла армія поділялася на полки, які були сформовані з корогви (комонні) та рот або регіментів (піхота).

Деякі об'єднані в один полк корогви чи регіменти могли бути зібрані у ВКЛ, а деякі – в Польщі. Де саме була організована військова частина (корогва чи регімент), можна було визначити по її командирі – ротмістру. Якщо це магнат чи урядник ВКЛ, то майже напевно можна стверджувати, що й уся частина була найнята на теренах ВКЛ, а винагороду її воїнам мала платити скарбниця князівства.

У середині серпня 1621 року Я. К. Ходкевич зі своїм військом вирушив на Хотин. Литовські командувачі корогви О. Сапега, М. Зенович, Я. Завіша, О. Радзивіла та інші рушили разом. До Хотина підтягнувся й військо королевіча Владислава Вазі – волиняки й козаки.

Медаль Сигізмунда III на честь перемоги під Смоленськом у 1611 р.

Великий гетьман литовський
Ян Кароль Ходкевич.

Худ. Ю. Хохламенко. Середина ХХ ст.

У другій половині серпня армія Я. К. Ходкевича становила близько 60 тисяч чоловік: 26 тисяч польських і литовських солдатів та 28 гармат, понад 30 тисяч українських козаків на чолі з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним і 23 гармати. Турецький султан зібрав 220 тисяч воїнів (160 тисяч турків і 60 тисяч татар). Як і перед кожною битвою, Я. К. Ходкевич підбадьорив своїх солдатів запальною промовою. Величезні турецькі сили атакували литовські й польські позиції, однак усі напади було успішно відбито. 23 вересня 1621 року у розпалі битви смертельно хворому Ходкевичу стало зовсім зле. Він втратив орієнтацію і навіть перестав впізнавати своє оточення.

Тогочасні джерела свідчать: «Того ж дня полковники й ротмістри Великого князівства Литовського збори мали, розмірковуючи принагідно про регіментаря-опікуна, якщо б смерть спіткала Йогомосьць Пана великого Гетьмана, а обравши тоді Йогомосьць Пана польного Гетьмана за голову, оті принципи (військове звання в польській і литовській армії. — Прим. перекладача) до Його Величності Королевича самого слами пана старосту оршанського Олександра Сяпегу, пана воеводу втебського Паца та пана Рудомічу з тою проською: аби їх під крила свої прийняти не забороняв і вдячно теє прийняв і ними опікуватися велів...». Після термінового скликання керівної наради новим головнокомандувачем було обрано краківського воеводу Станіслава Любомирського.

Ян Кароль Ходкевич помер у Хотинському замку 24 вересня 1621 року. По смерті Яна Кароля Ходкевича його друга дружина Анна Алоїза Острозька не виконала останнього бажання свого чоловіка — поховати його в сімейному мавзолеї в Кретинзі. 14 жовтня 1621 року після підписання мирної угоди з турками відбувся перший похорон — тіло великого полководця з Хотинського замку було перенесено в склеп кафедрального собору в Кам'янці.

Згодом з ініціатииви тієї ж таки Анни Алоїзи Острозької останки було перевезено до Острога, у резиденцію князів Острозьких. Тут у червні 1622 року відбувся другий похорон Я. К. Ходкевича: спочатку останки поховали в парафіяльному костелі Острога, а у 1627 році тіло великого воєначальника було урочисто переполохане в новій єзуїтській каплиці. У 1648 році під час козацького повстання Анна Алоїза Острозька перевезла прах до єзуїтської церкви у Волхові, а пізніше знову повернула його до церкви єзуїтів у Острозі, у якій 1654 року поховали й її саму. У 1722 році в Острозі останки Яна Кароля Ходкевича та його другої дружини було переполохано у новій гробниці й замуровано.

Список і кількість учасників найнятих у ВКЛ частин, що брали участь у Хотинській війсьній кампанії 1622 року, пораховано відповідно до ротмістрів, що їх очолювали, а також з головними корогвами кавалерії і з регіментарями піхоти.

1. Полк королевича Владислава Вазы, номінального головнокомандувача всіх військових частин. Гусарська корогва Олександра Радзивіла — 100 коней (так званих етатів — умовних одиниць платні, а не живих воїв). У ВКЛ також мав бути найнята козацька корогва (легка кавалерія) Олександра Радзивіла — 100 коней (одиниць платні). У ВКЛ мав бути сформований до того ж регімент стройової піхоти Олександра Радзивіла — 100 «порцій» піхотинців (одиниць платні).

Можна зробити висновок, що у ВКЛ найімовірніше було сформовано дві комонні корогви й один регімент піхоти, усього 300 «коней» та «порцій». Ротмістр усіх цих частин швидше за все був «титлярний» (тобто насправді очолювати частини мав не особисто Олександр Радзивіла, а призначені ним помічники — «поручники»). Таким чином, загальна кількість воїв у цьому полку становила 10110 «коней» та піших «порцій», серед яких 300 було з ВКЛ. Тож сформовані в Польщі частини становили абсолютну більшість у королівському полку, але й литовські частини були теж наявні.

2. Полк Яна Кароля Ходкевича, великого гетьмана ВКЛ, дійсного головнокомандувача всієї армії в першому періоді кампанії. У ВКЛ найімовірніше були набрані: гусарська корогва самого Я. К. Ходкевича — 300 коней; корогва Паца — 150 коней. Тож у полку Яна Кароля Ходкевича служило 450 вірогідно найнятих вершників («коней»). Теоретично припускаємо, що частини інших, менш відомих ротмістрів (особливо з козацьких корогв), могли також найматись у ВКЛ. Проте наразі лише 450 «коней» з корогв Ходкевича й Паца можна впевнено пов'язувати з ВКЛ. Отже, з 3800 «коней» і піших «порцій», що були в полку Ходкевича, з князівством пов'язано 450, а решта 3350 — з Польщею.

3. Полк Станіслава Любомирського, польського підчашого, що в Хотинській кампанії виконував обов'язки польного гетьмана, а після смерті Яна Кароля Ходкевича очолював військо Корони й претендував на посаду головнокомандувача об'єднаної армії. З 3450 «коней» і піших «порцій» полка з ВКЛ не пов'язано жодна, усі — з Польського королівства.

Гармати і ядра XVII ст.
Музей війни ім. Вітола Великого у Каунасі

Кафедральний костел Кам'яниці-Подільської, у якому відбувався перший похорон Я. К. Ходкевича

Бюст Я. К. Ходкевича у музеї Хотинської фортеці

Сторінки з видання

«Kazanie ...Stanislaw Rochowicza...».

Промову у пам'ять про великого гетьмана литовського було вилитошено у віленському костелі Св. Катерини 14 вересня 1629 р.

На святкуванні 390-річчя

Хотинської битви 1621 р.

Посол Литовської Республіки в Україні пан Пйотрас Вайтекунас, доктор історичних наук Генуе Кіржене і головний редактор «Валті-Друж» Віргініюс Строя

4. Полк Матія Лісньовського, белзького підкоморія. З 1000 «коней» жоден не пов'язаний з ВКЛ, усі – з Польського королівства.

5. Полк Боратинського, Липецького старости. Усі 850 «коней» пов'язані з Польщею.

6. Полк Миколи Зеновича, полоцького каштеляна. Поза сумнівом, з ВКЛ пов'язані всі гусарі (три коровги, 400 «коней»), а також комонні (одна коровга, 150 «коней»)

За прізвищами ротмістрів козацьких коровг важко стверджувати, що всі вони були набрані у ВКЛ, але така ймовірність існує і вона досить велика. Отже, цілком можливо, що 4 козацькі коровги (600 «коней») були найняті у ВКЛ. Подібне було і з піхотою. За прізвищами ротмістрів реґментів важко однозначно стверджувати, що вони були набрані у ВКЛ, але ймовірність цього велика. Отже, можливо, що 3 піші реґменти (600 «порцій») були найняті у ВКЛ. Поза сумнівом, що 4 коровги й 550 «коней» були набрані у ВКЛ. Так само велика ймовірність, що інші 4 коровги (600 «коней») та 3 реґменти (600 «порцій») також були найняті у ВКЛ. Отже, увесь полк: 1150 «коней» і 600 піших «порцій», – пов'язаний із ВКЛ.

7. Полк Олександра Сапегі, оршанського старости, який після смерті Яна Кароля Ходкевича претендував на посаду головнокомандувача всіх сформованих у ВКЛ сил, що брали участь у Хотинській кампанії, і захищав право Станіслава Любомирського очолювати частини ВКЛ, але визнавав номінальну зверхність королевича Владислава Вази. Поза сумнівом, з ВКЛ пов'язані його самого та вітебського воеводи Миколи Сапегі гусарські коровги, відповідно по 150 «коней». Інші дві коровги, кожна по 100 «коней», найімовірніше також були найняті у ВКЛ. Кавалерійська коровга Андрія Сапегі, усятського старости (нині місто Усвяты, Псковська область), – 200 «коней» – поза сумнівом набиралася у ВКЛ. Ще одна коровга (200 «коней») імовірно так само була найнята у ВКЛ. За прізвищами ротмістрів найімовірніше всі 4 козацькі коровги (500 «коней») були найняті у ВКЛ. З реґменти піхоти (600 «порцій») найімовірніше також набрані у ВКЛ, хоча за прізвищами ротмістрів це однозначно стверджувати не можна.

Отже, увесь полк, 1400 «коней» і 600 піших «порцій», був пов'язаний з ВКЛ, до того ж 500 «коней» не викликають жодних сумнівів, а про інші 900 «коней» і 600 піших «порцій» можемо судити з великою ймовірністю, яку підтверджує зазначена в інших працях кількість вояків, яких Олександр Сапегі привів до Хотина.

8. Полк Петра Опалінського, познанського каштеляна.

Усі 1200 «коней» і «порцій» пов'язані з Польщею.

9. Полк Станіслава Журавинського, белзького каштеляна.

Усі 1600 «коней» і «порцій» пов'язані з Польщею.

10. Полк Миколи Коссаковського, виського старости.

Усі 1300 «коней» і «порцій» пов'язані з Польщею.

11. Полк Сенявських – Миколи, польського крайчого, і Прокола.

Усі 1200 «коней» і «порцій» пов'язані з Польщею.

12. Підкріплення. 1600 «коней» і польських стройових піших «порцій», 1050 німецьких стройових піших «порцій», 300 комонних, 100 козаків і 40 тисяч запорозьких козаків на чолі з гетьманом Сагайдачним – усі пов'язані з Польським королівством.

Спіраючись на прізвища ротмістрів частин, можна стверджувати, що у ВКЛ, поза сумнівом, було набрано 1800 «коней» кавалерії. Найбільш ймовірно, що ВКЛ додатково найняло 1300 «коней» кавалерії і 1200 піших «порцій». Існує також припущення, що частину козаків і піхотинців, що були в полку Яна Кароля Ходкевича, також було набрано у ВКЛ.

Інформація про коровги Олександра Радзівіла, що був у полку королевича Владислава Вази, номінального головнокомандувача об'єднаної армії.

Коровга гусарів – 100 «коней» («етатів» або умовних одиниць платні); коровга козаків – 100 «коней» («етатів» або умовних одиниць платні); 1 реґмент польських стройових піхотинців – 100 піших «порцій» (умовних одиниць платні).

Магнати своїм коштом вербували частини і приводили їх у військо, сподіваючись, що у майбутньому утримання цих частин перебере на себе держава чи принаймні з державних коштів пізніше буде компенсовано видатки магнатів, які утримували ці частини. В будь-якому випадку можна стверджувати, що формування частини власним коштом було ініціативою магнатів ВКЛ. Тому найімовірніше, такі частини й вербували на його теренах.

ОБРАЗ ВИЗНАЧНОГО ВОЕНАЧАЛЬНИКА ЯНА КАРОЛЯ ХОДКЕВИЧА

Образ Яна Кароля Ходкевича, одного з найвидатніших полководців у історії Литви та тогочасної Європи, найкраще відображено в барокових поемах. У «Карломахії», художньому творі Лаврентія Баєра, поета шведського походження, єзуїта, професора Віленського університету (Carolomachia, Vilnae, 1606), присвяченому битві під Кірхгольмом у Лівонії, образ Яна Кароля Ходкевича змальовано надзвичайно яскраво: показано його патріотизм, любов до короля й вітчизни, підкреслено хоробрість і мужність цього воєначальника.

Він був надзвичайною людиною, з якою мало хто міг зрівнятися у героїзмі і любові до батьківщини. Він був завжди готовий пожертвувати собою задля блага батьківщини, мав залізну волю, був незламним у невдачах і стриманим в успіхах. Вояки боялися свого проводиря як вогню, але довіряли та слухалися його. Ян Кароль Ходкевич любив гарних коней і кошову зброю: коли він з гетьманською булавою поставав перед солдатами, то видавався ним наче бог війни Марс. Великий полководець, що через найменшу провину вибухав праведним гнівом, у глибині душі був сповнений співчуття до зморених солдатів, був поруч із ними у скрутї, власним прикладом навчаючи, як долати холод, голод та трудящі війни. На полі бою був невблаганий: до бою врявася наче лев – з надзвичайною потугою й силою, що нищить усе, а битви вигравав з неймовірною швидкістю – супротивник навіть не встигав оговатитися.

Його позитивною рисою було й те, що він боронив свою країну й приймав захисну тактику, не був загарбником і не кидав своїх вояків у страшний вир різанини: у бій ішов на захист честі й слави свого народу. Боронити вітчизну його кликала звитяга сарматських предків. Він завжди був готовий здійняти свій меч і очолити безстрашне військо, ведучи його до бою. Він осягнув справдешню мету боротьби: не уникати ближнього бою, нападати відкрито й сміливо, прямуючи в саму середину бою.

Хоробрість полководця завжди доповнювалася холодним розумом, він без потреби не подавав своїх вояків небезпеці, а вирішував усе, лише добре обміркувавши. Адже тільки мудра людина може обійняти посаду військового ватажка. Він спритно вишикував військо та на свій розсуд призначав командирів. Ян Кароль Ходкевич був чудовий організатор і управитель, а особливо стратег і тактик, наділений надзвичайними здібностями й величезною старанністю. З блискавничною швидкістю він знаходив вихід зі складних ситуацій і одразу, наче надихаючись, розробляв план бою.

Ян Кароль Ходкевич був турботливий і м'який до своїх вояків: намагався їх не перевтомити, дозволяючи зайву хвилинку відпочити. Був також приязний і співчутливий до солдатів супротивника: опікувався полоненими, дозволяв їх відпускати, слідкував, щоб мертві тіла навіть ворога було поховано, висловлюючи жаль з приводу наслідків війни.

Історіографічна традиція свідчить, що переможець битви під Кірхгольмом з-поміж інших діячів ВКЛ поч. XVI ст. – кінця XVII ст. вирізнявся закритістю, похмурістю, ба навіть суворістю, хоча ближнім була відома його ласка до родини, побожність і любов до вітчизни. Я. К. Ходкевич мав багато близьких і далеких друзів: ректора Віленського університету Петра Скаргу, віленського єпископа Бенедикта Вайну; приятелював з єзуїтами, бойовими товаришами, мав свою прихильників – найчастіше з-поміж жмудської шляхти.

Він колекціонував старовинну зброю, военні трофеї, картини та твори мистецтва. Витратив багато особистих коштів на церкви, монастирі, єзуїтські школи та інші фундації. Я. К. Ходкевич високо цінував свій рід, опікуючись його добробутом і авторитетом. Для конкурентів був вимогливий і суворий.

Про славетні перемоги воєначальника поети складали вірші й поеми. Після Кірхгольмської битви він прославився на всю Європу й за її межами: йому слав вітання папа Павло V, імператор Свещенної Римської імперії Рудольф II, король Англії Якова I, а також турецький султан Ахмед I та персидський шах Абас I Великий. У Фландрії вишили шовкові гобелени, що зображували битву під Кірхгольмом. У Литві про Яна Кароля Ходкевича складали пісні, які були особливо популярні серед вояків.

Сторінка видання «Карломахія» Л. Баєра (1606) з портретом Я. К. Ходкевича

Карл ІХ

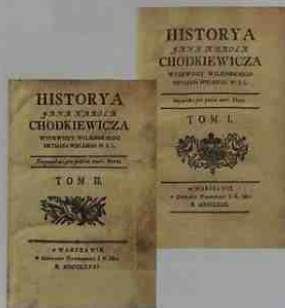

Барельєф з гербом Ходкевича на пам'ятнику у Кретинзі

Пам'ятник Я. К. Ходкевичу у Кретині
і барельєф з фігурою гетьмана

Титульні сторінки обох частин
життєпису Яна Кароля Ходкевича,
виданого у 1781 р.
А. Нарушевцем

Образ великого гетьмана відбився й у епіграмах на гербі Я. К. Ходкевича, що їх створив один з найславніших проетів Віленського університету тих часів Матій Казимир Сарбевський. В одній із них «покірний батьківщині» полководець зображений, як відважний захисник своєї країни: «Кличе вітчизна — він, король його вибирає — він також». У іншій епіграмі підкреслено, що не треба співвітчизникам боятися нападу ворогів, бо «вітчизну завжди мечем захищає Кароль». У третій епіграмі, «Землі й неба мир», уставлена одна з основних фігур герба Яна Кароля Ходкевича — грифон, міфічне створіння з головою орла й тілом лева, що замахується мечем. Через оці символи показано великого гетьмана Я. К. Ходкевича в образі величного й поважного охоронця країни: «Гриф бо птахом є, але лев з мечем, знак цей згоду в нашій державі показує, живучи бо землі оцій призначено мати слід миру благодатного». На гербі Я. К. Ходкевича зображений грифон (гриф) сам по собі є чудовиськом зловісного вигляду, що символізує владу, холоднокрівність, але тут він змальований, як створіння, що несе і стверджує мир у краї.

Ян Кароль Ходкевич, будучи ревним католиком, побожним і богобоязним, перед кожною визначною битвою молився зі своїми вояками, обіцяючи в разі перемоги ще частіше «перед олтарем жертви офірувати», а за успіх не забував дякувати Богові — відвідував церкву.

В одному з опусів М. К. Сарбевського вписано таке посвячення: «Янові Каролу Ходкевичу, віленському воеводі та командувачу війська Великого князівства Литовського у боротьбі супроти турків, з побажаннями допомоги найдобрішого й наймилосерднішого Бога та пресвятої Діви Марії».

Скромність також не була чужою Я. К. Ходкевичу — великий гетьман після переможної битви «не гнув кирпу»: коли місто Вільно та єзуїтська академія чекали на повернення героя, готуючись належним чином його вшанувати, він повернувся лише пізно вночі, ледь не «зіпсувавши» свято у місті.

У бібліотеці Врублевського, що при Академії Наук Литви, у відділі стародруків, зберігаються 11 книг із старих часів, у яких відбито шляхетний і сповнений чеснот шлях Яна Кароля Ходкевича, вражаючі походи, подяки за культурну й меценатську працю, співчуття через смерть дорогих для нього людей — сина та дружини Софії, нарешті, дві погребальні промови, що підсумовують пройдений шлях самого графа й полководця Я. К. Ходкевича. Петро Скарга присвятив йому «Проповідь для воєначальника»; 1621 року останню його битву з турками оспівав Матій Казимир Сарбевський. Книга оздоблена юстраціями, що зображують великого полководця під час битви, а також його портрет, прикрашений символами.

1642 року у Вільно було видано панелірик «Сім героїв Ходкевичів», написаний Петром Казимиром Ладцьким. На титульному аркуші твору було надруковано портрети Ходкевича, які створив гравер по міді Конрад Гелке.

У XVIII ст. художник Франциск Смутлевич намалював картину, що зображувала останні години життя Яна Кароля Ходкевича біля фортеці Хотин. 1781 року з'явився життєпис Яна Кароля Ходкевича у двох частинах, який написав Адам Нарушевич (Naruszewicz A. Historia Jana Karola Chodkiewicza).

У 1850 році Жерота Паулі видав у Львові книжку, яку підготував Самуель Бродовський: у ній описано всіх військових гетьманів Литви й Польщі, представлено їхні герби та портрети (Żywoty hetmanów królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego z materialów po Samuelu Brodowskim w Podhorcach znalezionych wydał Żegota Pauli. Lwów, Stanisławów i Tarnów, nakład Jana Millkowskiego, 1850).

С. Голембовський, дослідник листів Яна Кароля Ходкевича, у 1854 році написав статтю про духовне й моральне життя графа, а у 1875 році В. Хоментовський видав згадані вище листи. У костелі Благівіщення Пресвятої Діви Марії в Кретині про Яна Кароля Ходкевича нагадують і портрети його та першої дружини, що висять навпроти вівтарів святої мучениці Варвари та святого Франциска. На думку литовського мистецтвознавця К. Чербеленаса, головні й бічні двері костелу (що ведуть у захристію) прикрашають герми Яна Кароля Ходкевича та членів його родини.

Портрети і гравюри Яна Кароля Ходкевича зберігаються в музеях Литви та Польщі. Сьогодні в Кретині, місті, закладеному Я. К. Ходкевичем, є пам'ятник, створений Адамасом Скієзгласом коштом міського самоврядування. Він свідчить про велику пошану і народну вдячність славетному захиснику Вітчизни — Великому князівства Литовського — і його видатному культурному меценатові.

Хотинська гідність

Вид на подвір'я палацу
Ходкевичів у Вільносі

Вільнюс, палац Ходкевичів

Вільнюський костел Св. Петра і Павла (XVII ст.), заснований М. Пацем.
Турецька литавра, здобута як воєнний трофей
у Хотинській війні 1621 р.
Знаходиться в інтер'єрі костелу.

Калічка поряд
із палацом Ходкевичів

Куточок монастирського подвір'я у Кретинзі

Дахи бернардинського монастиря у Кретинзі, заснованого на початку XVII ст. Я. К. Ходкевичем

Різьблені двері, що ведуть з костелу на монастирське подвір'я, що збереглися з часів побудови храму у 1610 р., з гербом Я. К. Ходкевича

Крипта з похованнями Ходкевичів у кретинзькому костелі Благівіщення Св. Діви Марії і Св. Франциска

Трапезна бернардинського монастиря у Кретинзі

Інтер'єр костелу Благовіщення
Св. Діви Марії і Св. Франціска
у Кретинзі

Крайя, будівля колишньої єзуїтської колегії, заснованої у 1614 р. Я. К. Ходкевичем

Двері колишньої єзуїтської колегії
у містечку Крайя

Відновлені підземелля крайяїської
колегії

Скуодас, костел на місці давнього храму,
заснованого Я. Ходкевичем наприкінці XVI ст.

Бихов, вежа замку Ходкевича

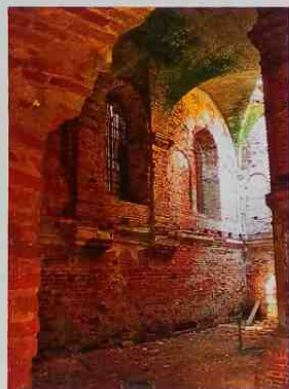
Залишки замку Я. К. Ходкевича у Бихові

Інтер'єр
биховської
синагоги

Стіна биховського замку

Фрагмент склепіння синагоги у Бихові

Биховська синагога початку XVII ст.

Мармуровий барельєф Я. Рудоміни на стіні фарного костелу у Новоградку

Фарний костел Преображення Господнього у Новоградку

Спасо-Преображенська церква XVI ст. у Заславі

Барельєф зі сценою Хотинської битви 1621 р., установлений Я. Рудоміною на стіні новоградського костелу у 1643 р., у пам'ять про новоградських лицарів, що загинули у боях з турками

Спасо-Преображенська церква – майже все, що лишилося від давнього замку князів Заславських

Несвіж, в'їзна брама до палацово-паркового комплексу: вигляд зовні (верхнє фото) та з подвір'я (нижнє фото)

Вид на несвізький замок князів Радзивілів, заснований у середині XVI ст. Миколаєм Радзивілом Чорним

Фарний костел Найсвятішого Тіла Господнього у Несвіжі

Вежа монастиря бенедиктинців (XVI ст.)

На подвір'ї колишнього єзуїтського костелу

Будівля плебанії (кінець XVI – початок XVII ст.) у Несвіжі

Несвіж, центральний фасад фарного костелу

Інтер'єр несвізького фарного костелу – родинної усипальні князів Радзивілів

Домовини у скелі Радзивілів

Інтер'єр костелу у селі Комаї

Костел Іоанна Хрестителя (1606 р.) у Комаях, зведений на кошти Яна Рудоміни. Центральний фасад

Вид на комайський костел Іоанна Хрестителя

Кам'яний хрест біля костелу

Шклов, ратуша XVIII ст. – це все, що залишилось від середньовічної забудови міста

Давня вуличка Замостя

Ратуша XVI ст. в Замості фундації Яна Замойського

Фрагмент забудови Ринкової площі у Замості

Православний монастир
Благовіщення Пресвятої Богородиці
у Супраслі (XVI ст.)
фундації Олександра Ходкевича

ХОТИНСЬКИЙ БІЙ 1621 РОКУ: НАШАРУВАННЯ ЗАБУТТЯ

У вересні та на початку жовтня 1621 року під Хотиним на березі річки Дністра 70 тисяч вояків польсько-литовської держави (з яких близько 35 тисяч становили козаки) успішно відбили напад 220-тисячного війська Османської імперії. Турецьку армію очолював сам султан Осман II, а військом Речі Посполитої керував великий гетьман Литовського князівства Ян Кароль Ходкевич, що помер під час битви.

Забута битва та її забутий полководець?

Ці події ще зовсім недавно майже не згадувалися в українських та литовських підручниках, бо зазвичай вважалися фактом польської історії. Отже, у найкращому випадку згадували про українських козаків на чолі з Петром Сагайдачним, що прибули на допомогу польському війську. Про військо ВКЛ взагалі було забуто, але заради істини треба сказати, що воно дійсно було невеликим – вчені вважають, близько 5-8 тисяч вояків, проте вони діяли в битві як самостійна одиниця. До речі, в битві 1605 року під Кірхгольмом (нині Саласпілс, Латвія) армія ВКЛ, якою тоді керував сам Ян Кароль Ходкевич, з 3000 вояків перемогла 12000 шведів. Литовське військо тоді нараховувало лише 200 поляків, але в пізній історіографії цей факт аж ніяк не завадив трактувати цю подію як «польську перемогу», знову ж таки не згадуючи про литовців та українсько-білоруських учасників битви. І найважливіше: у Хотині всім литовсько-польським військом командував не польський полководець, а великий гетьман князівства Литовського Ян Кароль Ходкевич, а в битві під його орудою брав участь справжня історична «зірка», засновник Київської колегії Петро Могила.

Вважати події історії ВКЛ частиною історії Польщі, особливо після Люблінської унії 1569 року, довгий час було прийнято в усій регіональній історіографії. В давній, а інколи й сучасній польській історіографії Люблінську унію визначають не як створення Польсько-Литовської держави (Речі Посполитої Обох Народів), а як те, що ВКЛ стала частиною Польської держави (або ж Польської Речі Посполитої). По суті, з цим погоджувалися, тільки оцінюючи негативно, більшість істориків з регіонів колишнього ВКЛ. Весь період після Люблінської унії, сутність якого була полонізація, національний гніт і свавільна шляхта, позначився занепадом історії народів, що увійшли до Речі Посполитої. Історія Литви XVII–XVIII ст., доба між імперією Вітовта й Національним відродженням, зазвичай уміщалася в токенський контекст. Так, поза увагою залишалася вся епоха бароко й Просвітництва з Віленським університетом і Конституцією 3 травня. Українці взагалі називали цей період «епохою поляків», зосередивши основну увагу на козаччині. Тож Ян Кароль Ходкевич став «польським воєначальником». Це величезний парадокс, адже його батько Ян Єронім Ходкевич був головним учасником перелому з боку ВКЛ на сеймі в Любліні 1569 року, він розлучив польський сейм і самого Сигізмунда Августа своєю промовою про «зламні крила Литви». Отже ця родина є справжнім феноменом ВКЛ!

Рід Ходкевичів походить з православних бояр Гродненського повіту, тобто Гродна (ще донедавна вважали, що Києва). Його представникам удалося ініціювати унію між грецькою та латинською церковними конфесіями, їхні володіння об'єднали величезні землі ВКЛ від Кретинги і Шкудів у Жемайтії до Шклова й Бихова над Дніпром та Берегів і Минова на Волині; у другій половині XVI ст. вони стали другою за своїм впливом (після Радзивілів) родиною у ВКЛ і найвидатнішим представником цього роду, мабуть, перевертався у труні, коли історики відверто називали його полком! Хоча все якраз навпаки: *хотинський головнокомандувач Ян Кароль Ходкевич* мав би засвідчувати історичне литовсько-українське партнерство.

Забуте історичне українсько-литовське партнерство?

Річ у тім, що українсько-литовські стосунки почалися з доби, яка в історіографії називається «литовською». Вона тривала два століття – з середини XIV ст. до середини XVI ст. Одним з найважливіших свідків тих часів є Замкова гора, що постала над Нижнім Києвом – Подолом, де у XIV–XVI ст. височів литовський замок з 17-ма баштами. У свою чергу, у Вілні, мчала частина якої належала Київському митрополитові, статус білорусів і українців («русинів» міста), дозволяв зробити висновок, що Вільна взагалі була єдиною в Європі XV–XVI ст. столицею, де вздовж міської осі головними вулицями чітко проходила межа між «візантійським» містом *civitas ruthenica*, населеним християнами східного вярвання, й «римо-католицьким» містом. В обох частинах міста рівні юрисдикції мали як віленські католицькі єпископи, так і київські православні, а пізніше й греко-католицькі митрополити.

Без володарів ВКЛ і політичного устрою, створеного литовською елітою, з його Литовським Статутом, без міського самоврядування і поширення Магдебурзького права напевно неможливо до кінця збантути й феномен козаччини в історії України. Хоча після Люблінської унії 1569 року українські воєводства належали вже не Вілні, а Крикову (пізніше – Варшві), все ж таки тоді створена держава була результатом компромісу. Тому, якщо Польсько-Литовську республіку не вважатимемо лише Польською державою, то будемо змушені визнати, що Україна й Литва

(ясна річ, разом із Білоруссю, а після Любліна – й Польщею) мають щонайменш ще два століття спільного існування, загалом медь не половину тисячоліття живучи поруч і разом у спільній державі: двісті років у складі ВКЛ і двісті у складі Речі Посполитої.

А той й більше – адже до самого XIX ст. у Литві втрата України згадувалася з гіркою, а у відомій мапі Радзивілів 1613 року територія ВКЛ охоплює й Україну. Насправді українські магнати, що мали тут ділянку, були урядниками ВКЛ і після Люблінської унії, між православним населенням ВКЛ та України залишалися зв'язки (зокрема, між Віленськими і Львівськими братствами). Біля витоків цих відносин ім'я славетного Івана Федорова, який після смерті видатного мецената ВКЛ Григорія Ходкевича переселився із Забудова до Острого і Львів. З цієї ж точки зору треба дивитися і на авторів двох визначних творів, що побачили світ у 1618 році. Обидва вони були випускниками Віленського університету. Це львів'янин Мартин Сміглецький, чия «Логіка» прославилася на всю Західну Європу, та Мелетій Смотрицький родом зі Смотрича, який створив і надрукував свою славнозвісну «Граматику слов'янську» поблизу Вільни у містечку Вєвіс. Варто згадати також і художників другої половини XVII ст. братів Тарасевичів, які походили з Мінська, але були пов'язані з Вільною та Києвом. Зрештою, до самого кінця існування ВКЛ у Вільні залишалася греко-католицька митрополія всіх об'єднаних країв, а Конституція 3 травня 1791 р. надавала митрополитові статус сенатора, урівнюючи його з католицькими єпископами.

Тож *Хотинська битва* належить тій епосі, яку можна вважати спільною не лише для Польщі й Литви, але й для України та Білорусі.

Забута Республіка Трьох Народів?

Сьогодні польська і литовська історіографія дійшли спільного висновку – після Люблінської унії державу можна називати (а її так і називали) Річ Посполита Обох Народів. Вона була створена внаслідок компромісного рішення – Люблінської унії – та існувала ще два сторіччя. І не просто існувала, але й, за твердженням Генріка Самсоновича, давала Європі хліб, конфесійну толерантність, шляхетську демократію, містечтво бароко та Конституцію 3 травня. Сутністю так званої шляхетської демократії було те, що шляхтичі як громадяни держави у випадку *liberum veto* дотримувалися принципу консенсусу, що вважається головним критерієм існування демократії, і дозволяли за певних обставин державі залазити у їх «гаманці», витягуючи з них податки. Адже навіть у найдемократичніших Англії та Франції XIX ст. громадян було менше, аніж шляхтичів у Речі Посполитій Обох Народів. Дійсно, шляхетська демократія існувала поряд з кріпацтвом, але хіба в античному Римі або ж навіть у США поряд із демократією не існувало рабство?

Ясна річ, шляхетська верства вирізнялася величезним егоїзмом. Видатний польський режисер Кшиштоф Зануссі, що приїздив до Вільноса, говорив: «Литовці, адже ви так само, як і ми, поляки, винні у тому, що не дозволили українському козацтву стати рівноправними з польською та литовською шляхтою!». Зрозуміло, що мається на увазі Галяцька угода 1658 року, яка була останньою можливістю створити козацьку автономію та перетворити Річ Посполиту Обох Народів на Річ Посполиту Трьох Народів. Адже козаки часів Хотина вимагали не стільки матеріальної платні за служіння Республіці, скільки рівних із шляхтою прав і свобод.

Забутий «форпост християнства» – *antemurale christianitatis*?

Поняття «форпост християнства» найкраще розкриває свій зміст, коли звертаєшся до історії Кам'янець-Подільського. Його фортеця і є форпост, або щит християнства, спрямований проти ісламської цивілізації.

Західноєвропейська історіографія визначила перше зіткнення християнської та ісламської цивілізацій, яке тривало протягом семи століть, на Піренейському півострові в Середні віки. 1492 року воно скінчилося – Реконкіста відвоювала в арабів Гренаду. У той самий період з'явився і новий фланг цього зіткнення – у Східній Європі, куди увійшли Польща, ВКЛ, пізніше – Республіка Обох Народів.

Це зіткнення відомий історик нашого регіону Йоахим Лелевель зіставляв з пізнішим зіткненням європейської та ісламської цивілізацій, що почалося на іншій окраїні Європи, де у XV–XVI ст. проявився мідь Османської імперії, яка досягла кульмінації за правління Сулеймана I (1512–1520), коли кордонні держави простяглися вздовж трьох материків. Щоправда, загалу більш відоме звільнення Відня з турецького оточення 1683 року, яке очолював польський король Ян Собеський. Однак перед тим відбулися битви під Хотиним – 1673 року, і та, що цікавить саме нас – 1621 року. А ще сторіччя перед тим відбулися й інші трагедії: в Угорщині при Могачі (1526), де загинув представник династії Ягелонів, король Угорщини й Чехії Людвик Ягелон, та, власне, падіння Царгорода (1453), після якого Хрїм (1475), Волощина (1476) та Молдавія (1478) потрапили під владу Туреччини. Трохи раніше при Варні (1444) загинув інший представник Ягелонів, син Ягайла – Владислав Варненчик (від м. Варна – місця своєї загибелі). Отже, запитаймо: які правителі Центральної Європи (про яку ще поговоримо нижче) загинули в цих битвах? Династія Ягелонів деякий час (II половина XV ст. – I половина XVI ст.) охоплювала майже всю Центральну Європу, ставши головним

конкурентом Габсбургів. Скільки Габсбургів загинуло в битвах? Засновник династії Ягеллонів польський володар литовець Ягайло дозволив себе перекопати володареві Вітовту, і вони обидва могли загинути в Грюнавальді 1410 року.

Додамо, що на знаменитому з'їзді в Луцьку 1429 року Вітовт зібрав центральноевропейських та східноевропейських правителів не для того, щоб розглядати небезпеку від Тевтонського ордену, а щоб вирішувати нову проблему – загрозу з боку Османської імперії. Вітовт, відреагувавши на розгром сербів у Косові (1389), організував хрестовий похід, аналогічний походу хрестоносців на Нікополь (1396), що завершився поразкою на Ворсклі 1399 року.

Отже, уже перші християнські володарі Литви, прагнучи показати, що вони є *principes christiani*, самі почали організовувати хрестові походи проти татар, формуючи ідеологію *antemurale Christianitatis*. Великий князь Свидригайло у листі до папи римського зазначатиме, що Литва є «кордоном всього християнського світу» (*in finibus totius Christianitatis*). Проте папські посланці й через століття спостерігали, як татари-мусульмани були радниками при литовських володарях, зустрічаючи толерантне ставлення до своєї віри. Тож можемо зробити висновок, що це не була релігійна суперечка. Це було прагнення оборонити регіон від зазіхань не лише Османської імперії, але й від Москви, яка після падіння Візантійської імперії (Константинополя) постала як «Третій Рим».

Забута Центральна Європа?

Деякі вважають, що Центральна Європа – це регіон вигаданий, що не має під собою історичної основи. Але ж будь-яке ділення на регіони – це вигадка істориків, які таким чином намагаються систематизувати історію окремих земель. Проте це не заважає побачити спільність цих регіонів.

Тому відомий мислитель нашого регіону Чеслав Мілош зауважував: «Я не маю сумнівів у її (Центральної Європи – А. Б.) існуванні, чи це буде в моїй бароковій Вільні, чи в бароковій Празі, чи в середньовічному й ренесансному Дубровнику». В існуванні цього регіону ніколи не сумнівалися й видатні польські та угорські вчені-історики (Оскар Галецькі, Єжи Клошовські, Єне Сюч), до вивчення цього регіону потроху долучаються й литовські, білоруські та українські історики. Так, Андрій Портнов пропонує подолати «козакоцентризм» в історії України XVII ст. і розмірковувати про Центральну Європу. Найкоротше визначення цього регіону ще за часів комунізму дав чеський письменник-дисидент Мілан Кундера: Центральна Європа – це «вкрадений Захід». Відень задихається на задвірках Західного світу, втративши свої землі. Чехія, Угорщина, Словачка, Польща – все це Центральна Європа. Регіон знищували повсякчас; М. Кундера, зокрема, згадує про пакт Молотова-Ріббентропа 1939 р., коли частину Центральної Європи (в тому числі й частину України з Хотиним) було «вкрадено», і вона опинилася в «зоні володіння» Сталіна, а після Ялтинської конференції 1945 р., коли в «сталінській» зоні опинилися Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія, а також уся Польща, вже вся Центральна Європа стала «вкраденим Заходом». Але про давніші знищення Центральної Європи чомусь забувають...

Адже перед тим, ще у XVIII ст., були три поділи Польщі-Литви, коли що державу, а також частину України, країни між собою Росія, Пруссія та Австрія. Тут ми наближаємося до теми, яка становить для нас неабиякий інтерес. У XVI–XVII ст. на Центральну Європу претендували Москва та Туреччина. І не лише претендували – після битви при Могачі (1526) Угорщина просто зникла з мапи Європи. Так у Центральній Європі (після падіння, але з інших причин, Чехії) залишилися тільки Річ Посполита. Тож Центральну Європу дійсно знищували. І роль Османів у цих подіях була найпершою.

Підсумовуючи попередні зауваження, ми можемо стверджувати, що ВКЛ, яке дало Центральній Європі об'єднану династію Ягеллонів, стало рівноцінною (поряд з Угорщиною, Чехією та Польщею) частиною Європи Ягеллонів. Ба більше – після німецького припинення чеського національного спротиву та перетворення Праги радше на західноевропейське місто, після трагічної поразки Угорської держави при Могачі 1526 року, центральноевропейським лідером залишився Річ Посполита. Проте поруч із справжньою тогочасною центральноевропейською столицею Краковом (пізніше – Варшавою) існував не лише Львів, але й ще одна столиця – Вільна, в якій, як згадувалися раніше, квінські міщани мали свою частину міста. Саме *міди до Хотина й паруща Ян Кароль Ходкевич*, захищаючи Центральну Європу від тих, для кого не мало цінності те, про що один сучасний австрійський дипломат трошки жартома сказав: «Центральна Європа – це барокові церковні вежі, які видно з вікон, це непарний лк квітів, що їх дарують жінкам, та пучка перина, а зренку – запашна кавва, а не чай». (Додамо, що остання ознака Центральної Європи – це вже турецьке надбання).

У цьому контексті ми й розглядали Хотинську війну та постать Яна Кароля Ходкевича, Україну та Литву, Центральну Європу та європейську цивілізацію. І думали про зароджену ще в ті часи ідею українсько-литовського стратегічного партнерства, про актуальну концепцію видатного мислителя польського походження Єжи Гедрація щодо нового регіону – УЛБ: Україна, Литва, Білорусь, – без якого конструкція Європи була б неповною.

Проф., д-р істор. наук Альфредас Бумблаускас

СПИСОК НАЙВАЖЛИВІШИХ УМОВНИХ СКОРочЕНЬ

ЗНТШ – Записки
Наукового товариства
ім. Шевченка (Львів)

ПСРА – Полное собрание
русских летописей

УЖ – Український
історичний журнал

ЧИОАР – Чтения
в Императорском
обществе истории
и древностей российских
при Московском
университете
(Москва)

ЧИОНА – Чтения
в Историческом обществе
Историко-памятиса
(Киев)

SMNW – Studia
i materiały
do historii wojskowości

(ЧАСТИНА ПЕРША ЧАСТИНА ДРУГА, РОЗДІЛ I)

ДЖЕРЕЛА

Государственный
Владимиро-Суздальский
историко-архитектурный
и художественный
музей-заповедник
В – 5636/80. Кр. 356.

Львівська бібліотека Національної
Академії наук України ім. В. Стефаніка
Відділ рукописів.
Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. I. 2168.

Національний музей історії України.
№ РДМ – 1795. Кв. 20492.

Національна бібліотека України
ім. В. І. Вернадського
Відділ стародруків.
Кифр. 1, 2, 6, 7, 38.
Іл. – 145.
Р 1743 (3).

Інститут рукопису,
ДА. П. 566.

Российская государственная
библиотека (Москва)
Отдел рукописей
Ф. 152. Лукашевич, Маркевич. – № 63.
Ф. 343. Коллекция Шибанова. – № 13.

Российский государственный архив
древних актов
Ф. 89. – Оп. 1. 1616 г. – Д. 2;
1615 г. – Д. 3. – Ч. 2.
Ф. 123. – Оп. 1. 1615 г. – Д. 9.
Ф. 210. – Оп. Московский стол. –
Столбец 3. – Столбик 5.
Ф. 210. – Оп.
Приказной стол. – Д. 4.

Центральный державний
історичний архів України
У м. Києві

Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 2, 4, 6, 7.
Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 22.
Ф. 26. – Оп. 1. – Спр. 20, 27.
Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 13, 19, 25.

Archiwum Główne Akt Dawnych
w Warszawie
Archiwum Potockich
z Łańcuta

№ 1547, 1573, 1574, 1580, 1583.

Archiwum Publiczne Potockich

№ 9. – Cz. 1, 36.

Archiwum Radziwiłłów

Dz. I. – № 37, 800.

Dz. II. – № 12, 741, 745, 746,
756, 804, 844.

Dz. V. – № 1150, 1419,
4560, 10262/II.

Archiwum Zamojskich

№ 12, 306, 311, 337, 353,
705, 732, 737, 802, 3036,
3046.

Extranea

№ IX, 58/88, 61/97, 63/102,
64/106, 64/107, 88/58, 98/62,
100/62, 105/64, 106/104, 107/64.

Zbiór Branicich z Suchej

№ 1725.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie
№ 102, 166, 1896, 2/1952.

Biblioteka Narodowa w Warszawie
№ 1590.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk
w Kórniku
№ 292, 328, 330, 333, 338, 351, 1528.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk
w Krakowie
№ 1051.

Biblioteka Muzeum
im. Ks. Czartoryskich w Krakowie
№ 111, 112, 206, 345, 1657, 2763 IV,
3911.

Bibliothèque de Carpentras
Ms. 1793, 1813, 1826.

Bibliothèque nationale de France
Fr. – Ms. 4703, 4722, 4723, 15928.
Ital. – Ms. 1772.

Miejska Biblioteka
im. E. Raczyńskiego w Poznaniu
№ 2, 7, 88, 112, 138, 139, 8915.

Акти Житомирського гродського
уряду: 1590 р., 1635 р.
Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. –
Житомир, 2004.

Акты Московского государства.
– Санкт-Петербург, 1890. – Т. 1.

Акты, относящиеся к истории
Южной и Западной Руси,
собранные и изданные
Археологической комиссией. –
Санкт-Петербург, 1863. – Т. 2.

Антонович В. Неизвестный доселе
гетман и его приказ // Киевская старина,
1883. – Т. 6. – Май.

Архив Юго-Западной России,
издаваемый Временною комиссиею
для разбора древних актов,
учрежденной при Киевском,
Подольском и Волынском
генерал-губернаторе. –
Киев, 1859. – Т. 1. –
Ч. 1. Киев, 1863. – Т. 1. – Ч. 3;
Киев, 1872. – Т. 5. – Ч. 1;
Киев, 1887. – Т. 7. – Ч. 1.

Асколи Э. Д. Описание Черного моря
и Татарии // ЧИОДР. – Одесса, 1902.
– Т. 24.

Баркулабовская летопись
// ПСРА. – Москва, 1975. – Т. 32.

Бевзо О. А. Львівський літопис
і Острозький літописець.
Джерелознавче дослідження. –
Киев, 1971.

Беджидька А. Заїт про роботу козацької
комісії у Києві у січні 1622 року.
Документ // ЗНТШ. – Львів, 2006. Т. ССІІ.
Провід комісії спеціальних (допоміжних)
історичних дисциплін.

Болган Г. А. Опис України. –
Киев, 1990.

Величко С. Літопис. –
Киев, 1991. – Т. 1; Київ, 1991. – Т. 2.

Вирський А. Річнопосполитська історіографія
України (XVI – середини XVII ст.). –
Киев, 2008. – Додатки.

Воссоединение Украины с Россией:
Документы и материалы в 3-х томах. –
Москва, 1953. – Т. 1.

Грабянка Г. Діявства презьльной
и оть начала поляков кравшой
небывалой брани Богдана Хмельницкого,
гетмана запорожского, съ поляни. –
Киев, 1854.

Документи російських архівів з історії
України / Упоряд. Л. Вовитков, А. Забо-
ровський, Я. Ісаєвич, Ф. Сисин, А. Турилов,
Б. Флоря. – Львів, 1998. – Т. 1.

Древний памятник Киево-
Михайловского монастыря //
ЧИОНА. – Киев, 1903. – Кн. 17. – Вып. 4.

Ерш Ясота з Стеблева. Щоденник. //
Жовтень, 1984. – № 10.

Жерела до історії України-Руси. – Т. 1.
Матеріали до історії української козацчини /
Зібрав і видав І. Крип'якевич. –
Львів, 1908. – Т. 8.

Жукович П. Протестация митрополита
Иова Борешкого и других западнорусских
иерархов, составленная 28 апреля
1621 года // Статьи по славяноведению.
– Санкт-Петербург, 1910. –
Вып. 3. Приложение.

История русов или Малой России. –
Москва, 1846.

История Хотинского похода
Якова Собесского 1621 //
Мемуары, относящиеся к истории
Южной Руси. – Киев, 1896. – Вып. 2.

Кав'янецька хроніка / Підготовув до друку
Я. Тучальський // Жовтень. – 1985. – № 4.

Карпо В., Масап О. Маловідоме джерело
з історії Хотинської війни 1621 р.
// Хотинська війна: Матеріали Міжнародної
наукової конференції, присвяченої
380-річчю Хотинської війни. – Чернівці,
2001.

Киевская летопись, 1241–1621 // Сборник
летописей, относящихся к истории
Южной и Западной Руси. – Киев, 1888.

Книга путешествия.
Турецкий автор Эвлия Челеби о Крыме
1666–1667 гг. – Симферополь, 1999.

Книги разрядные по официальным оных
спискам. – Санкт-Петербург, 1853. – Т. 1.

Кулиш П. А. Матеріали для історії
воссоединения Руси. –
Москва, 1877. – Т. 1.

Летописец о первом зачатии и создании святыя обители монастыря Густинского // ЧИОДР – Москва, 1848. – № 8; ПСРА. – Санкт-Петербург, 2003. – Т. 40.

Летописи событий в Юго-Западной России в XVII веке, составил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720. – Киев, 1848. – Т. 1. Приложения к т. 1 летописи Величка.

Алпис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – Київ, 1992.

Маршовой Н. История Московской войны // Подготов. публикации Е. Кукушиной. – М., 2000.

Мишич Ю. Два листи гетьмана Нероди (Бородавко) // Матра пилеці. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – Додатки.

Мишич Ю. Із листування українських письменників-помештів 1621–1624 років. // ЗНТШ. Праці історично-філософської секції, 1993. – Т. ССХХІ. Додатки.

Мишич Ю. Нові дані до біографії Петра Конашевича (Сагайдачного) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1998. – № 5.

Мыщук Ю. А. Записки немецкого офицера о Хотинской войне 1621 г. как исторический источник // Вопросы германской истории: Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени. – Днепродзержинск, 1985.

Новый летописец // ПСРА. – Москва, 1963. – Т. 14.

Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії Катіба Челебі «Дар великих мужів у воюванні моря» // Марра mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996.

Памятники истории Восточной Европы. – Москва; Варшава, 1995. – Т. 1.

Плохий С. Н. Папские дипломаты о черноморских походах запорожцев накануне и в ходе Хотинской битвы // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1988.

Подорожі Петра Делла Валле паломника // Український історик, 1981. – Ч. 1–4 (69–72); 1982–1983. – Ч. 3–4 (75–76); 1977.

Русская историческая библиотека. – Санкт-Петербург, 1878. – Т. 1; Санкт-Петербург, 1875. – Т. 2.

Шматльберггер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. – Баку, 1984.

Эвлия Челеби. Книга путешествия. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). – Москва, 1983. – Вып. 3.

Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781 // Opracował H. Gmiterek // Archiwum dziejów oświaty. – Tom XI. Pod red. K. Bartnickiej. – Warszawa, 1994.

Antonów M. Dwa przyczynki do działalności Piotra Konaszewicza Sahajdaczego // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1926. – Rocznik XL. – Zesz. 2.

Biblioteka starożytna pisarzy polskich / Zebrał K. Wl. Wojcicki. – Warszawa, 1854. – Т. 4.

Gundulić I. Osman. – Warszawa, 1934.

Historica Russiae monumenta. Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек А. И. Тургеневым. – Санкт-Петербург, 1842. – Т. 2.

Kunowski J. Ekspedycja inflancka 1621 roku // Oprac. Wojciech Walczak i Marci Łopatecki. – Białystok, 2007.

Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza. – Wyd. Wl. Wojcicki. – Warszawa 1853. – Т. 1.

Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584–1620. – Kraków, 1868.

Malewska H. Listy staropolskie z epoki Wazów. – Warszawa, 1959.

Ostapchuk V. An Ottoman Gazanâme on Hail Paşa's Naval Campaign against Cossacks (1621) // Harvard Ukrainian Studies. – December 1990. – Number 3/4.

Pisma Stanisława Żółkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana z jego popisami // Wyd. A. Bielowski. Lwów, 1861.

Potocki W. Wojna chocimska. – Wrocław, 2003.

Sękowski I. I. S. Collectanea z dziejopisów турецkich rzeczy do historii polskiej słuzących z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag. – Warszawa, 1824.

Sobieski J. Commentarium Chotinensis Belli libri tres. – Dantisci, 1646.

Spierski Z., Wimmer J. Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej. – Warszawa, 1961. – Z. 5.

Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski. Kraków, 1840. – Т. 1.

Voluntaria legum. – Petersburg, 1859. – Т. 2; Petersburg, 1859. – Т. 3.

Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce // Wyd. I. U. Niemcewicz. – Lwów, 1883. – Т. 6.

ЛІТЕРАТУРА

А. Л. [А. Лазаревский]. Рукописное евангелие будто бы гетьмана Сагайдачного // Киевская старина, 1891. – Т. 33. – № 4–6.

Алекберли М. А. Борьба украинского народа против турецко-татарской агрессии во второй половине XVI – первой половине XVII веков. – Саратов, 1961.

Алекберли М. А. Хотинская война (1621 г.). – Черновцы, 1957.

Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. – Киев, 1885. – Вып. 1.

Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – Київ, 1991.

Антонович М. Студії з часів Наливайка // Праці Українського історико-філологічного товариства. – Прага, 1942.

Апанович О. М. Гетьмані України і кошові отамани Запорозької Січі. – Київ, 1993.

Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – Київ, 1991.

Баран О. Шах Аббас Великий і запорожці // Український історик, 1977. – № 1–2 (53–54).

Барвінський Б. Конашевич в Переяславській землі в XVI і XVII ст. Геневологічно-історична монографія // ЗНТШ, 1930. – Т. 100.

Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Миська влада і самоврядування. – Київ, 2008.

Богданов А. П. Московская публицистика последней четверти XVII века. – Москва, 2001.

Брехуноенко В. Козаки на степовому Кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – Київ, 2011.

Брехуноенко В. Стосунки українського козацтва з Дном у XVI – середині XVII ст. – Київ; Запоріжжя, 1998.

Буров Г. М. Энциклопедия крымских древностей. Археологический словарь Крыма. – Киев, 2006.

Гмітерек Г. Молодь з українських земель в Замойській академії в XVI–XVII століттях // Соцдум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2003. – Вып. 2.

Говард М. Війна в європейській історії. – Київ, 2000.

Голубушний В. А. Запорозьке козацтво. – Київ, 1957.

Голубушний В. Запорозьке козацтво. – Київ, 1994.

Голубев С. История Киевской духовной академии. – Киев, 1886. – Вып. 1.

- Григор'єва Т. Укладення миру після Хотинської війни (1620–1621 рр.): спроба переосмислення досягнукт доявноностей // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ, 2010.
- Грінченко Б. Писня про Дорошенка // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Київ, 1908. – Кн. 1.
- Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7; Київ, 1995. – Т. 8.
- Гуржій О. І., Корнієнко В. В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – Київ, 2004.
- Гуркіна Г. О., Сердюк О. В. Замки та фортеці України. – Харків, 2008.
- Дашкевич Я. Р. Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни // ВДЖ. – 1971.
- Дзюба Е. Н. Просвещеніе на Україні и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI – первая половина XVII в.). – Киев, 1987.
- Доманицький В. Козачина на переломі XVI–XVII в. (1591 – 1603) // ЗНТШ, 1905. – Т. 64.
- Жукович П. Н. Сеймовая борьба православного западно-русского духовенства с церковной унією (с 1609 г.). 1620–1621 гг.: Восстановление неааризма. – Санкт-Петербург, 1906. – Вып. 3.
- Інаджик Г. Османська імперія: Класична доба. 1300–1600. – Київ, 1998.
- Ісаєвич Я. Д. Братства та їхні школи. Шкільництво уніятів // Історія української культури. – У 5-ти т. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – Київ, 2001.
- Каманін І. Очерк гетьманства П. Сагайдачного. – Київ, 1901.
- Каманін І. Ще до пісні про Петра Сагайдачного // Записки Українського наукового товариства в Києві. – Київ, 1908. – Кн. 2.
- Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. – Київ, 1994. – Т. 1.
- Крохмалюк Ю. Военний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія). – Львів, 1936.
- Кулаковський П. Чернігово-Сверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – Київ, 2006.
- Кулиш П. А. Історія воссоединения Руси. – Санкт-Петербург, 1874. – Т. 2.
- Леп'як С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996.
- Липа К. Під захистом мурів (3 історії української фортифікації X–XVII ст.). – Київ, 2008.
- Максимович М. А. Собрание сочинений. – Отдел исторический. – Киев, 1876. – Т. 1.
- Мицик Ю. А., Хижняк З. І. Сагайдачний (Конашевич, Конашевич-Сагайдачний) Петро Кононович // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ, Запоріжжя, 2002.
- Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). – Київ, 1990.
- Мицько І. З. Осередки культури при магнатських і шляхетських дворах. Острозька академія // Історія української культури. У 5-ти томах. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. Київ, 2001.
- Николаєв Д. Янчари. – Москва, 2004.
- Пашин С. С. Перемишльська шляхта второй половины XIV – начала XVI века. Историко-генеалогическое исследование. – Тюмень, 2001.
- Плгородецький А., Рашба Н. С. Розгром турецько-татарських полчищ (1621 р.) // ВДЖ, 1977. – № 9.
- Платонов С. Ф. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв. (Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время). – Санкт-Петербург, 1899.
- Плохий С. Н. Папство и Украина: Политика Римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. – Київ, 1989.
- Плохий С. Наивайкіова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Київ, 2005.
- Рашба Н. С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI – первой четверти XVII в. // Османская империя в первой четверти XVII века. Сборник документов и материалов. – Москва, 1984.
- Рашба Н., Подгородецкий А. Хотинская война (1621 год) // Военно-исторический журнал. – 1971. – № 12.
- Рогожин Н. М. Посольский приказ: колыбель российской дипломатии. – Москва, 2003.
- Сас П. М. Витоки українського нащотворення. – Київ, 2010.
- Сас П. М. Запорозькі у польсько-московських війни наприкінці Смути (1617–1618 рр.). – Біла Церква, 2010.
- Сас П. М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. – Київ, 2006.
- Сергієнчук В. І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. – Київ, 1991.
- Скрянінников Р. Г. Смута в России в начале XVII в.: Иван Болотников. – Ленинград, 1988.
- Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI–XVII вв. – Москва, 1946. – Т. 2.
- Смоляк В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. – Київ, 1995.
- Смоляк В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – Київ, 1999.
- Сокуляк А. Морські походи запорозьців. – Дніпропетровськ, 1995.
- Соловьев С. М. История России с древнейших времен. – Москва, 1961. – Кн. 5. – Т. 9–10.
- Станиславский А. А. Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории. Москва, 1990.
- Старченко Н. Шляобна стратегія від І Кілька проблем навколо неї (шляхетська Волиня кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – № 6.
- Сухоурков В. Д. Историческое описание Войска Донского. – Новочеркасск, 1902.
- Телегін Д. Я., Винокур І. С., Титова О. М., Шевшків І. К. та ін. Археологія добу українського козацтва XVI–XVIII ст. – Київ, 1997.
- Тущин Ю. П. Русское мореплавание на Каспийском, Азовском и Черном морях. – Москва, 1978.
- Флоря Б. Н. Польско-литовская интервенция в России и русское общество. – Москва, 2005.
- Флоря Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. – Москва, 1978.
- Хотинська війна: Науково-допоміжний біографічний покажчик / Уклад. Г. К. Погодина, А. А. Туркевич, Г. Г. Чебан. – Чернівці, 1995.
- Хотину – 1000 років (Науково-допоміжний біографічний покажчик). – Чернівці, 2002.
- Хушак М. А. 3 історії української антропії. – Київ, 1977.
- Чухліб Т. Козаки та янчари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років. – Київ, 2010.
- Шершов А. П. К історії воєнного кораблебудування. – Москва, 1952.
- Шеголеєв І., Чернов Ю. Графологія XXI века. – Санкт-Петербург, 2008.
- Щербак В. О. Антифеодалний рух на Україні напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. – Київ, 1989.
- Щербак В. Українське козацтво: формування соціального складу. Друга половина XV – середина XVII ст. – Київ, 2000.
- Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – Київ, 1990. – Т. 2.
- Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993.
- Baranowski B. Organizacja wojska polskiego w latach trzydziestych i czterdziestych XVII wieku. – Warszawa, 1957.

- Berendel M. *La Porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues 1600–1637* // Harvard Ukrainian Studies, September 1974. – Number 3. – Vol. 1.
- Besala J. *Stanisław Żółkiewski*. – Warszawa, 1988.
- Biedrzycka A., Kaczmarczyk J. *Kozacy zaporoscy w wojnie chocimskiej 1621 roku* // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття. Політика, ідеологія, військове мистецтво. – Київ, 1998.
- Borek P. *Ukraina w staropolskich dziurach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja*. – Kraków, 2001.
- Chodnicki K. *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska*. – Warszawa, 1934.
- Czapliński Wl. *Władysław IV i jego czasy*. – Warszawa, 1976.
- Dictionnaire de biographie française. – Paris, 1951. – Tome cinquième.
- Długosz J. *Jakub Sobieski. 1590–1646. Parlamentarzysta, polityk, podróżnik i pamiętnikarz*. – Wrocław, 1989.
- Fagniez G. *Le Père Joseph et Richelieu (1577–1638)*. – Paris, 1894. – Tome premier.
- Frick D. A. *Meletij Smotryckij*. – Cambridge, Mass., 1995.
- Gmiterek H. *Młodzież z Kijowszczyzny w akademii Zamojskiej (1595–1784)* // Український етнографічний щорічник. – Київ, 1999. *Нова серія*. Вип. 3–4.
- Górski T. *Flotyلة kozackie w służbie Jagiellonów i Wazów*. – Gdańsk, 2003.
- Hammer J. de. *Histoire de l'empire Ottoman depuis son origine jusqu'à jours*. – Paris, 1837. – T. 8. 1600–1623.
- Kolodziejczyk D. *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents*. – Leiden, Boston, Köln, 2000.
- Korzon T. *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*. – Kraków, 1923. – T. 2.
- Krąstek T., Chojnecki S. *Szakiem hetmana Chodkiewicza i króla Sobieskiego*. – Warszawa, 2001.
- Kupisz D. *Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonnej w latach 1572–1717*. – Lublin, 2008.
- Leśniewski S. *Poczet hetmanów polskich i litewskich*. – Bydgoszcz, 1992.
- Lewandowski I. *Wstęp // Starowski Sz. Wybór pism / Przekład tekstów łacińskich, wybór i oprac. Ignacy Lewandowski*. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1991.
- Łukaszewicz J. *Dzieje kościół wyznania helweckiego w Litwie*. – Poznań, 1842. – T. 1.
- Łukaszewski A. *Pochodzenie Piotra Konaszewicza Sahajdaczego*. – Lwów, 1929.
- Majewski A. A. *Moskwa 1617–1618*. – Warszawa, 2006.
- Majewski R. *Cecora. Rok 1620*. – Warszawa, 1970.
- Majewski R. *Polski wysiłek obronny przed wojną chocimską 1621 r.* // SMHW. – 1961. – T. 7. – Cz. 1.
- Nagielski M. *Piotr Konaszewicz-Sahajdaczny hetman wojska zaporoskiego (zm. 1622)* // Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod red. P. Krolla, M. Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze, 2010.
- Nouvelle biographie générale. – Paris, MDCCCLXII.
- Nowak T. *Sprzęt artylerii polskiej XVI wieku w świetle inwentarza z lat 1551* // SMHW. – 1965. – T. 9. – Cz. 2.
- Nowak T. *Uwagi o technice budowy mostów połowych w Polsce w w. XV do XVII* // SMHW. – 1956. – T. 2.
- Ochman S. *Sprawa traktatu Chocimskiego* // Acta universitatis Wratislaviensis. – Historia XII. – Wrocław, 1966.
- Ochmann S. *Sejm zjazd 1615–1616*. Wrocław, 1970.
- Pagès G. *La Guerre de Trente Ans 1618–1648*. – Paris, 1972.
- Pietrzak J. *Po Cecore i podczas wojny chocimskiej. Sejm z lat 1620 i 1621*. – Wrocław, 1983.
- Pietrzak J. *W przygaszonym blasku wiktorii chocimskiej. Sejm w 1623 r.* – Wrocław, 1987.
- Plewczyński M. *Zołnierz jazdy obrony potocznej za czasów Zygmunta Augusta. Studia nad zawodem wojskowym w XVI w.* – Warszawa, 1985.
- Podhoroedecki L. *Chocim, 1621*. – Warszawa, 1988.
- Podhoroedecki L. *Kampania chocimska 1621 roku* // Studia i materiały do historii wojskowości. – 1964. – T. 10. – Cz. 2.
- Podhoroedecki L. *Kampania chocimska 1621 roku* // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1964. – T. 11. – Cz. 1.
- Podhoroedecki L. *Stanisław Koniecpolski ok. 1592–1646*. – Warszawa, 1978.
- Podhoroedecki L. *Stanisław Żółkiewski*. – Warszawa, 1988.
- Podhoroedecki L., *Rasza N. Wojna chocimska 1621 roku*. – Kraków, 1979.
- Prochaska A. *Hetman Stanisław Żółkiewski*. – Warszawa, 1927.
- Rimša E. *Pieczenie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*. – Warszawa, 2007.
- Suwara F. *Pryczyny i skutki klęski cecorskiej 1620 r.* – Kraków, 1930.
- Tapé V. – L. *La Politique étrangère de la France et début de la guerre de Trente ans (1616–1621)*. – Paris, 1924.
- Tezcan B. *Khotin 1621, or how the Poles changed the course of Ottoman history* // Acta Orientalia, 2009. – Vol. 62. – Number 2.
- Tomkiewicz Wl. *Kozaczyzna ukraińska*. – Lwów, 1939.
- Tretlak J. *Historia wojny chocimskiej (1621)*. – Kraków, 1921.
- Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1606–1618)*. – Warszawa, 1935.
- Urwanowicz J. *Wojskowie «sejmiki»: kola w wojsku Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*. – Białystok, 1996.
- Wimmer J. *Historia piechoty polskiej do roku 1864*. – Warszawa, 1978.
- Wimmer J. *Wojsko i skarby Rzeczypospolitej w szczyłku XVI i w pierwszej połowie XVII wieku* // SMHW. – 1968. – T. 14. – Cz. 1.
- Wimmer J. *Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku*. – Warszawa, 1965.
- Wisner H. *Władysław IV Waza*. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1995.
- Wolke L. E., Larsson G., Villstrand N. E. *Wojna Trzydziestoletnia Europa i świat 1618–1648*. – Warszawa, 2010.
- Wójcik Z. *Wojny kozackie w dawnej Polsce*. – Kraków, 1989.
- Zielińska T. *Poczet polskich rodów arystokratycznych*. – Warszawa, 1997.

(ЧАСТИНА ДРУГА, РОЗДІЛ II)

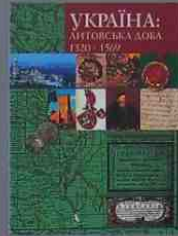
- Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621 Jana hrabi z Ostoroga, Prokopa Zbigniewskiego, Stanisława Lubomirskiego i Jakóba Sobieskiego, z rękopisów współczesnych i druków mniej znanych zebrał Zegota Pauli, Kraków, 1853.
- Dobrowolska W., Chodkiewicz Jan Karol. *Polski słownik biograficzny*. t.III, Kraków, 1937, s. 362-368.
- Kirkienė G. *LDK politinio elito galingieji: Chodkiewiczai XV-XVI a., Vilnius, 2008.*
- Narbutas S. *Senosios Lietuvos literatūra, 27 knyga. paskelbtos S. Narbuto publikacijos Alberto Kojalavičiaus Šventasis Lietuvos Didžiosis Kunigaikštijos bei jai priklausančių provincijų giminų ir herbų vardinys: pažintis su kilmingaisiais nuo Cebulkos iki Čiževskio*
- Podhoroedecki L., Jan Karol Chodkiewicz 1560–1621, Warszawa, 1982.
- Podhoroedecki L., *Dzieje rodu Chodkiewiczów*, Warszawa, 1997.
- Podhoroedecki L., *Rasza N., Wojna chocimska 1621 r.*, Kraków, 1979.
- Uičiūnė E., Jovaiša A., *Lietuvių literatūros istorija XIII–XVIII amžiai*, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

Аббас I	139, 158, 191	Опалінський П.	101, 178
Агмед I	30, 89, 90, 91, 125	Острозька А.	177, 193, 194
Баграт	158	Острозький К.	150, 211
Болпан	61	Острозький Я.	165
Борещинський І.	38, 153, 154, 164, 166	Радзівіл В.	180
Бородавка Я.	6, 8, 9, 11, 38, 51, 98, 99, 103, 113, 122, 124, 140, 143, 162, 165, 166, 167	Радзівіл М. (Рудий)	177, 179, 180, 181, 184, 185
Гембійський В. (А.)	98, 121	Радзівіл М. (Чорний)	180, 183, 184
Георг III	158	Радзівіл Х.	31, 34, 38, 145, 146, 149, 150, 186, 187, 189, 190
Граціані К.	8, 9, 10, 12, 13, 14, 16	Радзівіл Я.	149, 186, 192
Джанібек-Гірей	75, 79, 155, 163	Сагайдачний П. Кошащевч	6, 9, 11, 16, 38, 85, 99, 101, 103, 106, 109, 110, 111, 113-119, 127, 128, 137, 138, 140-163, 165, 166, 167, 168
Длавер-паша	80, 112, 118, 124, 125, 127	Саквич К.	139, 140, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 156, 168
Дмитрашко М.	164	Салєга Лев	151, 156, 192
Евлія Челебі	154	Салєга Лукаш	152
Жолкевський С.	6, 8, 10-20, 23, 25, 31, 36, 125, 144, 145, 156, 157, 158, 162, 165, 177, 169, 192, 193, 209	Салєга Олександр	37, 102, 193
Замойський Т.	98, 113, 122, 162	Сарапович П.	151
Заславський Ю.	35, 36, 101	Сигізмунд III	10, 12, 38, 80, 81, 142, 143, 162
Збарзкий К.	126	Смотрицький Г.	150
Іскандер-паша	209	Смотрицький М.	210
Калиновський В.	12, 13, 14, 22, 130, 157, 162	Собеський Я.	20, 31, 97, 98, 99, 101, 114, 115, 116, 123, 124, 125, 127, 139, 142, 143, 147, 148
Кантемір-мурза	13, 14, 15, 16	Старовольський Ш.	139, 141, 142, 143
Кішка Самійло	151	Стефан X Томша	75, 125
Климент VI	154	Тишкевич Я.	15, 16
Конєцьпольський С.	12, 13, 14, 15, 16, 23, 140, 145, 162, 165	Федоров І.	150, 210
Корецький С.	12, 13, 16, 22, 23	Феофан	9, 38, 146, 164, 165, 166
Курцевич І. Й.	38	Халль-паша	49, 50, 53, 54, 55, 57, 60, 64, 137
Луї XIII	158	Хмельницький Б.	16, 49, 50, 209
Лукаріс К.	150	Ян Кароль Ходкевич	6, 31, 34, 36, 37, 38, 73, 78-81, 94-96, 88, 98-103, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 121, 122, 127, 137, 141, 147, 159, 160, 161, 168, 177-179, 183, 187-191, 194, 195, 196-200, 209, 210, 211
Любомірський С.	6, 31, 36, 37, 82, 84, 86, 101, 110, 114, 118, 119, 120, 123, 126-128, 193, 194	Шагін-Гірей	163
Людвиг XIII	53		
Марія Медичи	159		
Маркон	158		
Михайло Федорович Романов	139, 159, 160, 161, 164, 162, 163		
Міхні Рвалу	9, 75, 123, 124, 125		
Могіла П.	209		
Мустафа I	30, 93		

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

Бар	38	Можайськ	193
Бахчисарай	79, 94, 95, 96, 155, 157	Монастирськ	161
Біла	161	Мороськ	161
Біла Церква	38, 122, 157, 163	Москва	31, 122, 141, 156, 160, 161, 164, 177, 180, 182, 191, 192, 193, 209, 211
Босфор	49, 50, 53, 54, 64, 72	Невель	161
Буша	11, 125, 157	Новгород-Сверський	161
Варна	11, 154, 156, 166, 211	Оломоуц	159
Варшава	5, 11, 38, 51, 99, 108, 121, 124, 125, 126, 158, 159, 162, 164, 166, 168, 210	Острогож	148, 149, 150, 194, 210
Відень	8, 112, 159, 209, 211	Очаків	55, 60, 155
Вільно	37, 110, 149, 181, 187, 188, 191, 195, 210, 211	Павлово	157, 162
Володимир-Волинський	44	Перемишль	148, 149
Вязьма	159, 181, 193	Переваль	62, 163, 164
Данков	160	Песочня	160
Деуліно	161	Полошк	181
Дорогобуж	161, 193	Полова Гора	161
Евпаторія (Гезлев)	68, 69	Почеп	161
Житомир	157	Пронськ	160
Занюста	121, 122, 152, 153	Путіваль	164
Зарайськ	160	Рославль	161
Ізмаїл	30, 67, 80	Рязький	160
Калуга	161, 162	Самбір	149
Канів	164	Сарожок	160
Касимов	160	Себеж	161
Кафа (Феодосія)	139, 151, 154, 155, 156	Серпейськ	160
Київ	99, 139, 143, 150, 152, 156, 159, 162, 165, 168, 182, 209, 210	Скопин	161
Кляя	11, 30, 53, 54, 55, 64	Смоленськ	37, 108, 159, 161, 177, 192, 193
Коломна	160	Стародуб	161
Кутаїсі	158	Тбілісі	158
Лебедян	160	Триліси	157
Лівні	159	Трубчевськ	161
Люблін	121, 130, 131, 184, 209, 210	Тушино	160, 161
Маслів	162	Фергана	158
Місвірі	52, 53, 57, 154	Чернівці	161
		Чорнобиль	151
		Чуфут-Кале	96, 155, 156
		Ярослав	36, 37
		Яруга	125, 157

Видавництво «Балтія-Друк» продовжує серію видань, присвячених окремим періодам історії України.

Першим у цій серії стало видання «УКРАЇНА: ЛИТОВСЬКА ДОБА 1320 - 1569», де висвітлюються історичні події, починаючи з першої чверті XIV століття.

До 600-ліття Грюнвальдської битви 2010 року вийшла книжка «ГРЮНВАЛЬДСЬКА БИТВА – БИТВА НАРОДІВ».

До 15-ї річниці своєї видавничої діяльності «Балтія-Друк» підготувало нове видання.

Книжку «ХОТИНСЬКА БИТВА 1621 – БИТВА ЗА ЦЕНТРАЛЬНУ ЄВРОПУ» приурочено до святкування 390-ї річниці перемоги у Хотинській війні 1621 року.

Видання цієї серії дозволять любителям історії здійснити прогулянки новими туристичними маршрутами, які прокладає для них «Балтія-Друк».

Ознайомитись з творчим доробком видавництва і придбати книжки на будь-який смак можна у нашому інтернет-магазині: www.baltia.com.ua

Видання присвячено Хотинській війні 1621 року між Османською імперією та Річчю Посполитою – гігантському за тогочасними мірками воєнному конфлікту, у якому взяли участь сотні тисяч вояків.

- Проведено порівняльний аналіз воєнного потенціалу воюючих сторін, досліджено поле Хотинської битви і перебіг боїв під Хотином.
- Виконано реконструкцію поля битви з використанням сучасних ІТ-технологій.
- Багатий ілюстративний матеріал унаочнює живу авторську розповідь.
- До кожного розділу книжки подано фотоальбом з сучасними фотографіями пам'яток архітектури з України, Туреччини, Білорусії, Литви та Польщі, які мали відношення до описаних подій чи були пов'язані з історичними постатями:
  - замки і фортеці;
  - палаці і монастирі;
  - костели, мечеті і церкви;
  - ратуші, пам'ятники, усипальні.

Варшава

Хортиця

Вперше в Україні публікуються:

- сторінки воєнних щоденників учасників Хотинської битви;
- рідкісні мініатюри та гравюри з видань ранньомодерної доби;
- експонати з фондів музейних зібрань Туреччини, Польщі, Литви – гармати і рушниці, шаблі й ятагани, карти і знамена тощо.

Вільнюс

Стамбул

www.baltia.com.ua

9 789668 137839